

191
(-72)

ВАСИЛЬ КОСТАЦУК

**ВОЛОДАР ДУМ
СЕЛЯНСЬКИХ**

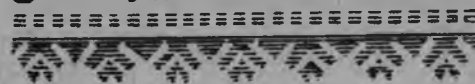
УЖГОРОД · 1968

В. Стефанчук

ВАСИЛЬ КОСТАЩУК

ВОЛОДАР ДУМ СЕЛЯНСЬКИХ

Друге доповнене видання

НБ ПНУС

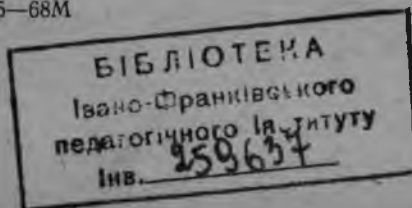
259637

Видавництво «Карпати»
Ужгород, 1968

Книга В. Косташука — це багата на цікаві факти, пройнята ліризмом розповідь про Василя Стефаника — видатного майстра української новели, людину, що за висловом Ольги Кобилянської, «витесувала потужною рукою пам'ятник для свого народу». У спогадах автора широко використано листування письменника, оповіді близьких йому людей, маловідомі документи літературно-меморіального музею у Русові та матеріали власного архіву В. Косташука.

7-3-3
75-68М

ПЕРЕДМОВА

Максим Горький, звертаючись у 1908 році до одного з молодих російських письменників, писав: «Мені думається, я не ображу вас, якщо порекомендую прочитати оповідання галицького письменника Стефаника, — прочитайте, ви побачите, як коротко, сильно і страшно пише ця людина».

Справді, ніхто з українських письменників, крім Василя Стефаника, не володів таким могутнім даром писати «коротко і страшно». В. Стефаник написав порівняно мало. Його творчість не можна обчислювати томами. Але ті кілька невеличких книжечок, що залишив нам письменник у спадок, становлять неоціненну скарбницю Стефаникового слова.

Твори видатного українського письменника-новеліста користуються у радянських читачів великою популярністю. Лише у післявоєнний час вони видавалися на Україні кілька десятків разів. У 1949—1954 рр. вийшло повне зібрання творів В. Стефаника в трьох томах, підготовлене і видане Академією наук УРСР. Видавалися новели В. Стефаника і в перекладах на російську, білоруську, грузинську та інші мови народів Радянського Союзу.

Виходили вони і за кордоном — в Польщі, Болгарії, Чехословаччині, Румунії, НДР, Угорщині, Китаї, а також у Франції, Англії, Італії та багатьох інших країнах.

Таке зацікавлення творами В. Стефаника викликане тим, що в них великий реаліст глибоко і правдиво змалював життя знедолених селян, доведених до відчаю жорстокою капіталістичною дійсністю.

Новели В. Стефаника будять у радянського читача почуття ненависті і презирства до клятого минулого і водночас викликають радість і гордість за сьогоднішнє щасливе життя і ще прекрасніше майбутнє. На творах видатного українського письменника радянський читач, особливо молодий, виться ненависті до капіталістичного світу, який і нині породжує ті найбільш жабові людські несправедливості, що були характерні і для часу, коли творив В. Стефаник.

Радянські літературознавці останнім часом написали ряд нових книг, в яких подається аналіз творчості і повніше висвітлюється життєвий шлях В. Стефаника.

Книга В. Косташука «Володар дум селянських» — це оригінальний твір. З неї читач довідається багато цікавого не лише про життя та літературну діяльність письменника, але й про село Русів та його околиці з найдавніших часів, про предків і всю родину Стефаніків, про суспільно-політичні умови, що передували появі Стефаніка як письменника, а також про літературне та громадське середовище, в якому перебував великий новеліст.

Автор цієї книги Василь Андрійович Косташук довгий час учительовав у селі Тулові, поблизу Русова. Як далекий родич Стефаніка, він часто гостював у нього. Протягом останніх двадцяти чотирьох років життя письменника близько знав його, був у тісних стосунках з ним і його родиною. Зустрічі з письменником, дружні взаємини, розмови про літературу та її суспільну роль давали молодому вчителю багатий матеріал для роздумів.

Перебування в колі літературно-громадських інтересів Стефаніка, щире захоплення його талантом, тонкі спостереження за його повсякденним життям і творчим процесом — все це дало змогу В. Косташуку написати глибоко правдиву, багату фактичним матеріалом книгу, пройняту ліризмом, любов'ю і повагою до письменника. Тут широко використано листування В. Стефаніка, спогади близьких йому людей, неопубліковані матеріали літературно-меморіального музею в Русові та власного архіву.

З численних листів до Софії Морачевської, Ольги Гаморак, Ольги Кобилянської та інших адресатів ми довідуємося про інтимне життя В. Стефаніка.

До речі, О. Кобилянська перша в українській літературі дала вірну оцінку творчості Стефаніка, підтримала його оригінальний талант. Ще в 1899 році вона писала в листі до новеліста: «Між слова Ваші... тиснулися великі сльози, мов перли. Страшно сильно пишете Ви. Так, якби-сти витесували потужною рукою пам'ятник для свого народу. Ви одні витесуєте його, ми всі не варт коло Вас нічо... Гірка, пориваюча, закровавлена поезія Ваша.., котру не можна забути...»

В. Стефанік — пристрасна і гаряча натура — не був байдужим до долі своїх героїв, він до відчуття фізичного болю переживав трагедію бідності в умовах буржуазного ладу.

В. Косташук наводить цілий ряд цікавих висловлювань сучасників про творчий екстаз, у якому перебував Стефанік, пишучи свої новели. Так, після написання новели «Камінний хрест», письменник, гірко усміхаючись, сказав у розмові з друзями: «Цілими жменями паде мені волосся від того «Хреста камінного».

Зі сторінок книги постає перед нами живий Стефанік з його болями і мріями, з його пристрасним словом народного заступника. Його виступи на народних вічах, урочистих вечорах і зустрічах, як і його новели, короткі, але повні динаміки, пристрасні і глибокого змісту.

Ось його виступ на одному з вечорів, присвяченому пам'яті Т. Г. Шевченка.

«Що ж маю вам про Шевченка сказати? Так його, бідного, наліво й направо роздекламували, що, крім декламації, нічого не лишили. А він ходив по українській землі, вщерть наповнений любов'ю до неї, і при дорозі, в болоті, найшов камінь. Ніхто перед ним не звертав на нього уваги, всі його обминали. А Шевченко притулив той камінь до себе і зачав очищувати, шліфувати, пригрівати вог-

нем свого серця, аж вийшов діамант. На диво всім, засяяв він на всю Україну. Се було його слово. А з кожного його слова вибухає дотепер і навіки вибухатиме та любов, з якою воно родилося. Такий був Шевченко».

Великий вплив на формування В. Стефаніка як письменника мала передова російська література, зокрема творчість таких письменників, як Лермонтов, Гоголь, Гліб Успенський, Лев Толстой, М. Горький.

Ще в гімназичні роки Стефаніка хвилювали трагічні образи російських селян, змальовані Г. Успенським. Син Василя Стефаніка Семен згадує, як у день народження батько подарував йому книгу, свого улюбленого поета Лермонтова.

Особливу роль, як зазначає В. Косташук, в житті Стефаніка відіграла родина прогресивно настроєних лікарів Морачевських. Іх з письменником еднала палка любов до літератури, до трудового люду. Автор книги наводить уривки з багатьох листів, які свідчать про ту величезну моральну підтримку та щирю повагу, якими користувався Стефанік з боку Морачевських. Вацлав Морачевський вперше познайомив польського читача з новелами В. Стефаніка. Згодом твори великого новеліста на польську мову перекладав син Морачевського Юрій.

В. Стефанік з радістю привітав Велику Жовтневу соціалістичну революцію, яка назавжди ліквідувала панський гніт і визволила трудову людину з капіталістичної неволі. «За фронтом, на Сході, — говорив В. Стефанік на одних зборах (цей виступ письменника записав у протоколі Марко Черемшина), — в найбільшій величчї встає новий світ. Звідти йде до нас світло нашого розвитку. Ми народ молодий, сильний — підемо вгору!»

В. Стефанік підтримував тісні зв'язки з літераторами Радянської України, де його творчість знайшла високу оцінку і широко популяризувалася. Великий письменник мріяв побувати серед своїх палких друзів, однак хвороба не дозволила зробити подорож. В одному з листів В. Стефанік писав: «Всім організаціям і товаришам з Радянської України... кажу, що стою на вуглі своєї хати і простягаю до Вас руки... Стою ж на вуглі із любов'ю, чекаю на Вас, і няю мене не болять...»

В. Стефанік не дожив до радісного визволення західноукраїнських земель і воз'єднання їх в єдиній Українській Радянській державі. Але все його життя, вся його полум'яна творчість служили наближенню цієї радісної події.

В. Косташук, як і вся передова західноукраїнська інтелігенція, дуже боляче сприйняв смерть видатного письменника. Під враженням од смерті В. Стефаніка, величезної втрати для української літератури, В. Косташук написав статтю до однієї з газет. Стаття сподобалася читачам своєю щирістю. Друзі порадили написати книгу про В. Стефаніка. Так вчитель сільської школи взявся за перо літератора-дослідника. Сторінка за сторінкою появлявся життєпис В. Стефаніка і розповідь про його найближчих друзів — Леся Мартовича, Марка Черемшину, Івана Франка, Ольгу Кобилянську, Соломію Крушельницьку, Вацлава і Юрія Морачевських та багатьох, багатьох інших, які були зв'язані в різні періоди життя з видатним майстром української новели.

В. Косташуку, безперечно, вдалося проникнути в творчу лабораторію письменника, показати його метод роботи над новелами. З книги В. Косташука читач побачить, як глибоко і пристрасно любив В. Стефаник свій народ, свою рідну землю, як ненавидів тих, які пригноблювали і визискували його земляків.

В пам'яті народу В. Стефаник залишився гуманістом, захисником бідноти, володарем селянських дум.

Таким він постає і з книги В. Косташука.

В. ПАЛИВОДА.

Сім кілометрів на північний захід від міста Снятина на Івано-Франківщині лежить село Русів. Воно сховалось в низині, що оточена горбами. Серед села підносяться так само кілька пагорбів: на одному школа, на другім церква, на інших кладовища. Тих кладовищ аж п'ять, з чого можна здогадуватися, що Русів належить до давніх поселень. «В 1622 році татари спалили сусіднє село Стецеву, врятувалось тільки п'ять господарств. Люди зі страху покинули своє село і поховались у русівських лісах»¹. Коли в «Городських актах» згадується про русівські ліси, то слід думати, що село Русів на той час уже існувало. На найвищій горбі, за переказами, був колись замок боярина Руса, від якого походить назва села. Південний бік низини покритий лісом. Це «Русівська хаша». І ліс, і горбистий рельєф надають селу своєрідної краси і принади. Чи літо, чи зима — Русів чарує своїм краєвидом. Серед розливу зелені стоять біленькі, чисті хати, а зимою серед моря снігу на тлі темної хаші те село ніби заворожене.

Серединою села пролягають два головні шляхи: один зі сходу на захід, другий з півдня на північ. Шляхи вузькі, а обабіч них розкинулись хати русівських колгоспників. Навколо села розгорнулись лани, що належали до 1939 року поміщику Йосифу Теодоровичу. Після возз'єднання західних областей України з Радянською Україною ця багата земля стала власністю колгоспу імені Стефаніка. Буйно хвилює тут золота

¹ Львівські городські акти, том 374, стор. 89. Наукова бібліотека Львівського університету ім. Ів. Франка.

пшениця і срібне жито, радує око зелена кукурудза. Поля легко горбуваті, виставлені до сонця, всміхаються своєю красою і багатством, немов говорять своєму господареві: «Люби нас, а за це дамо тобі силу і славу». І доправді, русівці високі на зріст, хода у них тяжка, але рішуча. Для чужих дуже гостинні, справляють гучні весілля та свята. Як справжні сини землі, — не знають меж ні в щасті, ні в нещасті. Коли тішаться, то усім еством, коли плачуть — всією душею.

Русів — рідне село Василя Стефаника. Рід Стефаніків — це з діда-прадіда селяни.

Під кінець XVIII століття, в часи, коли на наших землях лютувала панщина, у Русові мешкав Теодор Стефанік з дружиною Марією з Григоращуків. Життя їх не відрізнялось від життя інших селян, бо всі гнули спину на панському лані. Мали одного сина Лукина, якого 17 лютого 1824 року одружили з Марією Проскурняк. Лукин Стефанік вибивається на чоло села — стає отаманом-війтом Русова. Війти (отамани) в тих часах підлягали поміщикаві села. Лукин був суворим у виконанні обов'язків. Цілими днями ганяв конем по селі і по полю. Горе непослушним або тим, що провинились! Як вихор, влітав на коні на їхні подвір'я, аж під самі вікна; коли ворота були зачинені, то верхи перескакував і їх.

Суворим був Лукин навіть до своєї дружини. Одного разу повернувся з поля, а обід не готовий.

Лукин закипів гнівом. Жінка знала, чим може скінчитися гнів її чоловіка, тому поспішала, щоб обід якнайшвидше був на столі. Вибігла на подвір'я за хворостом на вогонь. Набираючи на руку хмизу, вона так хвилювалася, що галузкою вибила собі око.

Лукин мав п'ять синів і одну дочку. Сини називалися: Лесь, Іван, Максим, Федір і Семен, а дочка Євдокія.

Боялися, але й поважали Лукина Стефаника в селі. Був строгий, але й справедливий. Любив карати й мати владу, але свого становища зле не використовував. Дітей подружив добре, справедливо поділив між ними своє поле. Дочку і чотирьох старших синів дав набік, а на дідишні засів наймолодший син Семен.

1866 року на 18 році життя Семен Стефанік одружився з Оксаною Кейван, яка походила з села Карлова

над Прутом (тепер Прутівка). Семен одержав у спадщину від своїх предків усю силу м'язів, практичний розум і жадобу до землі. Вона опанувала всіма почуттями, всіма думками і мріями Семеновими. Його самолюбство підказувало йому думку, що земля — це спосіб до всього. Вона дасть йому владу і честь, хоч у тому змаганні від непосильної праці повмирають рідні діти та жінка, будуть терпіти всі ті, кого заженуть на його лани нестатки. Разом з Семеном мусила тяжко працювати його дружина Оксана. Та багатство стало для неї прокляттям. Ніжна, чутлива, вона не могла поділяти думок свого чоловіка. Всіх людей вона б пригорнула до себе, обділила б усіх бідних, віддала б їм своє добро, та постійно відчувала над собою зверхність твердо і впертого чоловіка.

Хіба то щасливе життя, коли за працею не маєш права звести очей на світ?!

Люди в селі дивувалися, не могли зрозуміти таємниці великих успіхів у господарстві Семена Стефаника. Приписували це нечистій силі, яка служить йому і допомагає збагачувати маєток. Та Стефанік не давав уваги на пусті й наївні балачки сусідів, ще з більшою енергією і жадобою продовжував нагромаджувати свої достатки. Сам працював безперестанку. Постійно мав кілька наймитів і наймичок. Забирав їх в поле на роботу на цілий день. Біля хати лишав тільки свою дружину, яка мала доглядати худобу і варити їжу для робітників. Це переходило межі фізичної спроможності Семенихи, тому шукала вона різних способів, аби подолати таку велику працю. Як тільки Семен вибирався в поле, зараз оживало його господарство. Збігалися сусідки й помагали Семенисі: одні поралися в хаті, інші в стайні годували й напували худобу. Кожна робила дуже радо, бо всі любили добру Семениху, що про них пам'ятала і сама допомагала їм, чим лише могла. Про це не смів знати чоловік, тому перед вечором, ще доки він не вернеться, сусідки зникали.

Змучений приходив Семен з поля, але спочивати не було часу. Заглядав у кожний кутик на подвір'ї і все знаходив якусь нову роботу.

— Спічне чоловік тоді, як навхрест руки зложить, — говорив не раз Семен і заохочував наймитів до дальшої праці.

Наймити тихцем проклинали його, але опиратися волі господаря не сміли, бо він завжди працював враз з ними.

Часом вибухав Семен гнівом, найбільше тоді, коли спостерігав, що пороблені ним знаки у засіках показували: хтось добрався до зерна.

— Ти працюй, як віл, а тебе будуть усі обкрадати: і жінка, і діти, і наймити! — кричав тоді ображений Семен.

Але на тому крикові закінчувалося, бо Семениха вміла добре залагодити справу. Після її слів Семен не дошукувався кінця, бо знав, що ніколи його не знайде.

Довгі роки він був війтом села Русова та головою місцевої шкільної ради.

Семен і Оксана — це батьки Василя Стефаника.

II

Василь Стефаник народився 14 травня 1871 року. На два роки старша сестра називалася Марія, а молодші брати — Юрко й Володимир, ще молодша сестра — Параска. Всі дитячі спомини Стефаника пов'язані з сестрою Марією, яка дуже любила його.

Дитинство Стефаника — це доля всіх мужицьких дітей, яких ще з коліски гартували до твердого життя. Батько, вічно заклопотаний у праці, не мав часу займатися дитиною. Правда, був гордий з того, що має і сина, що є для кого працювати. Але ніжності не вмів виявляти ні до жінки, ні до дитини, бо «де пасує хлопіві показувати свою м'якість!» Зате добра мати, незважаючи на втому, робила все, що могла, щоб якнайкраще виховати свого першого сина. Лише коли надходили свята, то й батько мав хвилину, щоб «наводити дитину на розум».

Зимою нелегко було втримати Василя в хаті. Бігав по лавах, обшуровував стіни та не давав спокою сестрі Марії. Ножа від нього тяжко було сховати, все любив майструвати. Вибігав босоніж надвір, витягав з кошниці драниці, ховався на піч і там майстрував саночки. Мати зі страху, щоб не покалічив собі пальців, відбирала і саночки, і ніж. Але коли виходила з хати

доїти корови, Василько злазив з печі, взував великі чоботи і просив Марію, щоб пустила його надвір. Сестра завивала братикові голову червоною хусткою і вбирала його в козушок. Василько брав саночки і бродив по снігу. Коли починав мерзнути і щипало в пальцях, вертався до хати. Мати лаяла Марію, що пустила дитину в сніг, але скоро вдвох роздягали Василька, і він без слова ліз на піч¹.

Коли наставала весна, Василько цілими днями бавився з ровесниками надворі. Часом хлопці бігали на леваду. Там вони ловили один одного або лазили на верби, доки не прийде хтось старший і не розжене розшаліле товариство. Та вже у цей час на Василька почали накладати обов'язки: мати наказувала сидати на призьбу і стерегти курчат. «...повисли жайворонки та й співають довколо мене, маленькі курята повзаються по приспі, а стара квочка вчить їх, як то стіну дзьобати. Голуб перетне подвір'я надвоє, а ластівка залетить у хори, а пес пантрує, чи нема де якого несвого, аби крику наробити. Так було здавна, так і тепер є. Лиш давно було так, що я стеріг, аби курят половик не фатив, або-м сідав коло пса та й брав его голову в прідолок та й гралися... Потім я йшов до курят та й засипляв межі ними. Стара квочка торгала мене за волосся, а курята лиш били дзьобком у сорочку. Знов мама виглядала з хати і дуже кричала на курку, що мені спати не дає: «Наландаеси усіми кутами, намайструеси, що всі пальці пітне, а потім спить, як дерево». Брала мене у холодок під вишню, накривала голову ситом від мух, а курята заганяла»².

Коли мати працювала в городі, Василько й собі йшов на город; сідав під соняшником і все розпитував про те, що навколо бачив. Із кожним днем світ для хлопця ширшав, а зацікавлення зростало. Він забігав до своїх дядьків. У дядька Івана, що жив у сусідстві, бував майже щодня. Любив дядька Леся, бо той дуже

¹ Див. сценку «Санчита». Василь Стефаник. Повне зібрання творів в трьох томах, вид. АН УРСР, Київ, 1949—1954, том III, стор. 90—92. Витримки з творів і листів Стефаника, взяті з цього видання, далі позначатимуться тільки відповідними томом і сторінкою.

² Лист В. Стефаника до С. Морачевської з 1899 року, ще не опублікований, зберігається в музеї В. С. Стефаника. Софія Окуневська-Морачевська (1865—1926) — українська громадська і культурна діячка, лікарка, приятелька В. Стефаника.

гарно вмів грати на сопілці: сопілка щось ніби говорила, чогось скаржилась, аж за серце брало. Дядько при тім заплющував очі, хитав головою, а лице було сумне.

Часто забігав Василько до старого дяка, про що згадував:

...«То я бувало прийду до него, стану собі коло порога та й очі мої липнуть до грубих книжок, що були замкнені на клямки мосіндзові. Якби так відімкнути клямку, розтворити на колінах книжку та й мочити палець у роті, та й листки обертати! Там десь образків, якби-м потім мамі став оповідати!

Я стояв та й собі так розписував у голові, а дяк тим часом шукав для мене образка або скриньочки з паперю. Давав та й питав: коли прийдеш? Я тримав дарунок у руці та й собі питав: а коли каєте прийти? — Прийди в суботу.

Я йшов додому і раз, і другий, і третій раз віймав образок з пазухи та й обдивлювався, чи де пса або другого хлопця не видно, та й дивився на образок. Прийшов згоді додому, то ліз на піч, у куток та там вже добре надивився. Потім злізав-ем з печи та й показував дарунок сестрі та й мамі»¹.

З наймитами жив Василько у великій приязні. При непорозуміннях між батьком і ними він завжди був на боці добрих до нього наймитів. Вони розповідали багато байок, а він виносив їм батьків тютюн та сірники. Часто їздив з ними в поле, де шукав попід межами молоденьких зайчиків. Згодом Василько з Марійкою пас уже вівці в полі. Сестра сідала з вишиванням, а він мусив завертати вівці.

«Але була одна білоголова вівця, та така влазлива, що жадній сянці не дарувала. Та й я скинув крайку, і ми її слутали. Був спокій. Я бігав розперезаний попід верби та свистав, та галасував на все поле. А потім Марійка мене закликала їсти. Їли ми хліб і сир з листка... Потім прийшли до нас мама. Верталися з поля, бо їсти носили робітникам. Дали нам їсти молока і оглядали Маріїні рукави... А мені казали, аби не

¹ Лист В. Стефаніка до Ю. Морачевського з лютого 1897 р., том III, стор. 92. Юрій Морачевський — юрист. Залишив ненадруковану розвідку про творчість В. Стефаніка.

качатися з гори, бо сорочку підру або собі черево покалічу»¹.

Як Василькові набридало бути коло Марійки, покидав її з вівцями і шукав іншого товариства. Крутився тоді біля батька і чекав нагоди, щоб поїхати на лан.

«Я біжу за возом та й збиваю порохи з дороги татовим батоном. Як при дорозі був будяк, то я ему збивав шию та й клав під колеса від воза, аби такого лайдака, що у ноги босі коле, на смерть переїхало. Тато веде воли, а я біжу за возом босий, простоволосий і без порток. Сонця було так багато у мені, як у хаті, фاینенько перед великоднем вибіленій. Ой, сонця того було так багато, а тепленьке, а ясне... А стара Ковалиха, вона вже давно умерла, вибирала коноплі. Дала мені яблуко, а я її батоном збив будяки з конопель»².

Коли Василькові скінчилося сім років, батько записав його до сільської школи. Учителював тоді в Русові Гілярій Петровський. Тяжко було звикати рухливому хлопцеві до шкільної «муштри». В школі панувала нудота, учитель не розумів дітей, а діти вчителя. До того ж, понурий, самотній будинок з малими віконцями, через які падало мало світла, дуже нагадував, як казали учні, оселю нечистих духів. Про тих духів перешіптувалися між собою хлопці і показували темні кутики, де любили духи перебувати. Нормальна наука фактично відбувалася з початку листопада до початку травня, тобто від часу, коли закінчувалися осінні роботи, до часу, коли починалися весняні.

В школі пізнав Василько ще кілька нових ровесників з долишнього кутка села. Більшість хлопців знав уже до школи, бавився з ними в полі, де вівчарили. Це товаришування тривало і далі. Дома Василько скоро їв, брав шматок хліба — й на леваду, де його товариші були вже зі своїми вівцями й товаром. Тут забавам не було кінця. І все ж найприємніше було Василькові бігати по полю, ловити метелики та зелені коники або лягти в траву і слухати, як бджілки гудуть.

¹ Новела В. Стефаніка «Вечірня година», том I, стор. 101.

² Лист В. Стефаніка до В. Морачевського з листопада 1897 р., том III, стор. 127. Вацлав Морачевський (1867—1950 рр.) — видатний польський вчений, доктор біології, після 1939 р. професор Львівського державного ветеринарного інституту.

Часто під час забави своїх пастирів вівці заходили у збіжжя і чинили шкоду. Горе було пастушкам, коли на таке надійде польовий сторож чи господар поля і займе вівці або забере киптарики у хлопців. Про це доповідали в громадській канцелярії, і родичі винних мусили покривати усі збитки. Мав такі пригоди й Василько, але після того не показувався батькові на очі по кілька днів.

Восени хлопці мали спокій: поле пустіло, робилося вільно й просторо. В цей час вони збирали сухе бадилля та розкладали вогонь. Сідали довкола, милувалися, як здіймався стовп диму, як ясне полум'я пожирало сухі прутики, що голосно тріскали і лишали по собі купку гарячого жару. В той жар загортали вівчарики картоплю та прикривали землею. Ніщо їм так не смакувало, як у такий спосіб спечена картопля.

Час минав швидко і підтягав за собою Василька та його товаришів. Василько ріс, а родинний дім, школа і поле формували його дитячий світ. В науці він не вибивався першим, але не був і останнім. Чи він винен у тому, що серед поля почував себе краще, ніж у тісних стінах школи? Після навчання дуже часто батько забирав Василька в поле. Треба було звикати до праці й помагати батькові. Найчастіше поганяв коні під час оранки.

Про своє перше веснування з батьком Стефаник писав: «Нагадуєся мені одна весна — давня, давня. Я мав у пазусі від мами яблука, і сир, і хліб. Стояв-ем коло воза, а мама кропила свяченою водою воли, віз і плуг на возі, і тата, і мене — бо перший раз з весною ми вибиралися в поле. Я перший раз йшов робити весну. Я сидів з татом на возі, і їхали-м в поле свіжими дорогами, що ще ніхто ними від осені не їхав. Тато казав: «Ти вже великий, вже меш зо мною у поле ходити, а за то д великодню я тобі файний капелюшок кайстровий і черевики куплю, будем робити та й будем мати...» Я тогди дуже поважно брав свою великість і чув вдоволене неописане. Цілий день я погонив — мука була, плач був і сварка. Вечером я вертався додому і чув свою вищість над моїми бідними ровесниками, що їх тати не мали волів, ані поля, ані плуга. Мама мене привітала як парубка. Дала вечєряти і наказувала Марії, аби мені більше дала яєшниці, бо я

роблю. Марія лишила більше, бо була добра. А потім подарувала мені очинаш, бо ноги дуже боліли, і постелила мені, і перехрестила мене, і я спав, спав...»¹

Дідич Теодорович дуже часто заходив до Семена Стефаника і одного разу звернув увагу на його вродливого, здорового і рухливого хлопця. Був дуже вдоволений, що з Васильком подружив його син Броніслав. Броніслав був на кілька років молодший від Семенового Василя. Теодорович радив Семенові, щоб свого найстаршого сина дав далі до школи, бо наука відкриє перед ним дорогу в світ і до власного щастя.

Старий Стефаник довго роздумував над тим, а вкінці розкрив перед жінкою свій план щодо дальшої долі сина.

— З нього не буде доброго газди, — говорив Семен, — щось не дуже любить робити в полі, чогось забувається, задуманий, вічно задивлений десь далеко. Дідич радить давати його до шкіл, і я думаю, що це добра рада. Вивчимо його і дамо легший хліб, може, не буде так гарувати, як ми. Те саме гадає учитель Петровський. Він каже, що хлопець дасть собі раду з наукою. Дам його на пробу до школи у Снятині.

Та Семенісі не промовляли до серця міркування її чоловіка. Не могла собі уявити, як може пустити від себе дитину. Чи вона на те так тяжко бідує, щоб її Василько був далеко від неї у чужому місті? Правда, вона має ще Юрка, Параску й маленького Володимира в колісці, — та скоріше дала б собі палець відрубати, як котру дитину віддати від себе. Але Семен не зважав на це і по канікулах 1880 року записав сина до II-го класу міської школи в Снятині. Гіркими сльозами мати випроваджала Василя з рідної хати.

Життя Василя змінилося. Втратив усе, чим жив дотепер — товаришів, вівці, поле й ті прекрасні забави. Школа в місті здавалася йому цілком чужою. Учителі непривітні, повні погорди й презирства до всього, що походить з села і нагадує подих свіжих полів. Застрашити, розкласти морально синів села, осмішити тих, що відважились шукати світла — науки — така

¹ Лист В. Стефаника до Ольги Гаморак з березня 1900 р., В. Стефаник. Твори, вид. «Дніпро», 1964 р. Стор. 445—446. Далі це видання позначається скорочено — «Твори».

була їхня мета. Щоб досягти цього, учителі вживали різних способів, включно до фізичних побоїв різками. «Але батько завіз до міста у школи, казав: паном будеш. Отут не одну сльозу я зрібним рукавом обтирав. Паничі і вчителі збиткували з замурзаного мужика»¹, — згадує письменник.

Всі «педагогічні» заходи тодішньої школи досягали протилежної мети. Вони не могли затуркати дітей села, а, навпаки, зароджували в серцях учнів почуття образи та нестримне бажання боротися проти світу, що кривдив і їх, і їхніх батьків.

Стефаник не міг звикнути до нових товаришів у класі, бо всі вони здавались йому якимись дивними, нецікавими. Тому дуже часто приходив до Русова, щоб наговоритися з матір'ю, сестрою і побути зі своїми побратимами...

На половині дороги між Снятином і Русовом — маленька могила, а на ній великий камінний хрест. На нивах сходять жита, а між ними тягнуться смужки з купками вижатої кукурудзи. З погідного неба світить осіннє сонце. Дорогою вертаються люди зі Снятина, одні возами, інші пішки. Великий торг був у місті, бо коли ж і є більше справ як восени! Крикливі ворони літають і сідають на купки кукурудзи, а сполошені, чинять великий крик і летять даліше. Газди говорять між собою, прокладають тяжкі часи і нарікають на купців. Під хрестом сидить жінка, а коло неї хлопчик в білому китарику. Жінка розв'язує писану тайстру й сумними очима обкидає хлопця.

— На тобі, Васильку, ще цей медівничок!

— А з чим ви, мамо, підете додому? Що дасте Юрчикові і Парасці?

— Не журися, синку! Вони дома — ще їм щось знайду, то ти, бідний, сам у тім місті.

— Мені, мамо, добре, тільки тяжко, що не можу вам помагати, і вас прошу, аби ви за мною не плакали.

— Як не плакати, синку, коли коло серця пече, як тебе не бачу. Чи хто побуде з тобою, як лягаєш, чи хто тебе укріє, як заснеш.

— Мамо! Я ще вас доведу аж до хащі.

¹ Лист В. Стефаника до В. Морачевського від 12 серпня 1895 р. Твори, стор. 332.

— Ні, синку, мусимо розходитися. Дивися, сонце надвечір, коли ти, бідний, зайдеш до тих мурів.

Мати встала і поцілувала Василька в голову, а сльози, як перли, котилися по її лиці і падали на писану тайстру. Василько поцілував матір у руку, і вони розсталися — мати пішла в напрямі русівської хащі, а Василько поплентався до міста. Довго оглядалися, аж поки віддаль і сумерк закрили їх обох.

— Ба, чий то хлопець? — питав Проданюк¹ з Красноставців. — Порядна дитина, десь дуже любить свою матір, коли так далеко її відпроваджує.

— То Семена Стефаника син, — пояснив русівський газда, — дав його той до міста до школи².

Восени Василько дуже часто прибігав зі Снятина додому. Це вдавалось йому легко, бо рано їхав до міста конем. Він летів, як вихор, аж під саму школу. Тут коня пускав. Розумний кінь так звик до своєї служби, що кожного разу, як тільки принесе свого молодого хазяїна, зараз же без жодної принуки вертається тою самою дорогою до Русова.

Взимку Стефаник приходив додому лише під свята. Згодом звик до нового оточення в місті й до нових товаришів. Особливо здружився з товаришами з інших сіл, що були тоді у міській школі.

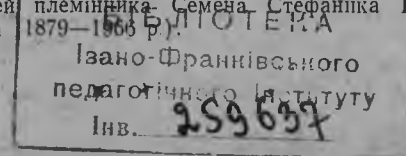
Коли падав перший сніг, того дня не йшов до школи. Бо як іти, коли у природі така велика зміна! Земля прибирається в нові шати, змінює свій вигляд. Ця зміна справляла на хлопця велике враження, він забувався, ганяв по вулиці, ловив білі кришталіки, шукав саночок. Перший сніг настроював його особливо, але на другий день в школі мусив відбувати кару за пропущені години. Потім цілими днями після навчання забавлявся з друзями на саночках.

«Як наслухаюся від учителів іти на село пасти свині, то в годині 11-ій іду на ринок шукати мами. По дорозі я, здається, не виглядав на багацького сина, бо селянки з Карлова і з Устя затягали мене на підсіння і пхали мені в пазуху обарінки, булки і калачики та ще й цукру.

— На, небоже, це за мого Іванка або Василька.

¹ Пізніше — прихильник Василя Стефаника.

² З розповідей племінника Семена Стефаника Григорія Івановича Стефаника 1879—1966 рр.

Всі ті дарунки я збирав, а як уже здивався з мамою на ринку, то вона зараз сідала зо мною... Потім цікавила її віддута пазуха.

— Хлопче, де ти це набрав, чи ти не крадеш?

Як я пояснив мамі, відки стільки добра в мене набралось, то мама сказала, що за кожний обарінок і яблуко треба молитву говорити. Я так не любив говорити молитви..., що від милосердних жінок я тікав, як заець»¹.

Так у прикростях в школі та в сумній, але теплій материній ласці пройшли три хлоп'ячі літа, і в 1883 році скінчив Василь Стефаник четвертий клас виділової школи в Снятині.

III

Нічого не поміг протест матері, і під кінець літа 1883 року батько віддав сина до першого класу польської гімназії в Коломиї.

«Одного серпневого дня, — згадує В. Стефаник в автобіографії, — перед заходом сонця сказав мені батько, щоб покинути чотири воли, які я погонив у плузі, і аби піти додому та мити ноги та збиратися на завтра до Коломиї до школи. Ті ноги ніяка сила з найліпшим милом не годна була обмити, потріскані, боліли страшно, і я плакав, а мати складала на стіл всіляке білля і поливала його сльозами»².

Мати нишком радила синові, щоб так робив, аби не здати іспиту.

— Пощо мають тебе мучити наукою, пани й так не приймуть тебе між себе, — шептала мати, коли уклала його до сну в останню ніч перед від'їздом до Коломиї.

Та бажання матері не сповнилося, іспит пройшов добре, і її син переступив пороги гімназії, де почалось нове життя, таке відмінне й далеке від того, яке лишилося в селі.

Вже з першого класу Стефаник відчув глум, що йшов із двох сторін: від деяких учителів і від одно-

¹ З неопублікованого й незакінченого варіанту новели В. Стефаника «Славайсу», зберігається в музеї в Русові.

² Неопублікований варіант «Автобіографії».

класників. Створилися два непримиренні табори: панські сини, або, як їх називали «лаковані черевики», — з одного боку, і діти села, або «селянські сорочки» та «киптарики» — з другого.

Та головною причиною цієї ворожнечі були соціальні і національні відмінності. Зустрічались два світи — світ, який панував і хотів без праці ще більш розкошувати, а з другого боку — молоді представники трудящих, які у майбутньому виступлять на боротьбу за права народних мас. Так зароджувалась, може, ще несвідомо, класова солідарність принижених селянських дітей.

Між однокласниками не раз доходило до гострих суперечок, бо, ображені в своїх найсвятіших почуттях і доведені до крайності, діти села відповідали бійками. Але мужицький п'ястух не завжди розв'язував наболілі питання, бо після бійок починалися скарги та доноси до дирекції. Директором гімназії був тоді Емануель Вольф, людина на свій час високо освічена, автор 15-томного твору «Die Geschichte des 30-jährigen Krieges»¹. Він намагався бути об'єктивним, не допустив до переслідувань і якось умів ладнати різні суперечки між учнями та непорозуміння між учителями й гімназистами.

Тим, хто отруїв душу Василя Стефаника на ціле життя, був учитель природознавства Фердинанд Вейгель: він одного разу вибив його різкою, потім підняв йому сорочку, що спадала зверх штанців, щоб осміяти хлопця. Коли панські учні побачили голе черево, то з утіхи заревіли сміхом. Стефаник вийшов з класу і подався на свою квартиру. Про цей випадок довідався батько і приїхав до директора зі скаргою на вчителя. Того самого дня батько купив для сина панський одяг. На другий день клас зустрів перебраного мужика ураганим сміхом... «І здається мені тепер, що я був би іншим чоловіком, якби той встид мене не отроїв»², — скаже пізніше В. Стефаник. Передчуття матері збулося. Материнське серце відчувало, що її сина чекає тяжке випробування при зустрічі з панським світом.

В душі хлопця відбувались якісь дивні зміни. За-

¹ «Історія 30-літньої війни».

² «Автобіографія». Твори, стор. 271.

роджується протест, міцнішає віра в тих, якими погорджують, відразу й ненависть до тих, які хочуть заслонити сонце перед його любим селом, перед властивими творцями всіх багатств. Ці почуття, спочатку неясні, з кожним днем, з кожним роком перебування в школі кріпшали та вщерть наповнювали душу молодого Стефаніка.

В I і II класах Стефанікові помагав вчитися старший гімназист Іван Плешкан із села Тулови, що в 7 кілометрах на південь від Русова. Іван Плешкан — пізніше добрий приятель і шурина Стефаніка, поет і перекладач творів Гейне, Лермонтова та Каспровича, автор популярної в свій час пісні студентів-мандрівників: «Раз-два, раз-два, вперед, хлопці!» Він помер на 36 році життя.

✓ Іван Плешкан мав великий вплив на Стефаніка ще в нижчій гімназії, збудив і розвинув у нього любов до читання книжок. Часто він розмовляв зі Стефаніком на теми прочитаних книжок.

Більшість учителів тільки відбувала повинність у роботі, давала своїм учням мало фактичних знань і зовсім уникала громадсько-політичних та соціальних питань, що особливо цікавили і хвилювали юнаків. У Коломиї існував таємний гурток української гімназійної молоді. Провід у ньому мали учні старших класів, а приймали туди лише надійних товаришів, починаючи з третього класу. Гурток працював над поглибленням і поширенням соціальної і національної свідомості та виробленням стійких характерів серед молоді Коломийської гімназії. Василь Стефанік вступив до цього таємного гуртка учнем IV класу. Тут він здружився з Лесем Мартовичем і Левком Бачинським¹). Спочатку лише уважно прислухався до доповідей і дискусій, в яких активну участь брали звичайно старші учні. Самостійно виступати перед гуртківцями Стефанік почав тільки через рік.

Мешкав тоді Стефанік з Василем Равлюком по вулиці Мнихівці (тепер Жданова) в листоноші Луцького. Василь Равлюк — тоді учень IV класу, пізніше

¹ Лев Бачинський (1872—1930) — приятель В. Стефаніка, пізніше — адвокат. Разом з В. Стефаніком брав участь у діяльності радикальної партії, що висувала вимоги ліквідації феодальних привілеїв і встановлення політичних свобод.

управитель школи в селі Вовчківцях і довголітній культурно-освітній діяч Снятинщини — оповідав:

«Стефанік, від першого дня побуту на спільній квартирі, як старший, заопікувався мною. Ми разом ходили на прогулянку, разом верталися з міста. Але він був якийсь загадковий, як сонце з-за мряки. Я був веселий, любив забави з товаришами, особливо «тічку», робити збитки крамарям, а Стефанік був понад свій вік поважний. Я не раз приходив додому з гудом на чолі або розбитою губою, а він, бувало, подивиться на мене зі співчуттям, гірко усміхнеться й ані слова.

Зайшла в Коломиї мода на забаву «гусак». Звичайно під неділю збирається яких 50 учнів та один за одним (гусаком) ходять містом і наслідують рухи того, що попереду. Бувало, зайдуть до якого ресторану, обійдуть стіл і, як прийдуть, так і вийдуть, не сказавши нікому ні слова. Не раз обходять перекупку, що продає овочі або що інше на ринку, і виконують всякі рухи залежно від фантазії провідника, яким, як правило, був Лесь Мартович.

Якось нашому провідникові подобався поліцай, що вартував на базарі. Був це вже старий чоловік з обстриженими вусами, ноги мав криві, колінами докупи, а стопи відставали далеко назовні. І «гусак» почав його обходити. Поліцай спочатку нічого не розумів, сміявся своїм беззубим ротом і здивовано обертався довкола. Але за хвилину збентежився, почав сердитися, аж піна з рота текла, вхопив шаблю і, не витягуючи її з піхви, почав відганятися. Хлопці вибухнули гомеричним сміхом, а коло нас почало робитися збіговище.

Саме на цю сцену надійшов Стефанік, що в «гусаку» не брав участі, а випадково переходив ринком. Він схопив мене за руку, потяг розбавленого та розсміяного з собою і своїм м'яким голосом сказав: «Як можна так з чоловіком, як із псом, дражнитися!» Я пішов з ним мовчки додому.

Стефанік був дуже вразливий і як на свій молодечий вік занадто переймався кожним боєм людської душі.

Під кінець шкільного року загостив до Коломиї театр Біберовича. Ми з Стефаніком були на виставі

«Розбійники» Шіллера. Ця п'еса зробила на нас велике враження. Остання дія, в якій актор відбирає собі життя, так вплинула на Стефаніка, що він довгий час не міг прийти до себе. Цілий тиждень ні до кого нічого не говорив, нервово ходив по хаті, а вночі не міг спати. Разом з одним товаришем ми намовили його піти до лікаря, але Стефанік від самих дверей лікаря завернув і швидким кроком пішов додому. Ми ввійшли до лікаря без Стефаніка і розповіли свою справу. Лікар радив не дражити товариша, і він по кількох днях заспокоївся. Так і сталося.

На другий тиждень ми знову були в театрі, де грали тоді «Павла Полуботка». В піднесеному настрої верталися додому. Тиха, місячна літня ніч. На вулиці стоїть гурт людей, і ніхто нічого не говорить. Ми пристали до гурту й задеревіли. Самим хребтом хати ходить якась людина, розібрана до сорочки, а очі заплющені. В сяйві місяця вона справляла несамолюбне враження. Як ми пізніше довідались, це був сновидець. Хтось звернув нам увагу, щоб не говорити, бо сплячий пробудиться, впаде з хати й розіб'ється на смерть. Стефанік не витримав, вхопив мене і почав тягнути від того виду. З вулиці ми завернули на городи, обійшли ту хату і так прийшли до свого мешкання. Цю пригоду Стефанік відхорював і довгий час боявся ходити вечорами.

Під час канікул того самого року до мене, до мого рідного села Орельця, на кілька днів прибули Стефанік і Мартович. Ми викупувались у Пруті та приглядались до забав, які уряджували на розлогій толоці й над рікою місцеві хлопці. Вони пускали орла і були так захоплені, що один хлопець упав з триметрової скелі в Прут. Це побачив Стефанік, закрив очі руками і онімів. Його притримав Мартович. За хвилину той, що упав у воду, прибіг до своїх товаришів і почав з ними сваритися, як сміють пускати орла без нього.

— Бачиш, — каже Мартович до Стефаніка, — той хлопець і гадки не має топитися, а ти не можеш через нього до себе прийти.

Стефанік мене любив і одного дня дав мені прочитати твір Е. Золя «Напад на млин». Коли я прочитав цю книжку, він дав мені завдання охарактеризувати

кожну дійову особу та розповісти, що, на мою думку, хотів представити автор. Коли я відповів на всі питання, тоді запитав мене, як би я сам про цю справу написав. Я на це не знав, що відповісти, бо ще тоді не розумів того, щоб я міг що-будь писати. Другою книжкою, яку Стефанік дав мені читати, була «Маруся» Квітки-Основ'яненка.

«Не читай двох перших листків, — радив він, — а як прочитаєш до кінця, то тоді вернися до непрочитаних листків».

Він, мабуть, побоювався, що мене знеохотять моралізування Квітки, і я книжки не прочитаю. По кожній прочитаній книжці він брав мене на допит і з часом навчив мене писати короткий аналіз прочитаних книжок. При таких роботах треба було подати коротку характеристику дійових осіб, збагнути мету автора та записати власні спостереження.

У перших днях березня Стефанік приніс додому Шевченкового «Кобзаря»; це було празьке видання 1867 року — тоді вже дуже рідкісне в Галичині. Він дав мені завдання переписати і вивчити напам'ять «І виріс я на чужині». У половині березня Стефанік сказав до мене: «Ти, Васильку, пам'ятай, цієї суботи будь дома, бо маємо обидва десь піти». Ця таємничість розбурхала мою уяву і цікавість, але я не допитувався, бо хотів показати себе мужчиною. В суботу, по заході сонця, ми пішли разом за місто в сторону села Воскресінці. Вже добре стемніло, коли ми лишили за собою місто і опинилися серед поля. Ідучи повільно, Стефанік перевіряв, чи я знаю задану мені поезію Шевченка «І виріс я на чужині». Вкінці ми зайшли до хати якогось міщанина. (Як я пізніше довідався, цей свідомий міщанин називався Микола Жураківський). Вікна в хаті були щільно заслонені, на головній стіні проти дверей висів гарно прибраний рушниками портрет Шевченка. Під стіною великий стіл, накритий тканими скатертями, а на столі великий бюст Шевченка, прибраний ялинкою. Як живий, дивився Шевченко на нас. За столом стояв якийсь старший студент з великими палаючими очима. На ослонах попід стінами сиділо коло 30 гімназистів, усі зі старших класів. Стефанік не представив мене нікому, лише легко вклонився й сів на вільне місце біля дверей,

а я коло нього. Студент за столом, мабуть, делегат зі Львова, почав говорити про Шевченка та про те, що ми сьогодні відзначаємо річницю його смерті. Тим вшануємо пам'ять генія, говорив делегат, коли будемо вчитуватися в його твори, а його ідеї ширити між своїми товаришами і народом. Палка промова делегата, насичена уривками з творів Шевченка, зробила на слухачів велике враження. Настрій делегата передавався слухачам, у всіх горіли очі, а серця стукали, як молоти. Після промови почалися декламації, між іншим, і моя, яку задав мені Стефаник. Потім старші студенти наперемінку читали твори Шевченка. Того вечора прочитано «Гайдамаків». На закінчення один з присутніх м'яким баритоном затягнув пісню:

*Заспіваймо всі враз,
Товариші мої,
Щоб жилося в дружбі
В нашій братській сім'ї!*

Всі присутні встали, підхопили пісню і з великим зворушенням співали:

*За здоров'я братів —
Селян і робітників,
За їх кращу долю
Хай несеться цей спів!*

*Спом'янім Тараса,
Славного Кобзаря,
Що Україну збудив
До нового життя.*

Після цього, за вказівкою делегата, кожен із тих, що вступили в гурток, підніс праву руку вгору, і перед образом Шевченка делегат прийняв нашу присягу, що будемо чесно працювати для добра народних мас.

Враження цього таємного і серед таких умов улаштованого свята Шевченка, що тривало протягом ночі, було величезне.

Ми почали розходитися, але не всі разом, тільки поодиноці або парами. Вийшли і ми із Стефаником. Надворі заповідався день. Довго ми йшли мовчки під враженням того, що діялося в хаті. Згодом Стефаник пристиснув мою руку і сказав:

«Василію, віднині ти наш».

Від того вечора я належав до таємного гуртка.

Таємні гуртки були під впливом студентської організації у Львові, яка вислала на важливіші зібрання своїх делегатів і надавала напрям праці. Члени таємного гуртка були зобов'язані поповнювати свої знання шляхом самоосвіти, читати книжки за вказівкою правління гуртка, брати участь в обговоренні доповідей й самим готувати доповіді на актуальні теми. Гурток мав характер прогресивний: ознайомлювались з доступною тоді в Галичині соціалістичною літературою і приготувляли себе нести в гущу народних мас соціалістичні ідеї та національну свідомість. Для пізнання народних прагнень гуртківці збирали і вивчали фольклорні матеріали. На засіданнях часто обговорювалось питання, як збирати народну творчість. Члени гуртка мали під час шкільних канікул записувати народні пісні, казки, перекази й вірування, а пізніше на сходах товаришів кожен повинен був прочитати відповідний реферат і ілюструвати його зібраним матеріалом.

Одного разу, після зимових канікул, Стефаник мав короткий реферат про народні колядки, а я та інші товариші проспівали їх. Стефаник дуже любив народні пісні, але сам співати не міг, до цього прохав інших. Тоді уважно слухав, захоплювався і рецитовав слова пісні разом з тими, що співали¹.

Якось Стефаник з Мартовичем записали в селі Красноставцях «Думу про Нечая», але не могли перейняти мелодії. На найближчі канікули Стефаник запросив Равлюка до Красноставець і дуже дивувався, що той за другим разом перейняв мелодію думи і співав її добре.

— Равлику, тобі бог не поскупив того дару, що голосом називається, — сказав Стефаник. — Пам'ятай, що все маєш мені співати народних пісень, як тільки тебе попрошу.

Велике враження робила на Василя Стефаника пісня, яку співали по селах:

*Течуть річки кровавії
До самого Відня,
Іди, цїсар, подивися,
Які люди бідні.*

¹ З розповідей Василя Тимофійовича Равлюка.

*Люди бідні, люди бідні,
Бо пани зідрали,
А ще було: по корові
Крамарі забрали.*

*Крамар бере по корові,
Цісар бере діти,
Нема чого, товаришу,
Та в корчмі сидіти.*

Під час співу Стефаник стояв нерухомо, очі дивились кудись далеко: переживав пісню. Коли на зміну починалася весела, хапав капелюха і втікав з хати.

Таємний гурток мав невелику бібліотеку. Були там книжки українські, російські та польські — разом 342 томи. Між іншими були там такі книжки: річники «Громади»², що їх видавав Драгоманов у Женеві, видання «Громади», як «Ремесла і фабрики на Україні» Подолінського, «Життя і здоров'я людей на Україні», «Хіба ревуть воли...» Панаса Мирного. Популярністю серед членів гуртка користувалися твори російських революціонерів-демократів — Герцена, Чернишевського і Добролюбова, твір Гоголя «Мертві душі» та поезії Некрасова. На польській мові були там книжки з історії суспільного руху, естетики тощо.

Крім цих, була «Історична бібліотека», що виходила в Тернополі, і журнал «Правда». Бібліотеку примістив у себе директор «Гуцульської спілки» Гілярій Герасимович.

Таємний гурток видавав свою неперіодичну літографовану газету «Збірка». Пробували там свого пера провідники студентського руху в Коломиї. Члени гуртка складали гроші, за які передплачували книжки й часописи.

Про одну таку посилку книжок оповідає Равлюк:

«До «Гуцульської спілки» надійшов пакунок книжок для таємного гуртка. Одного вечора ми зійшлися всі в таємній комірці, де нас з пакунком книжок примістив директор Герасимович. Ми засвітили свічку, з цікавістю обступили пакунок і почали добиратися до

² «Громада» — періодичні збірники (всього п'ять), які виходили за редакцією Драгоманова в Женеві з 1878 по 1881 р. М. П. Драгоманов (1841—1895) — український публіцист, історик, фольклорист, громадсько-культурний та політичний діяч буржуазно-демократичного, пізніше ліберально-буржуазного напрямку.

нього. Коли пакунок відкрили, кожний з нас хапав книжку відповідно до своїх зацікавлень, ішов набік і там переглядав. Хтось прочитав вголос заголовок: «Сочинения Глеба Успенского в двух томах. С.-Петербург, 1889 г.» Через голови інших ці твори вхопив Стефаник, став біля дверей і почав пильно читати. Так був зайнятий, що не чув ані не бачив, що довкола діється. Коли ми так стовпилися біля відкритого ящика, то Лесь Мартович на скору руку наклав кілька порожніх ящиків один на один, сам виліз наверх, аж під стелю, і почав рецитувати вірш Федьковича «Співак» (переспів поезії Шіллера «Die Theilung der Erde»).

*«Ходіть, люди, ходіть добрі.
Ходіть, мої діти! —
Каже господь милосердний, —
Поділю вас світом.
Що видите, то і ваше,
Усьо вам дарую!»
Ох, лишенько, як мурашки,
Усі ворухнулись!*

*Гуцул вхопив полонину,
Мужик хапнув поле,
Циган клевець та ковало,
Дяк сів серед школи,
Лихвар хапнув мішок грошей,
Німець бочку пива,
І так далі, і так далі —
Усьо розхватили!*

Раптом Лесь тратить рівновагу, падає з висоти, за собою тягне ящики, гасне свічка і постає велике замішання. Мартович з ящиком упав на Стефаника, поранив йому руку і передер перший том творів Глеба Успенського. Коли засвітили свічку, Стефаник обернувся до Мартовича і сказав гнівно: «Коли ти, Лесю, вже будеш мати розум?»

Твори Успенського Стефаник забрав з собою і протягом двох років носився з ними. Як лягав спати, книжку ховав під подушку. Крім Стефаника, ніхто з нас Успенського не читав, бо був для нас затяжкий. Успенський мав на Стефаника в гімназії дуже великий вплив.

В № 1 двотижневика «Народ» з 1890 року з'явилася дуже прихильна рецензія Івана Франка на твори Г. Успенського. «Ось золота книга, — писав Франко, —

якій нема пари, мабуть, у жоднім письменстві цілого світу. Гліб Іванович Успенський, писатель російський, не належить властиво до ніякої школи. Одиноким його школою є життя, одиноким учителем — народ, простий, робочий, звичайно бідний і нещасливий. Життю того народу він придивлюється, вглиблюється в нього ціле життя, і мов з невичерпаної криниці, видобуває щораз нові появи, щораз нові погляди. Та й дивний спосіб писання у того чоловіка. Він не пише повістей, ані довгих оповідань, не видумує нічого: ані людей, ані пригод, не силується зацікавити читателя. Він звичайно розповідає тільки те, що чув, бачив, і для того все зачинає від себе, а розказуючи про пригоди і діла других людей, заглядає вглиб власної душі і показує нам, що в ній при тім діється¹. Далі радить Франко інтелігентним людям пильно читати ці твори і вчитись з них, як треба любити найменшого брата і як для нього працювати. Така рецензія Франка зміцнила любов Стефаніка до Успенського і до його творів.

Як учень Стефанік не звертав на себе уваги у класі, не вибивався понад своїх товаришів. Дуже не любив греки і латини. В товариській житті був милий, мав вироблені форми поведінки з людьми, через що в очах товаришів був елегантний і гідний наслідування. Не було в нім жодної грубості й незграбності.

У таємнім гуртку В. Стефанік був скромний, задуманий і мало говорив про себе. У дискусії рідко коли брав слово, а як говорив, то коротко і змістовно. Тоді його погляд ставав думкою всіх.

Всю увагу товаришів звертав на себе Мартович, бо був дуже здібний і розважав усіх своїми жартами та дотепами.

Члени таємного гуртка відчували брак творів Шевченка. На всю Коломию було тоді лише 2 примірники празького видання «Кобзаря». Учні мали товсті зошити і один від одного переписували Шевченкові та Франкові твори. Такий зошит мав і Василь Стефанік. Складався він із 120 аркушів лінійованого паперу в картонній оправі. На першій сторінці був вірш Шевченка «І день іде, і ніч іде...», на другій — «Світе тихий,

¹ Іван Франко. Твори в 20 томах. Державне видавництво художньої літератури, Київ, 1955 р., том XVIII, стор. 97.

краю милий», далі «Посланіє», «Кавказ», «Сон» (великий), «Тарасова ніч» і «Молитви». З творів І. Франка були там: «Тюремні сонети», «Вічний революціонер», «Каменярі», «Новітні гайдамаки» і «Мамо-природо». Далі йшли тексти всіх слов'янських гімнів. На кінці йшли правописи. Першою була Драгоманівка, за нею — Кулішівка, потім — російський правопис, далі — чеський, сербський і польський. Ці зошити Стефанік і Равлюк тримали в кінці городу в дуплистих вербах. Лесь Мартович у своєму зошиті мав ще кілька своїх віршів, між іншими — про полювання Володимира Мономаха. Свого «Нечитальника» Л. Мартович написав, будучи учнем V класу. Під час канікул Мартович, Стефанік і Равлюк поїхали до Чернівців та дали «Нечитальника» до друкарні Чоппа.

У неділі і свята члени таємного гуртка читали по читальнях доповіді або засновували нові читальні, де їх ще не було. Найбільш діяльними були учні під час літніх канікул, коли верталися додому. Тут мали нагоду спостерігати і вивчати життя та збагачувати свій організаційський досвід. На Снятинщині працювали Стефанік і Равлюк, на Городенківщині — Лесь Мартович і Лев Бачинський. Вздовж і впоперек обходили вони села, збирали етнографічні матеріали, виголошували доповіді і палкі промови, збуджували приспану енергію народних мас і закликали до організованої боротьби проти гнобителів. Снятинський повіт був тоді під впливом москвофілів¹. Рух цей підтримували священники на чолі зі снятинським деканом Михайлом Коржинським, який був парохом у селі Вовчківцях. До своїх послуг священники мали читальні. Проти цих читалень і москвофільського руху виступили тоді молоді гімназисти Василь Стефанік, Лесь Мартович та їх товариші.

Ці молоді люди у боротьбі проти старорусинів мали свого захисника і прихильника в особі Кирила Гаморак, священника в селі Стецеві. Він був депутатом до галицького сейму; на відміну від основної частини священників — був прогресивних поглядів. Кирило Гаморак мав численну сім'ю — п'ять дочок і трьох синів. Сини повмирили в молодому віці, дочки — Євгенія,

¹ «Москвофіли» — партія галицько-українських поміщиків та попівства, яка орієнтувалася на російський царизм, залишаючись вірнопідданою австрійській монархії.

Ганна, Марія, Ольга і Олена — стали пізніше близькими приятельками Стефаніка.

Гостинний дім Гаморака був для молоді навстіж відкритий і з часом перетворився в осередок нового руху, який швидко ширився по селах Снятинщини, загострював класову боротьбу, ніс соціальну солідарність та національну свідомість в гущу народних мас.

Молоді гімназисти добре почували себе у Гаморака. В цей дім увійшов і Василь Стефанік, будучи учнем п'ятого класу. Атмосфера дому зробила своє: Стефанік став частим гостем і молодим приятелем Кирила Гаморака. Зв'язки з цим домом перейшли пізніше у сімейні і позначилися на особистому житті В. Стефаніка.

При підтримці депутата Гаморака і народних мас Стефанік, Мартович, Равлюк та їх товариші кинулись до праці на освітній ниві. Постають читальні «Прогресу»¹.

Ілля Вахнюк у своїм спогаді «Село В. Стефаніка»² пише, що Стефанік ще в 1886 році допомагав у заснуванні першої читальні в Русові. В № 10 журналу «Народ» від 15 травня 1890 року з'явився довший допис «Жолудки наших робітних людей і читальні» за підписом «Василь Семенів», під яким приховався молодий Стефанік. Автор гостро критикує тодішній народовецький провід, що не розуміє селян і в своїй роботі не бере під увагу їх економічних інтересів. Серед великої матеріальної скрути на селі такі заклики, як «Тримаймося, русини!» — не знаходять уже відгону. По освітніх повинні прийти економічні організації. Тому що нема своїх організацій, селяни вступають до чужих. Як приклад, Стефанік наводить своє село Русів. Перед кількома роками тут засновано читальню, яка працювала добре. Але люди шукають, як поліпши-

¹ «Прогрес» — культурно-освітня громадська організація, заснована 1868 р. у Львові «народовцями». Спочатку діяльність цього товариства мала буржуазно-ліберальний напрям, а з кінця минулого століття в ньому посилюються буржуазно-націоналістичні тенденції.

² «Село В. Стефаніка». Спогад Іллі Вахнюка. «Громадський голос», № 7 за 1937 р. (І. Вахнюк — односельчанин і близький знайомий Василя Стефаніка, довголітній писар громадської ради. «Громадський голос» — газета радикальної партії, виходила з 1895 до 1935 р.).

ти свій матеріальний стан, і заснували в читальні «Kółko rolnicze»¹ та зараз мають там крамницю, позичкову касу і комору. З метою протидіяння «Kółko rolniczemu» засновано 15. IV того ж року нову читальню «Зірниця», до якої вписалося 140 членів.

Священникам-москвофілам діяльність молодих студентів не сподобалася. Не маючи змоги ідейно побороти своїх супротивників, вони роблять доноси до дирекції гімназії, що Стефанік, Мартович, Равлюк і інші займаються по селах політикою, підбурюють народ проти влади. Перший вогонь упав на Мартовича. Він мусив покинути Коломийську гімназію і в 1889 році перейшов до гімназії в Дрогобичі. Стефанік і інші лишилися в Коломиї. Та в наступному навчальному році посипалися нові доноси. Щоб не псувати життєвого шляху молодим учням, які обвинувачувалися у підпільній політичній роботі, директор Вольф, не вдаючись до адміністративних заходів, почав радити їм добровільно залишити гімназію. В такому разі вони збережуть за собою вільний вступ до інших середніх шкіл. Вольф викликав кожного до своєї канцелярії і тут давав поради, як діяти далі. Кандидатів на виключення з гімназії було 20. Кожний дістав на свідомстві примітку: «Wystąpił z zakładu bez przeszkody»². Свідомство з такою ж приміткою одержав і Василь Стефанік по закінченні шостого класу.

Москвофіли досягли свого — небезпечні для них учні були вигнані з Коломийської гімназії.

IV

В. Стефанік подався за Лесем Мартовичем і при кінці канікул 1890 року вступив до VII класу Дрогобицької гімназії. Тяжко було йому звикати до нових товаришів, учителів та нових обставин. Мешкав разом з Мартовичем, який своїми дотепами і веселою вдачею добре впливав на нього.

Перехід Стефаніка до Дрогобича сприйняли із спів-

¹ «Рільничий гурток» — сільськогосподарські товариства в Галичині, які організовувалися польською шляхтою для посилення впливу на українське селянство.

² «Залишив учбовий заклад без перешкоди».

чуттям, особливо в домі К. Гаморака в Стецеві, де молодий гімназист почував себе, як в рідних батьків. Тут він перебував майже цілі канікули, господар дому приймав його, як найліпшого сина, а рідня мала його за члена родини. Молодий, гарної будови, з буйною чорною чуприною, приємний на обличчі, добре вихований — Василь Стефаник всіх чарував своєю особою.

Дім оживав з приходом Стефаника, бо кожному майбутній письменник знав сказати щось добре й цікаве. Особливо привітно ставилися до нього дочки господаря Марія, Ольга і Олена. Разом з ними часто їздив бричкою до Снятина або ходив пішки далеко в поле на прогулянки. Тут почував себе Стефаник якнайкраще; зелені ниви говорили до нього лише йому зрозумілою мовою, а він ту мову нив перекладав своїм товаришкам. Вони жадібно ловили кожне слово, а з часом і самі стали беззастережними приятелями трудівників землі — селян, які від віків горбилися і припадали біля неї, зрошували її своєю кров'ю і потом.

Весело сходили канікули, але і під час шкільного року, ще перебуваючи в Коломиї, В. Стефаник підтримував дружні зв'язки зі своїми товаришками. В Коломиї проживав тоді адвокат Северин Данилович¹, що був одружений зі старшою сестрою Гамораків — Ганною. Стефаник зустрівся з Даниловичем в таємному гуртку. Роботою цього гуртка цікавився молодий адвокат і в своїм домі примістив таємну бібліотеку.

— Данилович був тоді моїм першим учителем соціалізму, — говорив не раз Василь Стефаник. В домі Даниловича він зустрічався також і з дочками Гаморака, які час від часу приїжджали в Коломию до своєї сестри. Особливо наблизився до своєї ровесниці Ольги Гаморак, на яку мав найбільший вплив і з якою зв'язувала його сердечна приязнь.

Після переїзду до Дрогобича В. Стефаник часто пише листи до Ольги. В цих листах він нарікає на нові обставини і на самоту, що загостила до його душі:

¹ Северин Данилович (1861—1939) — визначний демократичний діяч в Галичині, активний учасник радикального руху, друг В. Стефаника. Його перу належить праця «Про гроші. Студіум у економії» (1888 р.), на якій позначився вплив марксистської економічної теорії.

Хата, в якій народився В. Стефаник.

Сільська школа в Русові, де вчився письменник.

Василь Стефаник та Лесь Мартович.

«Та й кажу вам, що волів бим-м був сто раз раднійше, аби мене з Коломиї вигнали — як тут раз прийняли... Погадайте собі лиш, що то за мука до нікого живого словечка не промовити — се дуже гірко. Я говорив з 15 минут з Борковським (він собі добрий директор!) та й тільки мої полекші... Але що характеристичне, то се, що все мені хтось із коломиїських привиджується, раз виджу Невестюка¹, раз директора, раз Вас, а врешті і стецівська бричка із сестрами біжить містом — і то таки на правду. Сам не знаю, що се — здурів чоловік в Дрогобичі»².

Праця і шкільні обов'язки відсували на другий план спогади про рідні краї, і Стефаник скоро звик до Дрогобича. Директором гімназії був відомий в 80-х і 90-х роках діяч реакційної партії народовців Олександр Борковський. Він був завзятим противником нових, соціалістичних ідей, які захоплювали серця і уми молодих інтелігентів — виходців з народу. Борковський старався всіма силами охоронити гімназійну молодь від «небезпечного соціалізму». Був свідомий того, що, крім школи, на учнів впливає середовище, в якому вони перебувають. Тому дуже часто відвідував своїх учнів у квартирах, щоб краще пізнати їхні настрої та на місці реагувати, коли було потрібно. Відвідував він Василя Стефаника і Леся Мартовича. Крім писань Франка і Павлика, знаходив тут і польську соціалістичну літературу, тому добре знав, що прийняв до своєї школи «двох завзятих і непоправних соціалістів». Директор вів розмову зі Стефаником і Мартовичем і намагався переконати їх, що соціалізм є ніби витвором чужого духу і для українського народу шкідливий. Гімназисти уважно слухали висновки свого директора, але збити з обраної дороги не дались.

У Дрогобичі Стефаник вперше побачив Івана Франка, що йшов ринком і ніс під пахвою великий кошик з різними закупамі. Тоді Франко з дружиною і дітьми мешкав у рідному селі Нагуевичах. Ще в Коломиїській гімназії Стефаник мав гаряче бажання пізнати Франка, до якого носив уже в серці велику по-

¹ Яків Невестюк — український суспільно-громадський діяч і письменник, автор комедії «Кандидат» (Львів, 1911).

² Лист до Ольги Гаморак від 29. VIII. 1890 р., том III, стор. 23—24.

шану і любов. Тепер був близько до своєї мрії. Тому без вагань вибрався до Нагуєвичів, щоб не тільки побачити Івана Франка, але й поговорити з ним. Франко саме ловив рибу в річці. Стефаник із берега йому назвав себе, а той, не довго думаючи, запропонував новому знайомому носити торбу з рибою. Потім запросив гостя до своєї хати, залишив на вечерю. Ота перша зустріч породила велику обопільну приязнь на все життя¹.

В той час в Галичині відбувався швидкий процес зuboжіння і обезземелення селян. Безземельне і мало-земельне селянство становило понад 80 відсотків всіх господарств. Домінуючий тип галицького селянства — це власник 2-моргового господарства. Таке господарство не могло прогодувати численної сім'ї, не могло дати роботи трудящим рукам. Нужденні заробітки на панських фільварках не дозволяли селянській бідності ні по-людськи жити, ні в спокої вмерти.

В той же час за рахунок розорення селянства зростало куркульство, загострювалась класова боротьба. Революційні ідеї, що йшли з Росії, пробуджували сили, які ставали на боротьбу за інтереси пригноблених мас. Вони виступали проти австрійського уряду, польської шляхти, а також проти української буржуазії та клериків, яких очолювали дві реакційні партії — народовці й москвофіли. Обидві ці партії не домоглися глибоких зв'язків з народними масами, бо через свою реакційну політику не могли мати прихильників серед трудящих. Тим часом підготовча праця І. Франка і М. Павлика починала давати свої плоди. Редаговані ними демократичні збірки «Громадський друг», «Дзвін» і «Молот» зрушили основну частину суспільства і готували її до політичної діяльності.

На початку 1890 року у Львові під редакцією І. Франка і М. Павлика появився двотижневик «Народ», який в короткому часі з'єднав собі багато симпатії і прихильників соціалістичного руху. По підготовчій кампанії, проведеній «Народом», прийшло восени того самого року до заснування радикальної партії, яка в той час стала найбільш прогресивною в Галичині. Була це реакція проти угодовської політики, яку

¹ Див. «Автобіографію». Твори, стор. 279—280.

під гаслом «нової ери» проводили народовці за проводом Юліана Романчука.

Соціалістичні ідеї захопили молоду інтелігенцію, що вийшла з народу, а вона в свою чергу несла їх в народ. Поширенню радикального руху сприяла велика популярність таких блискучих провідників, як Франко і Павлик. Заклик радикалів нести в трудовий люд ідеї соціалізму знаходив тоді великий відгомін в серцях молодих студентів, яких до цієї праці готували таємні гуртки.

До радикального руху приєднався і Стефаник. Іти в гущу мас, навчати їх і вчитись від них — це були і його власні ідеали, які з року в рік голосніше відзвувалися у його душі.

Разом з Мартовичем Стефаник належав до активних членів таємного гуртка Дрогобицької гімназії. Дрогобицький гурток до приходу вигнанців з Коломиїської гімназії був малоактивний. Небагато було цілком певних товаришів і мало коштів на придбання літератури, без якої праця була менш успішна.

В. Стефаник підтримував зв'язок з М. Павликом, дуже цікавився роботою таємних гуртків серед шкільної молоді, навіть давав поради і вказівки керівникам цих гуртків, як треба вести працю між товаришами.

1891 року в Коломиї в домі С. Даниловича відбувся крайовий з'їзд делегатів таємних гуртків.

Ініціатором з'їзду був Стефаник, що разом з Мартовичем представляв гурток з Дрогобича. Із Станіслава приїхав Денис Лукіянович. Доповідь на тему «Праця в народі» виголосив С. Данилович. Жива дискусія затяглася до пізньої ночі. З-поміж різних промов вирізнялось оригінальністю слово Василя Стефаника. Ганна Данилович¹ оповідає, що Стефаник, описуючи селянське зuboжіння, почав так: «Є латка, а в латці ще латка», а потім такими образними виразами змалював тяжке становище села. Стефаник закінчив, а в хаті ще довго панувала тиша, і ніхто не мав відваги порушити її.

Залучення шкільної молоді до громадської роботи мало і свої негативні сторони. Трудящі маси були ще малосвідомі, а молоді провідники — ще малодосвід-

¹ Ганна Данилович — дочка Кирила Гаморака, дружина С. Даниловича.

чені. Виступаючи перед народом, вони говорили надто необережно. Часто між слухачами траплялись провокатори, що на агітатора доносили дирекції гімназії. Зрозуміла річ, в таких випадках молоді гімназисти несли тяжкі кари — їх виключали зі школи. Але молодь не боялась жертв; по суті, ці жертви ще більше зміцнювали молодечий запал і викликали ще більшу активність. Зароїлись села молодими людьми, які з піднесеним чолом несли відважні думи під закурені селянські стріхи...

З часом селяни почали розуміти мову своїх дітей, прихильніше ставилися до них, протирали очі, пізнавали себе й свою силу і ставали до лав борців за свої соціальні і національні права.

Перебуваючи в Дрогобичі, В. Стефаник увесь час підтримує зв'язки з товаришами, яких лишив у Коломиї або які розбрелись по різних містах Галичини. Бібліотекар коломийського таємного гуртка Василь Равлюк переїхав до Станіслава і вступив до учительської семінарії. До нього пише Стефаник з гумором: «Ти, Василю, не журися, що тебе прогнали з гімназії. Ти маєш добрий голос, то вже не пропадеш. Як вже не буде що іншого, то підеш на дяка. Все якась паляниця перепадеться тобі»¹. Листувався і зі своїм приятелем Левком Бачинським, який в Коломиї керував тоді таємним гуртком. Бачинський походив з села Серафинець, Городенківського повіту, де його батько був народним учителем.

А тим часом Стефаник з Мартовичем на місці склали плани праці по селах на канікули. Села: Русів, Топорівці, Серафинці — це той трикутник, у якому три приятелі — Стефаник, Бачинський і Мартович — з молодечим запалом кинулись до праці. Проходили селами й полями, пражені сонцем, гонені вітром, спивали народну силу, а де пройшли, лишали за собою з числа селянської бідноти беззастережних прихильників і приятелів. Кидали свої серця селянам під ноги, а ті хапали їх обома руками, пригортали до себе і запалювали ними свої серця. Повставала нова сила з великим запасом енергії — свіжа, молода, яка вселяла віру в краще майбуття.

¹ З розповідей В. Т. Равлюка.

✓ Посипалися доноси і до Дрогобича. Справою зайнявся інспектор шкіл Іван Левицький, який хотів Стефаника й Мартовича виключити з гімназії. Та, захищаючи честь свого мундира, в обороні «коломийських батярів», як висловлювався інспектор, виступив директор Борковський.

В 1892 році Василь Стефаник і Лесь Мартович склали іспит на атестат зрілості.

Перед самим іспитом на Стефаника впав великий удар. Померла його улюблена старша сестра Марія, маючи за собою заледве 24 роки. Ця смерть вразила Стефаника і лягла на його душу чорною тінню на ціле життя. Переживав подвійний біль: було жаль сестри, було жаль і матері, що до непритомності побивалася за своєю старшою дитиною. Марія була для Стефаника першою особою по матері. Це його перша вчителька, нянька і товаришка дитячих років. Перші кроки в життя робив він під доглядом і проводом любої сестри, що заступала йому матір, бо та через безконечні клопоти не могла тоді багато часу присвячувати синові. Любов, що нею В. Стефаник наділяв свою сестру, він переніс потім на її дочку Параску, яку опікав протягом усього свого життя. Небога вміла оцінити турботи вуйка і прив'язалася до нього щиро усім серцем і всією душею.

✓ Після закінчення гімназії Лесь Мартович і Лев Бачинський поїхали до Чернівців і вступили на юридичний факультет. Василь Стефаник залишився, бо його батько під впливом поміщика Теодоровича хотів бачити свого сина лікарем. Цю думку підтримував і Гаморак. Студіювати медицину хотів спочатку й сам Стефаник, бо відчував якусь внутрішню потребу гоїти чужі болі, будь-які — душевні чи фізичні. Тому восени 1892 року без вагань вступає на медичний факультет Краківського університету. У Львові в той час ще не було цього факультету.

V

У Кракові вчилася близько 50 студентів українців, більшість із них — медики. Студенти мали своє товариство «Академічна громада». Провідником цього

товариства був д-р філософії Роман Яросевич¹, колишній Стефаніків учитель української мови в Коломийській гімназії. Пізніше він покинув учительську працю і в Кракові також вчився медицини. «Громада» проявляла велику діяльність. Товариство мало свою домівку й гарну бібліотеку.

Студенти сходилися щовечора, читали часописи, слухали доповіді і пристрасно дискутували. Ідеї, які поширювались в краю, знаходили свій відгомін і тут, у Кракові, між найрухливішою частиною суспільності — українськими студентами. Вони ставали носіями тих ідей і під час канікул, коли верталися в рідні сторони. Тому студенти пильно стежили за найменшим проявом суспільного життя, докладно обговорюючи на своїх сходинах кожну справу до подробиць. Тут, на чужині, вони мали можливість спостерігати і вивчати досягнення організованої боротьби польських селянських мас і кращий досвід цієї боротьби переносити на рідну землю. Більшість студентів стояла на боці радикальної партії, бо гасла, кинені тоді цією партією, відповідали безкомпромісній вдачі молоді. Кинувся і Стефанік у вир праці над собою і між товаришами. В листі до Л. Бачинського від 15 грудня 1893 року він сповіщає: «Мене дуже тягне на різдво поїхати на Русь, та якось не сходяться кінці.) Треба сидіти та вчитися. Між академіками у Кракові я виробив собі вже відповідне оточене з найліпших радикалів і могу жити нормально. Читаю багато, бігаю по всіх усядах, де що цікавішого побачити і добре мені есть!»²)

До близьких приятелів Стефаніка належали Сафат Шмігер³ і Володимир Филипович⁴, обидва медики. Шмігер походив з бідної селянської сім'ї, знав добре історію соціальних рухів, був начитаний. Товариші дуже його любили і шанували за стійкість і чесність. Мало говорив, але коли говорив, то все до речі. Най-

¹ Роман Яросевич — довголітній лікар у Станіславі, автор багатьох статей про робітничі справи, які друкувались у віденських газетах. Був членом української радикальної партії.

² Том III, стор 28.

³ Сафат Шмігер (пом. 1926 р.) — товариш В. Стефаніка, пробував теж писати художні твори.

⁴ Володимир Филипович — товариш В. Стефаніка, діяч української ліберально-буржуазної партії.

більше цікавився політикою, пильно перечитував усі часописи, які лише були по кав'ярнях. Він коротко, цікаво і ясно інформував Стефаніка про поточні політичні події, бо Стефанік сам не дуже захоплювався газетною мудрістю.

Филипович — син священика, дуже здібний, палкий в дискусії. Втрюх нерозлучно блукали по Кракову, вивчали його культурно-історичні пам'ятки. Краків зі своїм театром, виставкою картин, історичними пам'ятниками й літературою був тоді осередком польського культурного життя, надавав тон в мистецтві і політиці. Тут кипіло життя у всіх ділянках людського духу. Тут відбувалася жорстока боротьба тоді ще слабих польських прогресивних сил з пануючою реакцією і шовінізмом.

Польський театр під керівництвом Павліковського згуртував найкращі аматорські сили, які могли з великим успіхом виконувати на сцені найскладніші драматичні твори. Цей театр відвідував дуже часто і Стефанік зі своїми приятелями — Шмігером та Филиповичем. З вистав верталися вони з незабутніми враженнями, захоплюючись мистецьким виконанням таких артистів, як Камінський, Сосновський, Семашко та інші. В Сукенницях¹ оглядали картини найкращих польських художників — Виспянського, Станіславського, Мальчевського, Вичулковського.

Довший час Стефанік мешкав разом зі Шмігером по вулиці Любіча, № 38, перший поверх. Була тут простора кімната з вікном на вулицю. Обстановка тієї кімнати не відзначалася нічим надзвичайним — праворуч ліжка Стефаніка, ліворуч Шмігера, посередині стіл. Під тою стіною, де Стефанікове ліжка, шафа на одяг, напроти неї — умивальник. При дверях ще один якийсь столик зі спиртовою машинкою для готування їжі, два-три крісла і два чемодани.

Це мешкання — робоча кімната майбутнього майстра психологічної новели. Тут родилися найсміливіші думки і молодечі пориви, тут у чотирьох стінах була написана більша частина найкращих творів В. Стефаніка.

В 1893 і 1894 роках Шмігер був головою «Акаде-

¹ Сукенниці — музей польського живопису.

мічної громади». В той час у Кракові, крім студентів, жило багато українських службовців, переважно нижчих урядовців. Майже одночасно і між студентами і між урядовцями виникає думка — заснувати товариство, яке об'єднувало б усіх українців у Кракові. Розумним речником і організатором серед урядовців-переселенців був невтомний залізничний урядовець Іван Борис. Він довго вишукував усіх українців, скликав на наради, доводив їм потребу заснування своєї організації.

Вирішено було заснувати читальню. До популяризації цієї думки спричинилися і студенти, головним чином, Шмігер та Стефаник. При кінці грудня 1894 року відбулися перші організаційні збори членів читальні. До першої управи як бібліотекар входить голова «Громади» Сафат Шмігер. Всі студенти вписуються у члени читальні. Василь Стефаник гаряче захоплюється життям читальні і в короткому часі стає виразником прагнень нижчих урядовців, проводить з ними довгими зимовими вечорами сердечні розмови. Щось потягло Стефаніка до простих людей. Їх щирість полонила його душу і з кожним днем зміцнювала все більше і більше віру в доцільність і успіх відданої з його боку праці. Всі ті залізничники і урядовці, що заходили в читальню, були для Стефаніка бідними перелітними птахами, які з різних причин мусили покинути рідні сторони. Він розумів, що ними треба було особливо зайнятися, пригорнути до себе, повсякчасно прислухатися до їх думок і настроїв.

В. Стефаніку не подобалося, що домівка читальні мала два відділи: окремий для інтелігенції і окремий для простих людей. Тому він перебував між кур'єрами і листоношами, а до кімнати інтелігентів мало коли заглядав. За це всі робітники дуже любили і шанували Стефаніка. Вони нагадували йому народні маси, в які глибоко вірив і яким поклонявся. Ті кур'єри і листоноші були для нього маленькими відламками великої скелі, яка розташувалася там, в рідних краях, а лиха доля після тяжкого удару занесла їх у далекий і чужий Краків. Коли дивився на них, то перед очима ставали цілі лави селян, що міцно вросли в землю і протягом віків виявляли велику життєздатність. Над їх головами пронеслися великі бурі, але вони приляг-

ли до землі і не далися. Стефанікові імпонувала селянська впевненість і сила; він чув її в собі, в своїх жилах, вона наповнювала його серце і душу.

Після заснування читальні студенти з великим запалом взялися до підготовки концерту на честь Т. Шевченка. Було створено комітет концерту, до якого від студентів увійшов Стефанік. Почалася пожвавлена праця. В домівці читальні щовечора проходили репетиції хору, безконечні диспути між радикалами і народовцями.

Стефанік взяв на себе обов'язок підшукати відповідних декламаторів і навчити їх правильно виголошувати вірші. Тоді познайомився з молоденькою дівчиною Катрею Банахівною, яка на концерті декламувала «Каменярі» Франка. Ця декламаторка — пізніше письменниця Катря Гриневичева (1875—1942). Їх принагідна знайомість зросла в сердечну приязнь, яка розбудила письменницький талант Гриневичевої і породила в неї не один літературний задум. Ця чиста, нічим не скаламучена приязнь витримала проби життя, щоб усе бути свіжою. Катря Гриневичева у своїх спогадах з краківських часів пише: «В один зимовий день явився в нас високий кучерявий студент з постановою людини, якій належить в життю багато місця. Це був 23-літній тоді Василь Стефанік... Стефанікові завдячую першу українську книжку й не одну ще опісля. Тямлю живо скрип зеленої фіртки, а на стежці тінь кучерявого студента»¹.

Концерт пройшов з великим успіхом. Вступне слово виголосив В. Стефанік і за першим словом полонив публіку. Постава молодого промовця, оригінальний підхід до Шевченка, короткі, уривані речення, тяжкі, як олово, слова зародили настрій, якого ще не переживала краківська громадськість. Не знаний досі студент показав справжнього Шевченка, не того «роздекламованого на концертах». В залі був присутній професор Вацлав Морачевський і його дружина Софія з Окуневських. Промова Стефаніка справила на В. Морачевського сильне враження, і він висловив бажання познайомитись з молодим промовцем. Познайомилися,

¹ Альманах українського студентського життя в Кракові. Краків, 1931 р., стор. 21.

і «це знаомство було чи не найважливішою подією моєї молодости»¹, — пише Стефанік у своїх спогадах про Краків.

Вацлав Морачевський, родом з Конгресівки², закінчив медичні студії у Цюріху в Швейцарії. Він був добрий лікар і хімік, а одночасно блискучий польський літературний критик та знавець мистецтва і музики, визначний учений і приятель українців, пізніше професор і ректор ветеринарії при Львівському університеті. В час навчання в Цюріху познайомився з студенткою медицини Софією Окуневською, з якою одружився.

Софія Морачевська — дочка священика й повітового лікаря в Сторожинці на Буковині Атаназія Окуневського. Належала до передових діячів емансипаційного (жіночого) руху, поступова в поглядах і діях та начитана. Приятелька письменниці Ольги Кобилянської від молодих літ, на яку мала великий вплив. Ольга Кобилянська перші свої літературні спроби писала німецькою мовою. Після знайомства з Софією Окуневською перейшла на рідну. Ольга Кобилянська в своїх спогадах про Софію Морачевську в 1926 році писала: «Тоді виробляла вона з мене українську літератку, переконуючи мене, що я, як літератка українка, маю обов'язок писати українською мовою, навчаючи мене писати одночасно фонетикою»³. Морачевська вчилася в Цюріху й Відні, була в Австрії першою жінкою, що закінчила медичні науки.

Оцих двоє прекрасних людей стали приятелями молодого Стефаніка, що саме тоді почав випростовувати крила до орлиного льоту. Це знайомство стало дуже важливим і для Стефаніка і для Морачевських: зустрілися друзі, які взаємно себе доповнювали і один на одного впливали. Вже від першої зустрічі Вацлав Морачевський і Василь Стефанік стали для себе тим, чим є для кожної людини повітря й пожива. Ця правдива, щира любов двох людей і благородний вплив Морачевського будили в душі Стефаніка великі сили, що вже заповідались, але ще, може, несвідомо і невід-

¹ Альманах українського студентського життя в Кракові. Краків, 1931 р., стор. 21.

² Польські землі, які входили до складу Росії після віденського конгресу 1815 р.

³ Літературно-науковий вісник. Львів, 1926 р.

важно. Вацлав Морачевський був тим, що перший відчув силу таланту свого приятеля, вмів його зрушити, відчинити перед ним двері і показати мету. А Стефанік був для Морачевського втіленням краси, неповторної краси моральних якостей, тієї краси, яка несвідома свого значення або, може, навіть з неї не рада. Цього великого приятелювання не могла ослабити жодна сила — ані різниці національні, ані життя, ані людська злоба. Чистим воно лишилося протягом всього їх життя і таким перейшло на їхніх дітей.

Морачевський повернувся з Кракова до Цюріха, де закінчував свої студії. Між приятелями зав'язалося сердечне листування, яке ще більше посилювало їхню дружбу. Листи Стефаніка до Морачевського — це правдиві дорогоцінні перли, якими обдаровував свого приятеля. Такими ж перлами відплачував і Морачевський Стефанікові. Краса життя, велика любов до народних мас, вияви людської творчості, літературні напрямки, інтимна сповідь своїх почуттів — це теми, які приятелі розглядали в своїх листах. Стефанік писав про все, що хвилювало його душу, посилав своєму приятелеві своєрідні поезії в прозі, сповнені великого ліризму, зарисовки майбутніх реалістичних новел, спогади з дитинства, свої переживання в зв'язку з хворобою і смертю дорогої понад усе матері.

В листі від 26 березня 1896 року Стефанік пише до В. Морачевського: «Дорогі! Богаті Ви дуже, бо роздаєте мені багато з передуманого свого, з перебутого свого і переболеного свого. Так уміє стояти фаній, але дужий дуб посеред фанійних берез; як мені не стане сил хилитися, то втечу до Вас»¹. В іншому листі з серпня 1897 року він зізнається: «Заки я Вас не знав, то-м місяця собі між людьми найти не міг. А Ви прийшли, та й мені ясніше стало на світі. Ви мали на мене рішачий вплив, такий, що мені дуже легонько стало жити. Мое жите особисте є дуже тяжке, але Ви его якось змінили. Як то, я не знаю»².

В. Морачевський підтримував свого приятеля і висловлював йому в листах свої найкращі думки й почуття. Писав до Стефаніка, але не з обов'язку, а з вели-

¹ Твори, стор. 346.

² Твори, стор. 388.

кої внутрішньої потреби. Відчував, що під впливом листів приятеля робився сам людиною ліпшою, краще розумів життя і його красу. В листі з Цюріха від 20 квітня 1896 року Морачевський пише: «Мій дорогий приятелю! Ваші листи є для мене як добрі усміхи людей, роблять мене ліпшим і лагіднішим. Вони для мене як благородні думки, що відривають від звичайних помилок і кажуть думати про красу і добро. Вони для мене джерело сили, розширяють мої груди... Коли б я їх часто відбирав, коли б міг їх щодня відбирати, був би я ліпшим»¹.

В. Морачевський приписує Стефаникові велику владу над собою. Стефаник, на думку Морачевського, має силу воскрешати мертвих і будити їх до нового життя. В одному листі-відповіді Морачевський пише, що то він (Стефаник) відхилив камінь над гробом його надій. Від того часу для Морачевського «нова весна, друга весна». Його слово має чудодійну силу. Воно може покликати до життя сили й думки, вже давно приспані. Зламану людину може випростувати та піднести її чесноти до найвищих висот. Це все пере-вірив Морачевський на собі: «О мій приятелю, Ви навчили мої уста кидати прокляття трусливості і нездарності. Ви навчили пестити словами кожну силу, що живе і відчуває. Ви навчили з мертвих брил викликати духа, заклинати хвилі, щоб подавали голос»².

Обох приятелів зв'язувало безмежне довір'я і безмежна любов. Віра й любов — це дві найбільші сили, що були і будуть джерелом творчості людського духу. В одному листі Морачевський пише: «Любий хлопче! Ви були для мене як ніхто, бо Ви вірили в мене. І стоячи надо мною, Ви говорили добрі речі, а в мені поставали вони на Ваші слова... Якби я Вас утратив, то втратив би усі мої прикмети: утратив би і владу, і силу, і ніжність, став би знову пересічною людиною»³.

Такими дорогоцінностями обдаровували один одного обидва приятелі і творили свій світ, «...шовком

¹ Лист зберігається в музеї В. Стефаника в Русові, переклад з польської мови.

^{2—3} Листи В. Морачевського до В. Стефаника, без дати, переклад з польської мови, зберігаються в музеї В. Стефаника в Русові.

тканий, сріблом... мережаний і перлами обкинений»¹. Але цей спокійний світ не міг задовольнити В. Стефаника. Довкола так багато лиха, що не можна не виступити на боротьбу проти нього. Ні, в світі боротьби за кращу долю народних мас — там його місце.

Цей новий світ манив В. Стефаника до себе, втягував його у свій круговорот, наказував бути в рядах борців. Стефаником опановують тривожні почуття, які підказують йому забути про себе і про своє особисте щастя, бо він повинен служити знедоленим масам. Сотні образів з життя русівських селян ставали перед його очима: газди падали і випростовувались, то припадали до землі, що втікала з-під їх рук, то шукали її за морем, інші з відчаю пропивали її і з синьою книжечкою ходили по панах і підпанках. Он там на панському лані стара бабуся збирає ковеньки та ховає до пазухи колоски... Тут же бідний Дмитро латає жінчині чоботи, а вхаті таке пекло, що й птах на ту хату не сяде.

Ці образи мучили Стефаника, вони вверчувалися в його мозок, займали всю його увагу і вимагали пустити їх у світ.

— Ти наше серце і наш мозок, — кричали мужики. — В тобі є сила всіх селянських злидарів, покажи нас світові, виведи нас в люди! Ми своєю працею годуємо весь світ, а самі і наші діти голодні. Ти нас добре розумієш, бо терпиш разом з нами, бо твоє серце — це серце наших матерів, бо твій розум — це розум нас усіх, взятих разом.

Ще в Коломийській гімназії В. Стефаник дуже цікавився творами художньої літератури. Пильно читав усе, що лише попадало йому під руки і що було в бібліотеці таємного гуртка. Він читає твори К. Маркса і Ф. Енгельса, нелегальну соціалістичну літературу. За участю Л. Мартовича перекладає на українську мову початок твору Енгельса «Анти-Дюрінг». В. Стефаник з того часу перебуває під значним впливом пролетарської ідеології, часто навіть несвідомо. «Але у відсталій аграрній Галичині робітничий рух був слабким, радикалізм скоро виявив глибоке протиріччя і став вироджуватись. В цих умовах розвиток світогляду Сте-

¹ В. Стефаник. «Мое слово». Твори, стор. 179.

фаника, що спершу йшов у напрямі до революційної марксистської ідеології, зупинився на селянському демократизмі¹.

На формування світогляду Стефаника великий вплив мала українська література, зокрема творчість Т. Шевченка, Івана Франка, М. Павлика, Панаса Мирного, Юрія Федьковича, а також народна творчість. Праця «в народі» по селах значно поширила його горизонт, розбуджувала уяву, давала можливість стикатися з різними людьми й характерами. З власного досвіду він переконався, що живе слово будить народ і поширює його класову і національну свідомість. Тому молодий студент відчув потребу сильного слова, яке не тільки будило б, але і виховувало маси на боротьбу за краще майбутнє. Таку силу вислову, велику мудрість і красу знайшов Стефаник у самому народі. Тому пірнув у народну творчість, пильно збирав і записував народні пісні, перекази, колядки, гаївки. Захоплювався цими перлами, знаходив у них ліки для свого чулкого серця і животворну народну силу, якої шукав. Фольклор дав йому можливість глибоко вивчити народні прагнення, народну душу.

Чим більше вникав В. Стефаник у життя своїх рідних, знайомих, близьких і далеких, тим більше огортала його віра в потенціальні сили народу. На кожному кроці: в хаті чи в полі, при праці чи забаві, в щасті чи в нещасті — трималися трудівники гідно, мали в собі багато сили і впевненості, вміли любити і ненавидіти, знали, чого хочуть і за що мають постояти. Ту первісну народну силу відчував Стефаник у самому собі, тому розумів її в інших і захоплювався нею. Він знав, що за словами і ділами трудящих, за всім їх важким життям криється народна душа, багата, як земля. Та душа настроєна на найвищі акорди благородних почуттів. Але суворе життя, боротьба за щоденний шматок хліба руйнували оті почуття. «Вони, ті мужики, були дітьми невинними, із-за достатку землі вони могли щось любити і носити повні пазухи ясного ідеалізму. Тепер вони не сміють нічого любити. Хіба лишень їди, одержі вони прагнуть, аби душу погодувати. За сими брутальними вимогами пропадає їх іде-

¹ В. М. Лесин. «Творчість Василя Стефаника», видання Львівського університету, 1965 р., стор. 24.

алізм або тікає в саму глибину душі. Зо дна душі я его винесу на світ божий, і я буду його показувати яко силу і спасення для нас»¹.

Великий вплив на формування демократичного світогляду Василя Стефаника мала російська прогресивна література. Крім оповідань Гліба Успенського, якими захоплювався ще в гімназії, Стефаник читав твори М. Салтикова-Щедріна, М. Чернишевського, А. Чехова, В. Короленка. Особливу симпатію відчував до Миколи Гоголя і захоплювався його «Мертвими душами». Часто цитував напам'ять уривки з поеми М. Некрасова «Кому на Русі жить хорошо». Любувався глибиною думки Л. Толстого, творами М. Горького. Революційні і художньо досконалі твори Горького справляли на Стефаника особливе враження. Протягом усього свого життя він говорив про Горького з великою пошаною.

Читати російською мовою В. Стефаник навчився ще в гімназії. В літературно-меморіальному музеї в Русові зберігаються дві книжки Пипіна «Русский язык» і «Русская древняя литература», які придбав Стефаник ще будучи гімназистом. Цікаве свідчення дає в своїй статті «Василь Стефаник і російська література» його син Семен: «Я не можу не згадати, що в 1916 році, в день, коли мені минуло 12 років, Стефаник подарував мені твори Лермонтова»².

Ще в гімназії В. Стефаник починав пробувати своє перо, писав короткі образки із життя селян. Та робить це у великій таємниці, несміло. Він згадує в своїй «Автобіографії»: «...величезний талант Мартовича просто паралізував мене, і я ніколи не признавався, що я також письменник»³. З тих праць не лишилося майже нічого. У товаристві Мартовича, шануючи його здібності, промовчував про свої літературні спроби і, як таємно писав, так таємно й нищив свої праці. А все ж таки дещо збереглося. В Станіславському гімназійному журналі «Поступ», № 3 за 1890 рік появилася

¹ Лист В. Стефаника до К. Гаморака від 8. VI. 1899 р. Твори, стор. 437.

² Хрестоматія критичних матеріалів, том III, стор. 124, вид. «Радянська школа», 1949 р.

³ Твори, стор. 274.

образок «Форналь Антін», що став пізніше основою новели «Синя книжечка».

В рукописному відділі Інституту літератури АН УРСР зберігається учнівський зошит В. Стефаніка, в якому переписана «Дума про вибори в Снетинському повіті року божого 1889». Автором цієї «Думи», згідно розповідей сестри дружини В. Стефаніка Олени Кирилівни Плешкан, мав бути молодий студент прав Єронім Калитовський, рідний брат Василя Калитовського, священника в селі Трійці біля Заболотова. Єронім Калитовський часто перебував у свого брата в Трійці і брав активну участь в політичному й громадському житті Заболотівщини. До Трійці часто заїжджав В. Стефанік і зустрічався з цим уже відомим агітатором за народну справу.

Однак Василь Максимович Лесин вважає, що автором «Думи» є В. Стефанік¹.

У 1889 році відбулися вибори до галицького сейму. Вибори в тому часі не були ще прямими, а ступеневими. Платники податків у кожному селі обирали своїх представників — виборців, а вже вони голосували на депутатів до сейму. При такій виборчій системі діялись великі надужиття й шахрайства, внаслідок чого народним масам важко було добитися свого представництва у сеймі.

Потентатом на Снятинщині був тоді всевладний барон Мойса, багатий поміщик в селі Рудники біля Заболотова. Урядові кола й поміщики повіту висунули своїм кандидатом в депутати до сейму зненавидженого народом барона. Народним кандидатом в депутати був Гаморак Кирило Семенович із села Стечеви.

Проти барона Мойси й була спрямована «Дума», що мала гостро сатиричний і пародійний характер. Відомий селянський бесідник Гриць Запаринюк, Є. Калитовський, студенти Коломийської гімназії В. Стефанік, Л. Мартович, В. Равлюк та інші розгорнули тоді широку агітацію проти Мойси, використовуючи згадану «Думу».

«Дума» ходила селами Снятинщини в кількох варіантах, залежно від місцевості та гостроти відносин

¹ В. М. Лесин. «Творчість Василя Стефаніка», видання Львівського університету, 1965 р., стор. 15—20.

між бароном і селянами. Викидались одні рядки твору, додавались інші, більш гострі. У створенні цих додатків до первісної «Думи» могли брати участь Л. Мартович, В. Стефанік та інші агітатори.

Агітаційна робота студентів і свідомих селян дала позитивні наслідки. Депутатом до галицького сейму від Снятинщини виборці обрали Кирила Гаморака.

В Коломийській гімназії Стефанік і Мартович створили свого роду літературну спілку. В. Стефанік умів образно розповідати різні сцени з життя селян, а Лесю Мартовичу спало на думку художньо оформляти спільні враження з обговореного. Так Стефанік подав тему до новели «Нечитальник», а до новели «Лумера» склав диспозицію (план).

Університетські студії розділили товаришів — Стефанік поїхав до Кракова, Мартович — до Чернівців. Кожний пішов своєю дорогою, і літературна спілка розпалася.

Краківське середовище дещо ускладнило наполегливе шукання В. Стефаніком свого власного шляху в літературі. За допомогою Морачевського Стефанік зустрівся з представниками польської декадентської групи «Молода Польща», познайомився з такими польськими письменниками, як Владислав Оркан, Станіслав Виспянський, Ян Каспрович і Казімір Тетмаєр.

З великою пошаною згадував Стефанік польську демократичну письменницю Марію Конопницьку. Під впливом її вірша «І чого ж ви впали, роси холодні» він написав до В. Морачевського листа — ліричну новелу, в якій переказував розмову селян про своє важке становище: «А земля родить лишень три колоски: один цареві, один жидові, один панові та й попові, а богові і мужикові четвертого вже нема»¹.

В колі польських письменників, з якими зустрічався Стефанік, відбувались пристрасні диспути про літературні напрямки. Щоб розбиратись в літературних суперечках, Стефанік пильно перечитує всі літературні новинки та важливіші твори західноєвропейської літератури, що в той час, за оцінкою критики, заслуговували на увагу, — Барб'є де Орвія, Еміля Золя, Гі де Мопассана, твори норвезьких декадентів Кнута Гамсуна, Арне Гарборга та інших.

¹ Твори, стор. 372.

Але найбільш авторитетним учителем В. Стефаніка був Іван Франко, який став для нього виразником інтересів народних мас у літературі і житті. У своєму спогаді «Каменярі» (1936) Стефанік писав: «Я все, коли вертав з Кракова додому, вставав у Львові відвідати Івана Франка, який мешкав нижче великої жовтої техніки. З великою радістю входив на перший поверх до робітні і бібліотеки нашого поета. Він, завжди в вишиваній сорочці, виходив у бібліотеку, вітав мене та відразу закликав свою бліду жінку і зголошував мене як гостя на снідання і обід»¹. А в замітці «Трохи автобіографії» (1931) Стефанік визнав: «... був безгранично щасливий, коли приймав я, як учень, вказівки і поради від Івана Франка»...²

Тим часом Стефанік не тратить зв'язку з рідними сторонами, де під впливом діяльності радикалів зростає масовий рух серед селянства. На численних вічах молоді провідники-інтелігенти та бесідники-селяни своїми безкомпромісними гаслами про податкові та земельні реформи, про загальне голосування, про навчання молоді на рідній мові поривали народні маси за собою.

Стефанік не спускав очей з цього руху і з молодецьким запалом докидає не одну цеглину з далекого Кракова. Тут, на місці, пильно придивляється до аналогічного руху польських селян, знайомиться з їх провідниками. Своїми спостереженнями ділиться на сторінках коломийського двотижневика «Хлібороб»³. В № 21—23 цього часопису за 1893 рік описує віче мазурських хлопів у Кракові, яким керував ксьондз Стояловський. На цьому вічі як представник українських радикалів виступив І. Франко. Навесні 1894 року Стефанік був на великому мазурському вічі в Жешуві, де було понад 2000 учасників. Описуючи це віче в № 10—11 «Хлібороба», робить висновок, що українські послі-народовці (депутати) не грають великої ролі, бо не мають належної підтримки з боку народу, замало зв'язані з ним, не скликають віч: «Ніхто на них не зважає ані у Відні, ані у нас, сидять собі тихонько, потокають, що

¹ Твори, стор. 289.

² Журнал «Жовтень», 1956, № 5, стор. 103.

³ «Хлібороб» — популярний журнал радикальної партії, виходив у Коломиї з 1891 по 1895 р.

пани скажуть, та й тільки! На пустий вітер і собака не забреше!.. Пастуха без овець ніхто не має за пастуха»¹.

Василь Стефанік був щирим прихильником зустрічей провідників народного руху з селянством на вічах. Він добре розумів той чудовий психічний зв'язок між промовцем і слухачами. Тут можна не тільки роз'яснювати народні справи, що їх цікавлять і хвилюють, але й впливати на них. Селянин в гурті побачить свою силу і відчує потребу організації. Тому В. Стефанік гостро виступив проти управи партії, яка відмінила селянське віче, призначене на кінець літа 1894 року. Стефанік дорікає Павликові в листі від 24 липня 1894 року: «Партія наша береться на спосіб інших рутенських партій ухвалювати ухвали, знаючи рівночасно, що та ухвала лиш піскова справа, більше нічо!.. Серед такого дивує мене, що Ви також пристали до абстинентів віча»². Він пише і до Франка: «Вертатися назад не можна, оже Ви таки скликуйте віче і старайте салю на нічліг. День перед вічем прийде нас більше, щоби лад удержувати і ходити напроць мужиків до залізниці»³.

Крім живого слова, Стефанік високо цинив добре поставлений часопис для селян. Домагався, щоб «мужицька газета» вчила, підносила і виховувала народ, щоб подавала більше наукового матеріалу з різних ділянок знання і в доступній для нього формі. В тому напрямі і сам пробував своїх сил. В № 13—17 «Хлібороба» за 1895 рік з'явилась його стаття «Книжка за музицький харч», в якій критикує працю професора медицини Н. Цибульського «Pożywienie chłobów galijskich»⁴. В своїй рецензії Стефанік виступив проти згаданої брошури Цибульського, бо в ній обійдені соціальні питання.

Рецензія Стефаніка — це зразок популярно-наукового викладу для селян; вся вона читається як легеньке оповідання.

Вибившись між товаришами, стає Стефанік речником української академічної молоді у Кракові. Від її імені промовляє у Львові на ювілей 30-літньої праці М. П. Драгоманова в 1894 році. Після смерті

¹ В. Стефанік, «Мазурське віче у Ржешові». Твори, стор. 306.

² Том III, стор. 35.

³ Том III, стор. 36.

⁴ «Страви галицьких селян».

Драгоманова радикальна група в Кракові скликала на день 6 липня 1895 року збори, щоб вшанувати пам'ять свого провідника. Між запрошеними була молодь польська, литовська і болгарська та провідники краківських соціалістів. Першим говорив Стефаник, що яскраво показав заслуги українського вченого і суспільного діяча. Потім виступили представники делегацій. Після зборів Стефаник подав проект видання творів Драгоманова і зачитав відозву до українського громадянства в справі грошевих складок на оцю мету¹.

Василь Стефаник закликав до дружби і єдності з польським народом. Тому цікавився польським поступовим рухом, шукав зв'язків з польськими мазурами і соціалістами. В листі від 29 січня 1895 року до Л. Бачинського В. Стефаник згадує, що був на спільнім вічі радикалів, мазурів і соціалістів. «Всі три приобіцяли себе підпирати»². Але гостро засудив націоналістичні тенденції польського правого соціаліста Ігнація Дашинського, який виступив за залучення української бідноти до польської соціалістичної партії та разом з польськими націоналістами обстоював Польщу «od morza do morza»³.

В 1895 році відбулися сеймові вибори. Крім угодовців з Барвінським на чолі, народовців на чолі з Романчуком і москвофілів, своїх кандидатів виставила також і радикальна партія. Та намісник Галичини граф Казімір Бадені вирішив не допустити до сейму небажаних йому депутатів.

Почалася виборча агітація. Це було під час літніх канікул. Стефаник перебував тоді в Обертині в свого приятеля Івана Плешкана⁴, що одружився з Оленою Гаморак. Стефаника захопило загальне піднесення, він виголосив по селах Обертинщини цілий ряд своїх блискучих промов. В листі до Морачевського від 26 липня 1895 року він пише: «Пантрую, аби мужицка правда стала на верхи, а панска пійшла на присподне»⁵.

¹ «Перші поминки М. П. Драгоманова» — видав М. Павлик, Львів, 1895 р.

² Том III, стор. 37.

³ «Від моря до моря» (польське).

⁴ Іван Плешкан (1866—1902) — приятель і свояк В. Стефаника. Писав поезії, окремі з яких були надруковані.

⁵ Том III, стор. 38.

Від Обертинщини балотувався тоді Северин Данилович.

Тим часом адміністраційна влада робила своє: почалися арешти. Стефаник хотів відвідати свого приятеля В. Морачевського, що перебував тоді в Сторожинці на Буковині. Але в дорозі 2 серпня 1895 року його заарештували і відправили до Коломиї. Вибори відбувалися в супроводі жорстоких репресій. В Обертині і Городенці таборували улани. Данилович в останню хвилину зрікся кандидатури на користь Шухевича, але й того не обрали. Наслідки виборів були такі: народовці провалились зовсім, а угодовці Барвінського дістали 14 мандатів. Радикали обрали своїх трьох кандидатів — д-ра Окуневського і двох селян.

В. Стефаник сидів під арештом 13 днів. Однак це перебування в коломийській тюрмі не зломило його морально, а навпаки, ще більше скріпило в нього віру в свої сили і сили народу. В поштовій листівці до В. Морачевського з Коломиї 16 липня 1895 року він сповістив: «Від вчора я на світі. Кажали, що процесу не можна зробити, а мені 13 днів криміналу стане на то, аби вже носа не показати на той терен агітаційний, відки мене прогнали. Помилилися, бо я вже вчора був на зборах і ще нині піду, аби мужикам показати, що за «бунтацію» не гниєся довго в криміналі, а так — трошки»¹.

Відносини між Стефаником і його батьком ускладнюються. Батько, багатій і вїйт села Русова, не міг примиритися з фактом, що рідний син виступає проти ладу, який захищає його багатство. Він переконував сина, що політикою тільки самому собі нашкодить у майбутній лікарській кар'єрі. А коли довідався про арешт сина, не міг приховати своєї злоби — робить докори, що через нього захворіла мати, і відмовляється далі утримувати його в Кракові. В листі до В. Морачевського від 24 листопада 1895 року В. Стефаник пише: «Я був у Русові. Моя мати була і є дуже хора. Тато робить мені гіркі докори, що, каже, через твоє радикальство та арешти ти матір загониш у гріб. Розумієся, тут виходить на світ і злоба батькова на мене за то, що я не ходив слідами розбишаки-дуки, а сліда-

¹ Том III, стор. 42.

ми коханої матінки. Вона не може говорити, але зором ласкавим заперечеує слова тата»¹.

Наслідки сеймових виборів викликали велике незадоволення серед широких мас населення. 15 листопада 1895 року у Львові було скликано всенародне віче. Коли влада заборонила віче, зібралася довірочна рада, яка при участі 600 представників краю визнала сеймові вибори фальсифікованими і вирішила в справі виборів вислати у Відень до цісаря масову делегацію. Але цісар делегації не прийняв.

Баденівські вибори настроїли Стефаника войовничо. Виборчі репресії, на його думку, це той поштовх, що зрушить ображену гідність народу і поведе його до більшої активності. Особисто не погоджувався з опортуністичним курсом української політики об'єднаних українських партій по виборах, що спрямували свої благальні очі на Відень. В. Стефаник передбачав, що цісар делегації не прийме і на захист покривджених не стане. Він вірив, що лише одна сила може зарадити лихові, а та сила — в самому народові. Тому гаслом для нього стає — лицем до народу! В листі до Л. Бачинського від 9 жовтня 1895 року Стефаник сповіщає:

«Всі одним велієм риком закричали: найясніший, розпни, розпни Баденього! Потоптали конституцію, котрої не здобули, та ще хотять, аби цісар карав Баденього, котрого сам уважає тепер за найкрасшого мужа у державі.

Якби були сі хлопчики політичні здобулися на сто віч до нового року в справах виборів і на сто заказів сих віч і на труд 50000 мужиків, аби йшли і вертали домів без віча — се була би робота що пахла би протестом»².

У Кракові Стефаник передумував все те, що пережив протягом літа: практична робота по селах, агітація, арешт, настрої села під час виборів і по виборах. Перед його очима виринали події, що прокотилися по рідній землі. Він у ролі агітатора! Віче... Непроглядна маса селянських лиць спечених сонцем, зболених болями, зжурених нестатками. Але крізь ті лица прозирала тверда, чиста селянська душа. Він говорив до

¹ Том III, стор. 48.

² Том III, стор. 43.

селян, шукав дорогу до їх сердець, бо бачив, як горіли у них очі, як запалювались в них якісь дивні вогники. Після віча селяни розходились, а в очах несли до своїх хат нове світло, щоб гріло і їх, і їх дітей, і їх внуків.

А потім він заходив до закурених хат селянської бідноти, де гралася ціла купа голодних, обдертих дітей, а їх батьки проливали свій піт солоний на панському лані. Вони не знали радості життя, віддавали землі свій піт, працювали на інших, продавали їм свою силу, свою молодість.

Все, що бачив і переживав, підтвердило правдивість його давніших спостережень і здогадів. Крім болю, що терпів його разом з селянами, відчував тепер і якусь приховану радість. Йому здавалось, що знайшов те, чого шукав ще від хвилини, коли хлоп'ям покинув матір і пішов у світ. Ще тоді, коли був щасливий біля своєї матері, бачив раз уві сні велетня, що купався у річці. Як руку відвернув — то село затопив, як ноги простяг — то вода на мило втекла в поле. Довго шукав того велетня, а тепер знайшов. «Але спить він, спить, все спить. Не хоче кинути ні рукою, ні ногою. Не хоче встати сила народна, не хоче затопити сіл і міст, і піль! А я втопився в тій силі, і часом руки мені ув'євають, часом плачу, що великан спить. Я би хотів, аби пробудився, аби рукою махнув і розбив усілякі програми і катехізми і розбігся по полях»¹.

Той велетень — це народ, який ще спить — ще не виступає на боротьбу проти ворожих сил, що викликає у Стефаника великі страждання. Але дійсність, глибоке знання народного життя зароджують в нім інші почуття — почуття безмежної віри в народ, який змете всі перешкоди на шляху свого визволення. Ця віра подвоювала його бажання працювати для народу. Він буде описувати все те, що пригнічує селянську бідноту, показувати найінтимніші думи і прагнення трудящих. Це pomoже будити народ і підготує його до розправи з гнобителями.

Ще в коломийській в'язниці Стефаник написав до В. Морачевського сонячного, бадьорого листа, в якому описує осінь на селі. Згадує ту осінь, коли батько завіз

¹ Лист В. Стефаника до В. Морачевського від 25. II. 1896 року. Твори, стор. 340.

його у місто до школи. Лист закінчує сповненою гумору розмовою арештантів-селян.

Цей лист зробив на Морачевського велике враження. Він непокоївся долею свого приятеля за ґратами, боявся за його психічний стан, а тут в'язень сипле квітами, дає чудові художньо оформлені замальовки з життя селян.

Схвильований Морачевський пише Стефаникові довгого листа, в якому пророчить йому в майбутньому славу визначного співця народу. В своєму листі-новелі він описує село, де низенькі хати припали до чорної землі над річкою:

«І та річка кожного ранку зимним віддихом змування з людських лиць здувала, щополудня іншим сонцем їм світила, щоночі до своєї глибини зіркою з неба принаджувала і своїм шумом дітей до сну колисала. Всі свої сили, всю свою красу віддавала для того села, а про її любов мало хто знав. Одні верби тутили до себе срібні голови, чудеса собі про неї оповідали і відійти від берега не хотіли, хоч і не один звір кору їх обдирав, і люди буйні галузки не раз навмисно ламали... І тінь тих дерев, і шум тієї річки стали шатром і музикою для хлопця, що зріс в тій любові, тою любов'ю перейнявся і увесь став ніби її втіленням... І пішов у світ, взяв з собою сопілку, що виросла з люблячої верби, і на тій сопілці душу свою виспівував. Що ж снилося поетові? Снилось, ніби його велике місто слухало, слухало і не розуміло. І слухали його народи і суспільності, і не зрозуміли. Лише одна жінка сльозами заливалася і ридала, бо розуміла той спів, бо відчувала, як її сина будуть ображати і кепкувати над його душею. Але хто бачив поета, то помічав, що йому потіхи не треба. Гей, гей, коли заграв на своїй сопілці, то земля найкращі квіти вибирає і під ноги йому кладе, сміється небо до нього, кланяються збіжжя, а малі діти, задивлені, носа не обітруть, пальця з рота не виймуть»¹.

Цей хлопчик — поет, що народився з любові до людей, землі, річки, дерев, неба і сонця, — це студент медицини — Василь Стефаник.

¹ Лист В. Морачевського до В. Стефаника від 15. VIII. 1895 р., зберігається в музеї В. Стефаника в Русові, переклад з польської мови.

Господарство Семена Стефаника в Русові жило своїм твердим життям. Невсипущий господар, закоханий у своїм багатстві, не знав милосердя ні до себе, ні до дружини. Його огортало бажання мати якнайбільше землі, якнайбільше худоби.

Протягом усього року в господарстві Семена Стефаника вистачало праці для багатьох рук. Не було спочинку і взимку. Найбільший рух, найбільше напруження наступало влітку під час жнив і по жнивах.

Діти попідростали і помагали батькові в роботі. Син Юрко виріс на доброго парубка і цілими днями перебував разом з батьком у полі або на тяжких роботах удома. Дочка Параска помагала матері, що за цілоденною працею — готуванням їжі для робітників — світу не бачила. Безжурним був тоді наймолодший, Володимир, що ходив до місцевої школи, пас вівці та цілими днями літав з товаришами по полю або на близькій толоці, лазив по вербах та заглядав до пташиних гнізд.

Коли Василь приїжджав з Кракова на канікули, то й він попадав у вир праці, що кипіла на кожному кроці. Найбільше помагав він під час возовиці — цілими днями їздив з братом Юрком в поле по снопи.

Віз за возом заїжджали на подвір'я, і за кожним разом росли стіжки. Батько ходив між тими стіжками, поправляв їх. Люди й коні пріли, вкривалися порохом. Хмара пороху супроводжувала кожен віз, а далі стелилася на кукурудзах, соняшниках, присипала хлопчиків і дівчаток, що з повними пазухами яблук і хліба гнали корови і вівці по стерні. Вози з снопами котилися легко й швидко по второваних дорогах. З села виїжджали порожні вози, обминали на вузьких дорогах ті, що повні, а потім щосили гнали в поле. Ритмічно кипіла праця, поспіх одних передавався іншим, і в короткому часі возовиця закінчувалася.

Молодого медика захоплював ритм праці. Він творив частину того руху, входив у нього всім своїм еством, дихав ним і жив ним.

Симпатії Василя Стефаника були на боці трударів, бо добре розумів, що тільки вони є творцями всіх багатств, що їх дає земля. Але плоди їх праці згортає загребуща рука багатія. Ця свідомість обурювала молодого медика і не могла родити прихильності навіть до рідного батька. Але такий порядок не вічний. Є на світі сили, які готуються замінити поганій і несправедливий суспільний лад на справедливий. А зроблять це ті, що творять грізний рух — робітники на заводах, трудівники села на полях. Молодий Стефаник відкривав його усюди: і там, де мозолісті руки держали серп чи косу, і там, де держали чепіги, щоб плугом рівно кряяти землю.

А поле! Скільки таємниць крило воно в собі! Кожна травинка, кожна краплинка роси на лій, кожна стеблинка збіжжя, і синє небо, і біла хмарка — все те оживало у душі студента і говорило до нього про кривди безземельних трудівників.

«Коли б те все збагнути, пізнати й описати все поле — і ті широкі лани, і газдівські ниви, і ті вузькі загінчики, що, як сироти, туляться до багацьких нив!» — не раз думав Стефаник.

В селі ще не всі господарі закінчували жнива, а Семен Стефаник уже починав літню оранку — підкидання стерні. В зелених рамах кукурудзи блищала до сонця чорна земля і нагадувала вже недалекий кінець літа.

Тим часом господар кінчав останні приготування до молотьби збіжжя. Велике подвір'я набирало вигляду військового табору. Серед стіжків стояла молотарка. Вона вимагала багато рук, тому на цей час брали робітників з села.

На подвір'ї панував великий рух. Одні скидали снопи зі стіжків, другі підносили їх до молотарки, хтось, певний і вправний, подавав розв'язані снопи в машину. По другий бік молотарки ставали інші і забирали вимолочене зерно й соломі. Зерно очищали на віялках і зсипали до комори, соломі скидали у великі скирти. На всьому подвір'ї несамовитий гамір: гуде молотарка, торохкотять віялки, перекликаються робітники. Та не всім був милий той жорстокий ритм

праці. Наймити й робітники хотіли би послабити його. І вони знаходили на це раду. Коли господар відвертався в другий бік, нагло злітав з розгонового колеса пас, і молотарка ставала. Наступала мала перерва. Поки натягнуть на колесо пас, то можна хоч трохи відпочити. Господар сердився на наймитів за неувагу, вбачав у цьому підступ, ходив грізний, як хмара.

Василь Стефаник постійно підтримував зв'язки з рідним краєм. На свята або канікули приїжджав до Русова, щоб набратися фізичних сил і зміцнитися морально. Особливо відчував велику духовну потребу час від часу побути з дорогою і любобою матір'ю. Мати для Стефаника — це «сталість в житті і задріток». Біля матері почував себе щасливим, ставав дитиною. Всі болі — душевні й фізичні — зникали тоді, а материне серце — одна велика любов — заспокоювало зболеного сина. Мати — це джерело найбагродніших почувань і найкращих поривань в житті Стефаника. Думка про матір на кожному кроці — і в товаристві, і в листах до приятелів. В душі Стефаника довгі роки гостила тільки одна любов — велика любов до матері — така безмежна, яку можуть мати лише великі серця.

Стефаникова мати — це мати-страдниця, знесилена тяжкою працею, заступниця своїх дітей перед суворим батьком. Щоб дати дітям хоч трохи щастя, вона все брала на себе — їх працю, а часом і крик та гнів батька. Любила всіх дітей, але найбільше Василя, що постійно перебував поза домом. Вирізняла його тому, що був найбільш здібний з-поміж дітей, був найбільш подібний до неї. Але не мала часу тішитися своїм сином. По-перше, важка праця забирала сили і притупляла всякі почуття, по-друге, син рідко перебував коло неї. Навіть під час канікул довго не тримався хати. Зараз по жнивах виїжджав до своїх товаришів і приятелів. Мати була цьому рада, бо дома син не мав відпочинку, бо годі відпочивати там, де довкола праця, де завжди замало рук до роботи.

Батько керувався не серцем, а більше розумом. Знав, що праця не пошкодить синові, тому був найбільш вдоволений тоді, як син працював фізично.

— Книжки книжками, але на хліб треба заробити, — говорив не раз.

Та син потребував спокою, бо мав перед собою іспити. Тому дуже часто наймав собі хату десь у сусідстві; тоді мав вільні руки і таким чином уникав прикрих розмов з батьком.

Видатки на медичні студії, на утримання сина в Кракові були великі. Та батько не визнавав усіх цих видатків, через що між ним і сином виникали непорозуміння. Батько обчислював потреби сина так, як сам їх розумів, а це не відповідало вимогам Стефаніка. Не на один лист з Кракова у грошовій справі відповідав батько замалою сумою або взагалі не відповідав. На боці сина ставала добра мати, що інакше уявляла життя у великому місті і в цьому хотіла переконати свого чоловіка. Та нелегко було говорити із Семеном у грошовій справі, тому часто з жалю гірко плакала. Але з часом переконалася, що краще не просити в чоловіка грошей. Єдина рада — приховати від нього кілька міхів збіжжя, а потім продавати: Семенові легше було переносити шкоду, ніж власними руками давати готові гроші. Шкоду не завжди помічав, а якщо помічав, то був свідомий того, що в господарстві мусять бути шкода.

— Не має втрати лиш той, хто нічого не має, — говорив у таких випадках старий.

«Від чоловіка кради і перед нього клади, — роздумувала Семениха. — Та ж він нічого до хати не хоче справити, бо знає лише свої видатки. А коли я що постараю, то ніколи не запитає: «Жінко, звідки ти той коверець взяла і скільки заплатила?» Так, якби його нічого не обходило і не до його хати прийшло»¹.

Тому в життя увійшов звичай, що Семениха на різні потреби до хати чи для дітей роздобувала грошей сама, без відома свого чоловіка. Тоді не було сварки, і всі були задоволені. Дуже турбувалася, коли треба було грошей для сина в Кракові. Він присилає для неї такі гарні листи і сидить там без свого гроша.

Кожну відсутність Семена треба було використати для того, щоб приховати якусь кількість збіжжя. А коли Семен відходив на цілий день в поле або на торг до Снятина, то біля хати починався особливий рух. Свої не могли самі дати ради, тому мати посилала

¹ З розповідей Г. І. Стефаніка.

часто за дядьком Іваном, щоб приходив на допомогу. Іван недолюбливав свого брата Семена за його велику скнарість навіть щодо власної родини, тому більше тримав сторону братової за її добре серце до своїх і чужих.

Починалася досить тяжка праця. З комори брали збіжжя і переносили на схованку до Івана, що мешкав у сусідстві. Замітали всякі сліди своєї роботи, щоб господар, часом, не догадався. Коли не було пшениці або жита, добирались і до кошниць з кукурудзою. Один такий «напад» давав від 5 до 10 центнерів збіжжя.

На другий день рано приходив Іван і питає:

— Семене, може, ідеш сьогодні до міста?

— Та їду, бо маю багато справ і в суді, і в нотаря.

— Коли так, то візьми мені два мішки кукурудзи, бо мушу продати.

— Добре, — каже Семен, — за те почекаєш коло фіри на ринку, бо мені шкода брати із собою наймита, все щось коло хати зробіть¹.

Так несвідомо Семен віз своє збіжжя на своїм возі до міста на продаж. Решту збіжжя Іван возив або сам на торг, або закликав до хати купця. Так за кілька днів все було продане, а гроші Іван передав братовій. Ці гроші негайно пересилались до любого сина в Кракові. Такий роздобуток грошей повторювався досить часто. Батько, мати і син були задоволені.

У тому часі майже кожного року батько їздив до Відня і продавав там свої воли. Вертаючись додому, заїжджав у Краків до сина. Коли торг пішов добре, то і синові перепало більше як звичайно.

Пізньої осені 1895 року, як лист з дерева за кожним подувом вітру силався на землю, як бабине літо полетіло вже за сонцем, як поле опустіло, як довгі ночі наставляли і зимні роси падали, у Семена Стефаніка відбулося бучне весілля. Виходила тоді заміж його дочка Параска за Івана Тофана, багацького сина з сусіднього села Підвисокої. Столи угиналися, газди й газдині три дні набувалися. Музики грали-вигравали, земля під тяжкими ногами дудніла й подавалась...

Тяжка праця й вічна журба при великій чуйності до

¹ З розповідей Г. І. Стефаніка.

людей нищили здоров'я матері. З року в рік меншали сили, приходила передчасна старість. Через два тижні по весіллі вона нагло і тяжко захворіла. Вістка про хворобу матері дуже вразила сина. Він залишив Краків і приїхав до Русова. Застав матір ледве притомну (легкий параліч і втрата мови). На щастя, на цей раз слабкість минула, мати почала говорити, і Стефаник вернувся до Кракова. Та тут не застав спокою. З журби та турбот за матір'ю і сам захворів. В листі до В. Морачевського від 29 жовтня 1895 року він пише про свій стан: «Я такі терпіння терплю, що їх не можу далі зносити. Кожде волоконець мого тіла дрожить і хоче протягнутися на сто миль до постелі коханої мучениці. Здається мені, мабуть в горячці, що ліпші частини мене то дотикають худорлявих її рук, чують мозолі її згораних пальців, то слухають страдальний голос її тихої музи»¹.

На різдвяні свята 1896 року Стефаник приїхав додому. Матері полегшало. Правда, до давнього здоров'я вже не вернулася, але син і мати були щасливі.

Стан здоров'я матері постійно турбує Стефаника. Живучи у Кракові, він думками біля неї, держить з нею зв'язок, часто пише додому. В листах до своїх приятелів в цьому часі малює різні спогади зі свого дитинства, що мали зв'язок з любою матір'ю. З великим нетерпінням чекає канікул 1897 року, щоб приїхати до Русова і бодай тиждень побути біля матері. В листі до В. Морачевського в червні 1897 року Стефаник пише: «У мене тепер зелений час. Вибираюся до мами і молодню. Весело дуже на душі. Якісь промінчики втіхи дитинячої закрадуються в серце і намовляють аби-м скакав. Сам собі дивуюся, але і сміюся»².

Як приїхав до Русова, тішились обоє. Мати забула свій смуток і свої болі. Гляне на сина — і в очах грають вогники щастя.

«Є для кого жити, є для кого бідувати, — думає собі. — Коли б був здоровий та щасливий».

А він, високий, поставний, з буйним волоссям на голові, дивився, як мала дитина. Все, що раніш гнітило душу, десь зникало, світ робився ясным і благородним. Якісь нові сили приходили до нього.

¹ Том III, стор. 49.

² Том III, стор. 111.

З дня на день Стефаник відчував, як слабло його зацікавлення до медичних студій. Ця свідомість гнітила його, але змінити себе не міг. Від першого дня перебування в університеті сподівався багато навчитися. Медицина його захоплювала, здавалось, що заспокоїть свій вроджений нахил помагати людям в їх стражданнях. Мав велике задоволення від самої думки, що буде лікувати болі селян, буде на сторожі здоров'я свого народу. З захопленням і впертістю взявся до науки. Разом з товаришем Смолиним, з яким спочатку короткий час мешкав, готувався до першого іспиту і склав його з добрим успіхом. Нічого не пошкодили в науці одночасні зацікавлення літературою. Та потім прийшли перелом і розчарування. Душа Стефаника почала бунтуватися проти оточення. Його ніжна відкриття вдача, що реагувала на найменшу нещирість, не могла знести фальші довкола себе.

«Лиш я хотів стати блисше до стола лекційного, аби ліпше що оглянути, — зараз доколя мене ставала купка людей, моїх товаришів, і сі просто, як в казці, змінювали свій вид і божу тварь. Я бачив у тих пильних тварь локайську, приемненькі усмішки, тіло разом із серцем готове, аби вигнутися, як вужевка, в кожний бік, навіть у той, куди не вільно згинатися. Я не міг відтогда йти між них»¹.

Чим більше віддалявся В. Стефаник від медичних студій, тим більше приділяв уваги літературній роботі. Початкуючого письменника хвилювало питання творчого методу, яке в 90-х роках XIX століття стояло дуже гостро. Як і для кого писати, які спостереження дійсності варті уваги, що повинен одержати читач — мистецтво для мистецтва чи мистецтво для народу — такі питання вимагали свого розв'язання. В листі до В. Морачевського від 3 березня 1896 року він пише: «... я маю раз вийти з ліса ріжних напрямів літературних, котрі тепер мене на роздорожю напали і кожний тягне на свій бік»².

¹ Лист до В. Морачевського від 24. XI. 1896 р., том III, стор. 81.

² Том III, стор. 58.

Під впливом модної в той час західноєвропейської модерної літератури він пише цілий ряд безсюжетних ліричних образків — поезій у прозі.

Розспівалася душа поета, сповнена морем чуття, де взаємно переплітались і туга, і радість. Тужив молодий поет, бо бачив горе на рідній землі, радів, бо бачив нездоланну народну силу. З-під його пера виходять спокійні, чисті, повиті серпанком туги малюнки природи, настрої тихого смутку. Такі малюнки появляються і в листах до його друзів і знайомих.

Поезій в прозі Стефаник написав багато, але й багато сам знищив, збереглося їх тільки 11. Для цього склалося багато причин. Тодішні видавництва нерado поміщали твори початкуючих письменників, з другого боку, Стефаник критично ставився до редакторів цих видавництв, внаслідок чого не міг розраховувати на їх прихильність. В кінці 1896 року в нього виникає думка видавати літературний журнал для молодих літераторів: «... я хотів ті зорі, що блимають слабеньким світлом, згуртувати і зробити молочну дорогу, аби людям зробити дорогу з зізд краси»¹.

В. Стефаник шукав досвідченого редактора, бо сам такими справами ще не займався. Спочатку хотів видавати журнал в спілці з В. Морачевським і його дружиною Софією. Морачевський мав вести відділ літературної критики і тримати зв'язок із закордонними кореспондентами. Софія Морачевська мала вести жіночий відділ. Пізніше Стефаник вів переговори з уже відомим тоді талановитим літератором Василем Щуратом, який згодився редагувати журнал. В. Стефаник проживав у той час у Кракові, і тому справа видання літературного журналу у Львові залишилася в межах проектів.

Коли з виданням журналу справа не вдалася, Стефаник захопився думкою видати свої поезії в прозі окремою книжкою. «Тепер лагоджу книжку до друку. Називається «З осені», — пише він В. Морачевському у вересні 1897 року. Місяць перед тим він вислав Морачевському для попереднього ознайомлення сім своїх творів: «У воздухах плавають ліси», «Над його головою голуб», «Городчик до бога ридав», «Йшов з поля», «Під

¹ Лист до В. Морачевського з листопада 1896 р., том III, стор. 80.

Софія Морачевська.

Евгенія Калитовська.

Ольга Гаморак

Василь Стефаник — посол (депутат) австрійського парламенту.

Група українських письменників, які 1903 р. брали участь у відкритті пам'ятника І. Котляревському в Полтаві. Перший ряд (зліва направо): М. Коцюбинський, Леся Українка, Г. Хоткевич. Другий ряд: В. Стефаник, Олена Пчілка, М. Старицький, В. Самійленко.

Соломія Крушельницька.

Вацлав Морачевський, Юрій Морачевський та Василь Стефаник.

горою коло ліса», «З хорім на двір», «Раненько чесала волося».

Але з заходів Стефаника не вийшло нічого — книжка не була надрукована. В листі до В. Морачевського в квітні 1898 року він з цього приводу пише: «... ті, що мали дати гроші, сказали: «Талант є, та нема у сих творах служби громаді, нема науки для теперішнього покоління, таке можуть собі багаті німці друкувати»¹.

Ця невдача дещо подразнила амбіцію Стефаника, і він багато своїх творів знищив, але, з другого боку, невдача дала поштовх перевірити себе і скоріше відвернутися від модернізму. З другої половини 1897 року під впливом І. Франка і прогресивної російської літератури — творчості Толстого, Чехова, Успенського, Горького — Стефаник переходить від модерністичних поезій у прозі до реалістичних новел з селянського життя.

Правда, через деякий час він ще повертається до модернізму, але тільки для того, щоб порвати з ним назавжди.

Вивчаючи літературні стилі, Стефаник знаходить свою власну мову, творить свій власний стиль. Він приходить до висновку, що твори, в яких дається перевага показові зовнішності явищ, не ворущать думки читача, не змушують її працювати. Тому й глибокого впливу на читача мати не можуть.

Читачеві треба показати психічний стан героя в різних обставинах: в горі, розпачі, тузі. Лише при такій умові можна зрозуміти вчинки людини.

В. Стефаник вивчає найновіші здобутки психології. Душу людини не покаже хоч би який точний опис спостережень письменника. Письменник мусить дійсно сам переживати те, що хвилює мальованого ним героя. Брати чужі болі на себе і самому терпіти — це вияв великої любові. Тоді письменник заглядає не в чужу, а ніби в свою власну душу. Звідси фізичне і духовне виснаження митця по кожній його творчій роботі. В листі до О. Гаморак з Кракова від 28. V. 1900 р. Стефаник скаржиться: «... я рукою не можу махнути, аби не згадати якогось терпіння руки чієї, що схилитися не можу,

¹ Том III, стор. 138.

аби не почути якогось болю чієгось поперека, очима глянути не можу, аби не почути якихось очий, що гляділи голодні на щось». Далі описує свою прогулянку по вулицях Кракова. Бачить великий, чотиригранний лан, стерня на ньому вже сива. З'являється баба, скидає горботку і збирає ковінки до неї, а колоски ховає за пазуху. Письменника болять плечі, вухами чує шелест ковінчок у горботці, а від бабиних колосків ріже його в поясі¹.

Показуючи напружений психічний стан героя, В. Стефанік завжди підкреслює соціальні причини трагедії. Стель Стефаніка виріс з його великої любові, з його глибокої віри в народ. Тому така простота вислову, кожне слово ніби викуване з найтвердішого металу, воно має своє стале, нічим не заступиме місце, як тони в музиці.

Сила емоційного впливу новел Стефаніка лежить в тому, що автор заклав у їх рядках свою любов до працюючого люду, взяв на себе його страждання, і ці глибокі почуття випромінюють з кожного рядка новели і доходять до читача.

Герої новел Стефаніка терплять, не бачать виходу зі свого становища, не стають на боротьбу. Але їх горе показане так сильно, що читач не може пройти мимо нього байдуже, а проймається ненавистю до несправедливого суспільного ладу.

Після короткого перебування в Русові на початку літніх канікул 1897 року В. Стефанік вибрався до Кут і поселився у свого приятеля Северина Даниловича, що вів тоді тут адвокатську канцелярію. Практикантом у Даниловича був тоді Лесь Мартович. До дружини Даниловича приїжджала під час канікул її сестра Ольга Гаморак, давня приятелька Стефаніка.

Тут, серед приятелів, на лоні гірської природи В. Стефанік вирішив викінчувати початі в Кракові твори. Весело минає час у милому товаристві. Стефанік розважав усіх і захоплював своїми думками, своїм гумором.

Іноді не виходив із своєї кімнати — в такі години творив. Ніхто з приятелів не знав, яких гостей приймав у той час у себе Стефанік. У його кімнатці не раз юр-

¹ Твори, стор. 450.

бою збиралися русівські газди. Ось одна картина: посеред кімнати стоїть молоденький парубок із обстриженою головою, на порозі його мати з заплаканими очима, зажурений батько, за порогом юрма людей. Всі з німим болем прощаються з рекрутом. Стефанік не може дати собі ради з бідною матір'ю, що побивається за сином.

Після таких сцен Стефанік виходив із своєї кімнати блідий, з запаленими очима. Ані Даниловичі, ані Мартович, ані Ольга Гаморак не передчували тоді, що кожна слабкість, кожний вогонь в очах і блідість на лиці Стефаніка — це ознака народження нової новели.

Щоб занадто не зловживати гостинністю Даниловичів, Стефанік разом із Мартовичем часто ходив на обіди до ресторану. Обидва готівки не мали, а що Мартовича в Кутах знали, то на його рахунок записували вартість обідів.

До Кракова В. Стефанік повертався задоволений, бо в Кутах опрацював кілька новел. «Виводили з села» і «Стратився» були вже готові до друку. Стефанік шукав видавця. В цей час у Чернівцях почав виходити популярний двотижневик «Праця» під редакцією В'ячеслава Будзиновського¹. Туди В. Стефанік вислав свої перші новели і нетерпляче чекав, коли вони вийдуть у світ. Лесь Мартович принагідно довідався про цю посилку, але не знав ані форми, ані змісту висланих новел. Це вразило його, але він не сподівався, щоб В. Стефанік міг мати великий успіх зі своїми творами. Знав, що «Праця» бореться з фінансовими труднощами і не може платити авторам за статті, тому початкуючі літератори платили адміністрації за друкування своїх праць. Сподівався, що й Стефанік вислав до Чернівців гроші, щоб бути надрукованим.

№ 14 «Праці» за 1897 рік приніс новелу В. Стефаніка «Виводили з села». В № 15—16 з'явилися новели: «У корчмі», «Стратився», «Синя книжечка» і «Сама саміська». Поява цих перших новел відразу викликає дуже велике враження. Коли В. Будзиновський одержав перше оповідання Стефаніка, то запропонував присутньому в редакції молодому письменникові О. Маковееві голосно прочитати його. Та О. Маковееві в

¹ В. Будзиновський (1868—1935) — український громадсько-культурний діяч і письменник, редактор радикальних газет і журналів.

половині оповідання почав дрижати голос, з очей хлинули сльози, і він відложив рукопис.

Лесь Мартович мило розчарувався. Тепер зрозумів, як жорстоко помилився в оцінці свого приятеля. Але ні помилка одного, ані несподіваний успіх другого не захитали їх дружніх відносин.

VIII

1897 рік глибоко врізався в пам'ять народних мас Галичини через голосні баденівські вибори до австрійського парламенту. По оголошенні нових виборів почався жвавий виборчий рух. Українці виступали трьома групами: радикальна партія, народовці під проводом Романчука і угодвська партія Барвінського. Від радикальної партії балотувались між іншими — Іван Франко і товариш Стефаника Сафат Шмігер.

Ці вибори сколихнули свідомість народу і відбилися голосним відгомонам не лише в Австрії, але і за кордоном.

Виборчий рух захопив і Стефаника та змусив його стати гарячим агітатором на користь радикальної партії. Стефаник відчув потребу фізичних труднощів і зустрічей з селянами в гарячий виборчий час. Настрої по селах додавали йому нових сил і підтверджували давню віру в потенціальну силу народних мас.

Під кінець січня 1897 року Стефаник вибрався з Коломиї на села. Ходив від села до села і виголошував промови. Три тижні перебування в гірських селах дали Стефаникові можливість ближче приглянутись до життя гуцулів, пізнати їх потреби, настрої та прагнення.

Стефаникові імпував твердий характер гуцулів і їх віра в самих себе. На однім вічі після промови Стефаника якийсь гуцул сказав, звертаючись до нього: «А правда, пані, що як бих не вібрали посла, то бих далі жили»¹. Стефаник погодився з думкою гуцула.

Коли на Гуцульщині почалися арешти, Стефаник виїхав до Кракова. Та тут не знав спокою. З рідних сторін, з виборчого терену, приходили тривожні вісті:

¹ Лист до В. Морачевського від 14. II. 1897 року. Твори, стор. 366.

масові арешти, в різних місцевостях військо... Стефаник терпів разом з тими, кого покинув, відчував великі фізичні і душевні болі. Не міг витримати і під час виборів залишає Краків, їде до Тернополя. В дорозі захворів, зупиняється в Перемишлі, а звідти їде до Добромиля. Тут, в найтемніших сторонах, вирішив вести селян до виборів.

«У селах ганьбив-ем шляхтичів і мужиків, і вони мені давали карти, а я писав на них Івана Франка... Потім я ночував у мужика на лаві, і горячка мене гризла. А мужик встав та й жінку збудив, та й боялися обоє. Мужичка сукала свічку, а мужик бідкався, що то ему буде від суду?! Сподівалися, що вмру. Рано я пішов дальше, і вже мені було легше. Ходив по снігах і болотах і тішив-емся, що ходжу. І чув-ем, що ще треба мені більше болю, аби поздоровіти. Заліз-ем до корчми при головнім тракті і тут робив-ем з мужиками бунти, а шинкарі мали мене за якогось, що приїхав, аби їх різати.

Рано у вівторок я в третій годині по півночі вибрався до Добромиля з мужиками. В семій годині ми появилися на ринку і застали там вже військо й жандармів. Я увихався і ганьбив жандармів і заносив на них жалоби до капітана і телеграфував до Львова і Відня... Мужики лізли до мене та й плакали, що їм не дають приступу до зали, хоч вони виборці. 200 мужиків мав-ем до розказу, але не хотів їх дати під олово. Врешті жандарми прийшли і просили мене, аби-м собі їхав. Не послухав-ем»¹.

Коротке перебування на Бойківщині в найгарячіший час виборів, фізичні труднощі і рішучість селян в боротьбі за свої права — все це добре вплинуло на Стефаника. До Кракова він привіз з собою більше спокою й рівноваги, а що найважливіше — віру в силу мас. Чув у собі подих бойківських полів і гір та приплив свіжої енергії, яка передавалася йому від тих людей, що згуртованою лавою ступали за ним.

«Тепер мені добре діється, маю сили за сто, маю любови за сто сот, а віри за десять сто сот. Мої приятелі, бойки, тепер у гостині у мене. Ми йдемо збитою лавою, у кожного ноги зимні, бо болото і чоботи не-

¹ Лист В. Стефаника до С. Морачевської з 1897 р., ще не опублікований, зберігається в музеї в Русові.

цілі, йдемо темнотою, але не падаємо, бо стримуємося на плечах тих, що йдуть з нами. Говоримо великі слова і чуємо, що від них нам гаряче стає аж у малий палець ніг. Йдемо та йдемо. Напроти наших очей вибігає зоря, весела, рожева з зеленими краями... За зорею вийшло сонце. Обігріло нас, порахувало і сказало: «Йдіть, біжіть, знесіть свої солом'яні стріхи і кладіть одну на одну аж до мене, а я запалю той стовп». Ми побігли, і зачалася робота, аби до сонця дійти і його вогонь спровадити на землю»¹.

Намісник Галичини граф Казімір Бадені вирішив за всяку ціну добитися бажаних результатів. Вибори, що проводились при активній участі жандармерії, закінчилися масовими арештами, смертю 6 і пораненням 29 селян. До парламенту ввійшло тоді 9 українців, у тому числі 6 угодовців, 2 радикали і 1 народовець. Кандидатура Івана Франка не пройшла.

Виборча невдача і виборчий терор не зломали Стефаника. Пролита кров запліднила мільйони селянських сердець беззастережно вірою в себе. А це в свою чергу поставило хворого Стефаника на ноги і розбудило в його душі велику творчу енергію. Із запалом він кидається у вир праці, щоб «Кувати чистий метал людського слова і його любові».

Після виборів Стефаник пише до В. Морачевського:

«У нас весна — шість мужиків руських погинуло від багнетів, а тисяча сидить у криміналі. То вибори з загальної курії. Для мене се весна, бочують мої мужики крові у собі багато і виливають її в чорну землю. Тішуся їх силою і їх пролітою кров'ю, бо кров зміє болото з нашого тіла і з ран наших тріло»².

Після виборів почалися судові процеси. На лаві підсудних опинилися самі селяни, що в свою чергу відбилися голосним відгомном по всьому краю. Селяни держалися перед судом гідно, хоч засуджували їх дуже суворо. Така поведінка селян на процесах наповнювала гордістю Стефаника.

Під впливом цих процесів Стефаник написав новелу «Лист», що з'явилася в № 17 «Праці» за 1897 рік. В тому самому номері вміщено новелу «Побожна», яку

¹ Лист В. Стефаника до С. Морачевської з 1897 р., ще не опублікований, зберігається в музеї в Русові.

² Лист до В. Морачевського з березня 1897 р. Твори, стор. 367.

Стефаник опрацював раніше. Ця новела йому згодом не подобалася.

В. Стефаника хвилювало питання ставлення значної частини інтелігенції до народу. Захоплюючись поведінкою селян під час виборів, Стефаник в той же час гостро таврував продажну й зрадницьку політику народовців та москвофілів, які за депутатські мандати та урядові посади ганебно вислужувались перед гнобителями народу, що блокувались в реакційних урядових партіях. Ці люди загубили свою честь і совість — це доробкевичі і кар'єровичі, як їх називав Стефаник.

У вересні 1897 року на шостому з'їзді радикальної партії ухвалено влаштувати в 1898 році 25-літній ювілей літературної і громадської діяльності Івана Франка. Було обрано ювілейний комітет, що мав скласти план роботи і зайнятися організацією самого свята.

В популяризації творчості Івана Франка серед населення взяли участь студентські товариства «Академічна громада», «Січ»¹, краківські студенти-медики і львівські політехніки. Своїми рефератами про Івана Франка студенти мали підготувати широкі народні маси до ювілею.

При допомозі Ольги Гаморак Стефаник створив ювілейний комітет на Снятинщині. Під час зимових канікул, перебуваючи в рідних сторонах, він виголосив по селах ряд рефератів про Івана Франка.

Ювілейні торжества відбулися у Львові в червні і жовтні 1898 року. Перше — під час з'їзду українських літераторів, яких скликало наукове товариство ім. Шевченка, друге — під час чергового з'їзду радикальної партії.

Чим більше зустрічався Стефаник з народом у різних умовах — і під час виборчої боротьби, і серед праці, і під час відпочинку, — тим глибше пізнавав народну душу, народні прагнення, тим більше громадив матеріалу для своїх новел.

В. Стефаник цілком віддається літературній роботі. Але напружена творча праця швидко підірвала фізичні сили Стефаника. Внаслідок цього вивчення медицини перестало посуватися вперед. Морачевський,

¹ «Січ» — товариство українських студентів у Відні, організоване в 1868 р. У 80—90-х роках в ньому основну роль відіграло демократичне крило, пізніше це товариство перетворилось на буржуазно-націоналістичну організацію.

стривожений станом здоров'я свого приятеля, пише: «Все буду бачити Вас таким, ніби любов до людей висала Вам кров з лица. Так горять Вам очі, ніби в них хотів поміститися не лише весь біль, але й вся надія людства. І від Вас б'є жар, що кров гонить із серця до тіла скоріше і сильніше, що думки живіше порушує і каже їх одягати в слова. І горить у Вас той вогник, що від спадаючої зірки раз на рік в людській душі займеться, горить світлом блідим, але гарячим, як водень»¹.

IX

1898 року у Львові почав виходити місячник «Літературно-науковий вісник». До редакційного комітету між іншими входили Іван Франко і Осип Маковей. В. Стефаник разом з листом посилає до редакції «Літературно-наукового вісника» три свої новели: «Вечірня година», «З міста йдучи» і «Засідання». В листі просить не робити жодних змін в тексті новел. Коли редакційний комітет забракує новелу, то свій рукопис, пише Стефаник, при нагоді перебування у Львові сам відберу. Один із членів редакційної колегії відповів авторові, що в нього є обсерваційний талант, що він вміє, як фонограф чи стенограф, передавати розмови селян в покутському говорі, однак занадто загострює соціальні суперечності, його оповідання дуже короткі, «заборзо шкідовані», сирі і замало мистецькі.

Така оцінка зранила душу В. Стефаника і змусила його заговорити про мистецтво. В листі від 11 березня 1898 року він дав редакційній колегії таку відповідь: «Я готовий пристати на те, що мої оповідання закороткі, заборзо шкідовані, загрубі, аби увійшли в літературний журнал... Але більше Ваших закидів не приймаю. Будовою своєю вони, мої оповідання, не кривдять естетики і штуки». Далі автор коротко аналізує переслані редакції новели, а потім додає: «Як ми маємо стати на якусь оригінальну і сильну літературу, то треба писати безлично голі образи з життя мужицького. І хочь вони сирий матеріал, то все-таки не декламація»².

¹ Лист В. Морачевського до В. Стефаника, без дати, переклад з польської мови. Зберігається в музеї в Русові.

² Хрестоматія критичних матеріалів, вид. «Радянська школа», 1949 р., том III, стор. 141.

Редакція «Літературно-наукового вісника» на цей лист вже не відповідала і в книзі за травень 1898 року помістила всі три новели. Все-таки до цих творів додано примітку: «Фотографії з життя».

Після закінчення навчання в Цюріху В. Морачевський осідає у Львові. В. Стефаник під час кожного свого перебування у Львові відвідує приятеля, щоб побути з ним бодай кілька годин. Кожна гостина належала до найкращих хвилин в житті обох друзів. Стефаник відчував приємність говорити з людиною, що його найкраще розуміє, знаходить ліки для його душевних болей.

Для Вацлава Морачевського Василь Стефаник був тоді, як і завжди, «тим ясним променем сонця, що освічує і минуле і майбутнє».

В. Стефаник познайомив В. Морачевського з Франком і таким чином увів його до українського товариства. Морачевський часто заходив до «Руської бесіди» у Львові, що містилася в будинку на площі Ринок, № 10. Тут сходилися українські письменники з Іваном Франком на чолі на літературні вечори. Звичайно зачитувався новий твір молодого письменника, а потім відбувалася дискусія. Морачевський, блискуче ознайомлений з літературними напрямками, брав участь в обміні думками.

На цей час Стефаник мав 9 нових новел і мріяв видати їх окремою книжкою. З цією метою восени 1898 року він поїхав до Чернівців. Збірка мала називатися «Синя книжечка». До неї мали увійти раніше друковані новели і дев'ять нових — всього 15. Долю цієї збірки мав вирішити С. Стоцький¹ після прочитання зошита, якого залишив йому Стефаник, що вернувся до Кракова та нетерпляче очікував вістей з Чернівців. Стоцький у листі від 29. XII. 1898 року повідомляє: «Я саме скінчив читати Ваш зшиток і хотів Вам відписувати, аж тут і Ваше письмо. До Ваших образків по щирости сердечно Вам гратулюю, деякі з них просто перли, хоч, звичайно, страшно сумне у них тло, але малюнок дійсно артистичний. На кожний спосіб прийміть вже тепер подяку від мене, що Ви своїми

¹ Степан Смаль-Стоцький (1859—1938) — український філолог буржуазно-націоналістичного напрямку. 1899 р. видав із своєю передмовою першу збірку творів В. Стефаника «Синя книжечка».

образками зготовили мені кілька дуже приємних хвилин і дійсно духовий пир»¹. Стоцький висловлює готовність видати збірку і просить дозволу дати до неї своє вступне слово. Стефанік погоджується.

Творчим зростанням В. Стефаніка цікавиться Іван Франко. Ольга Роздольська у своїх спогадах «З останніх років життя І. Франка» пише: «Пригадую, був вечір, присвячений В. Стефаніку, який тоді написав свою «Синю книжечку». Вона ще не була надрукована, Франко читав її в рукописі... З тих перших зустрічей і розмов пригадую, що Франко високо ставив В. Стефаніка»².

Долею «Синьої книжечки» зацікавилася також велика приятелька і поклонниця В. Стефаніка, вже відома молода письменниця Ольга Кобилянська. Ще перші новели Стефаніка, друковані в «Праці» і «Літературно-науковому віснику», зробили на неї велике враження. В листі від 20 червня 1898 року вона пише до Стефаніка: «Мабуть, самі не знаєте, як гарно пишете. В Ваших письмах (новелах) є щось, що мене дуже зворушує, я ще не зможу змодифікувати, що воно таке, але з часом я прийду на тее, тогди і скажу Вам. Мабуть, замало розумію душу Вашу ще — але я б хотіла її зрозуміти»³.

Після прочитання «Вечірньої години» вона пише до Стефаніка: «Ви будете галицький Федькович, коли не покинете пера, Федькович, бо ніхто з наших письменників не має такі народні струни при своїй арфі, як Ви»⁴.

З непослабною увагою стежить Ольга Кобилянська за дальшим розвитком таланту Стефаніка, а своїми враженнями ділиться з ним у листах. Коли довідалася, що редакція має нові новели Стефаніка, перечитала їх перед друкуванням. В листі від 14 січня 1899 року вона пише: «Я перечитала їх. Страшно мені подобались. Я з «Катрусєю» не могла собі ради дати — та й в тім великім одушевлені я сейчас перевела її

¹ Ще не опублікований лист С. Стоцького зберігається в музеї в Русові.

² Журнал «Жовтень» за 1956 р., № 5.

³ О. Кобилянська. Твори в 5-ти томах, вид. «Дніпро». 1962—63 р., том V, стор. 350. Далі цитуємо за цим же виданням.

⁴ Там же, стор. 372.

і «Лист» та відіслала зараз-таки на другий день до Берліна до Якубовського»¹. Далі О. Кобилянська просить пробачення у Стефаніка, що переклад цих двох новел на німецьку мову зробила без його відома.

Чим більше вчитується Кобилянська в новели Стефаніка, тим краще пізнає таємницю, заховану в тих коротких, але глибоких думкою творах. «Виводили з села» — се сама кривава сльоза — а стільки поезії!.. Се таке — якби з широкої площі... ні, якби то через поля — самі широкі, довгі поля понісся окрик жалю і не може згубитися. І чоловік його все чує і чує. «Лист» і «Синя книжечка» суть глибокі, як душа людська»².

Такі враження були висловлені про новели Стефаніка в час, коли «Синя книжечка» була ще в друку. Друк поступав повільно, що нетерпеливило і Стефаніка, і Ольгу Кобилянську, і всіх тих найближчих друзів, що були зацікавлені в народженні цієї збірки. Ольга Кобилянська часто відвідувала і редактора, і друкарню, щоб справу прискорити.

При кінці лютого 1899 року вона пише Стефанікові, що вже друкується четвертий аркуш, і в березні можна сподіватися появи книжечки.

В другій половині березня з'явилася «Синя книжечка» Василя Стефаніка.

Навесні 1899 року, вже після появи «Синьої книжечки», за посередництвом В. Морачевського Стефанік особисто познайомився з керівником польського модернізму Станіславом Пшибишевським, що був тоді редактором декадентського журналу «Жузіє». Це знайомство переросло в дружбу і, незважаючи на різницю в поглядах на літературу і життя, збереглося в спогадах обох письменників на все життя.

Літературною творчістю Пшибишевського цікавився Стефанік ще далеко до особистого знайомства. В листі до О. Гаморак з листопада 1897 р. пише: «Посилаю Вам «De profundis»³ Пшибишевського». Але цим разом ще не висловлює свої думки про твір. Зате кілька

¹ Неопублікований лист О. Кобилянської до В. Стефаніка, зберігається в музеї в Русові.

² Неопублікований лист О. Кобилянської до В. Стефаніка, зберігається в музеї в Русові.

³ «De profundis» (лат.) — «З глибини», початкові слова 29 псалму у латинських похоронах.

місяців пізніше пише до О. Гаморак: «Посилаю Вам «Im Malstrom»¹ Пшибишевського. Ви вже із ним знайомі, а він знайомий добре зі всякими мозговими слабостями. Як бачите, вибирає він людей до своєї обсервації самих хорих на ум. Він каже, що на таких людях найліпше видно усі об'яви душі... Мені самому розкіш проціджувати крізь мій мозок такі книги, як Пшибишевський. Але, крім того, Пшибишевський ще й артист і добрий суддя теперішніх стосунків. Всі здорові можуть його читати без шкоди»².

Творчість Пшибишевського була темою обміну думок в листуванні між В. Стефаніком і О. Кобилянською. В листі до Стефаніка письменниця пише: «Почала-м була читати Пшибишевського «De profundis», але не можу дальше читати сю річ. Та й пощо мені глядіти на хобобу»³.

В січні 1899 року в першому номері «Zycie» був надрукований «Confiteor»⁴ Пшибишевського, цей маніфест польської занепадницької літератури кінця XIX ст.⁵ З цього часу журнал «Zycie» зайняв уже відверто антидемократичні й антиреалістичні позиції, хоч подані вони були в блискучій формі, заперечували консерватизм і заповідали новий напрям у літературі.

Пшибишевський своїми виступами на деякий час захопив уми письменників, що гуртувались довкола журналу «Zycie». В листі до В. К. Гаморака Стефанік пише: «Є тепер тут новина — се Przybyszewski. Я ще з ним не знайомий, але зазнайомлюся. Він є тепер у моді»⁶. А вже після особистого зазнайомлення в листі до О. Гаморак з червня 1899 р. Стефанік сповіщає: «Був-ем у Пшибишевського на его запросини. Говорили п'ять годин без перерви. Чоловік він сердечний, але до рещти запитий. Я его все боявся, аби він на мене

¹ «Im Malstrom» — твір Пшибишевського німецькою мовою, виданий 1896 р.

² Лист Стефаніка до О. Гаморак, без дати, зберігається в музеї в Русові.

³ Лист О. Кобилянської до В. Стефаніка від 4. VI. 1899 р., зберігається в музеї в Русові.

⁴ «Confiteor» (лат.) — «Сповідуюсь».

⁵ Г. Д. Вєрвєс. Владислав Оркан і українська література. Вид. АН УРСР, 1962 р., стор. 82.

⁶ Лист В. Стефаніка до В. Гаморака від 7 лютого 1899 р., том III, стор. 167.

занадто звичайна людина на героя, а занадто сильна на ледащого. Жаль мені горіха, що бідній жінці брехав, і жінки, що йому вірила, і трохи жаль самого себе»¹.

В. Стефанік в свою чергу написав листа Морачевському, в якому розкрив таємницю переживань, що лягли в основу згаданої поезії.

«Я би Вам хотів сказати, що той оріх збрехав, але він не міг правди уповісти. Тота правда страшна, та не під пару вона срібному лучові, аби єї оріх пускав із ним укупі. Сонце лиш потіху дає людям. А той образочок правдивий, але за мене він написаний. Давно я сповідався, а за мою найсердечнішу біль таки нікому не казав. Написав лиш образок та й вам дав, бо лиш вам міг дати.

То давня історія. Я ще був у школі. Висока, білява панна мене полубила. Я перший раз дізнався, що мене дівчина любить. Ой, то була радість, але така, що єї потім і перед тим такої не було. Але я не любив пани. Тому не любив, що вона мені лист написала відразу. Як я той лист читав, та й та любов пропала, як коли би єї стрічки листу спивали. Та й пропала. То лиш була хвиля одна та й перша.

Тепер та панна нещаслива. Раз вона чесалася, і я був при тім. Та вона питалася оріха, чи прийде єї милий. Я відповів за оріха, що прийде, але додав, що оріх так мусить єї сказати, бо інакше він не годен, як сонце дивиться на него. А якби він правду сказав, то би всохла на другу весну. А той милий ходить собі, та й не треба за него у образку писати, бо він мав лиш минутку одну, а та пропала, як камінь у воду»².

Ця молода дівчина — сестра приятеля Стефаніка Льва Бачинського — Євгенія. Народилася вона 1875 року. Стефанік часто відвідував свого друга в селі Сєрафинцях, тому знав Євгенію з дитячих років, бавився з нею і любив золотоволосе дівча, аж доки дружба не

¹ З неопублікованої статті Ю. Гаморака «Перша любов В. Стефаніка», стор. 2. Копії листів і стаття зберігаються в музеї в Русові.

² Лист В. Стефаніка до В. Морачевського з початку жовтня 1897 р. Твори, стор. 390—391.

переродилася в кохання. Сталося це, як він ще був у гімназії, десь коло 1891 року, коли Євгенія була шістнадцятилітньою дівчиною. Та його кохання було лише короткотривалим захопленням, а для Євгенії воно стало трагедією.

В першій половині 1896 року Бачинський, як добрий брат, хотів остаточно в'яснити стосунки між сестрою і приятелем, тому написав йому листа, в якому вимагав розв'язки і то тим швидше, що Євгенія мала тоді вже 21 рік і їй траплялись женихи. Стефаник відповів довгим листом, в якому подав широкий аналіз свого ставлення до Євгенії, свої думки про освіту тодішніх жінок та свій психологічний автопортрет, витриманий в дусі занадто строгої самокритики, тому місцями неправдивий.

«Я написав сестрі ще взимі, — нагадує він Бачинському, — що я її люблю, бо цього хотіла, але не можу їй сказати, що оженися з нею... Відколи я пізнав сестру, відтоді і полюбив... Та зараз по запізненню з сестрою наступила переміна в мені»¹. Далі він аналізує свою вдачу і приходять до висновку, що не може сказати, чи оженився за два або за три роки. Коли Євгенію хто сватати буде, то радить справу відкласти.

Бачинський, знаючи про велику любов сестри до Стефаника, не міг чи не хотів зрозуміти вкладеного в листі змісту та зробити потрібні висновки. На канікули 1896 року він запросив Стефаника до Серафинець, а коли той не приїхав, написав йому гострого листа, в якому закинув своєму другові крутість, брак будь-яких почуттів до сестри, і водночас повідомив, що їй трапляється жених, старший віком податковий службовець з Городенки. Стефаник у відповідь написав листа і дав йому заголовок «До приятеля». Це останній лист Стефаника у справі Євгенії.

«Я нерішучий тому, що люблю, я нечесний тому, що люблю, я не приїхав тому, що люблю. Ти знаєш, я Твою сестру люблю. Я її пізнав дитиною, і дотепер вона дитина»², — писав В. Стефаник у згаданому листі. Після цього листа події йшли швидкою ходою. Євгенія

¹ З неопублікованої статті Ю. Гаморака «Перша любов В. Стефаника», стор. 4.

² З неопублікованої статті Ю. Гаморака «Перша любов В. Стефаника», стор. 8.

не схотіла вийти заміж за нелюбого і гірко тужила. Восени того ж року вона важко простудилась і захворіла на запалення легенів, після чого прийшов туберкульоз. Найбільші зусилля лікарів не змогли відвернути катастрофи, і 5 грудня 1897 року вона померла.

Стефаник важко переживав цю подію, бо відчував свою вину за трагічну смерть молоді дівчини, а ще й сестри друга. Під свіжим враженням прикрої звістки він написав два прекрасні листи до Ольги Гаморак і В. Морачевського. Але навіть смерть Євгенії не захитала дружби Стефаника до Бачинського, вона витримала і цей найважчий удар та залишилася назавжди міцною й непорушною.

Аж на старості ще раз промайнула над ними тінь давно померлої Євгенії. Коли Бачинський збирався до Львова на ювілейне свято Стефаника, що відбулося 26 грудня 1926 року, він крізь сльози сказав до своєї дружини: «Дуже його люблю, але... через нього померла моя сестра». Стефаникові в тому самому часі також пригадалася Євгенія. Пишучи наприкінці грудня 1926 року нарис «Серце», в якому коротко характеризував своїх живих і померлих приятелів, він продиктував такі слова: «Лев Бачинський до себе найбільше суворий, а від хлоп'ячих літ все моє погане забув». А про Євгенію Стефаник написав таке: «Євгенія Бачинська — моя біла любов». Коли один з його синів, що переписував рукопис, запитав, що це таке «біла любов», він це речення скреслив і тремтячою рукою написав: «Євгенія Бачинська — моя перша любов»¹.

Ще тоді, коли В. Стефаник перший раз увійшов у дім Кирила Гаморака, він зблизився з його дочкою Ольгою. Скоро між ними зародилася сердечна взаємна приязнь. Дівчина середнього зросту, гарне інтелігентне обличчя з ніжними благородними рисами та великі очі, що дивляться далеко, — це Ольга Гаморак. Ще з Дрогобицької гімназії почалося між ними листування, що дало змогу взаємно пізнати один одного і створювало атмосферу, де могли зародитися вищі почуття. Коли Стефаник переїхав до Кракова, відносини не змінилися. Через краще пізнання та взаємне листування міцніла

¹ З неопублікованої статті Ю. Гаморака «Перша любов В. Стефаника», стор. 11.

дружба і приходило почуття, яке обоє не мали відваги назвати своїм іменем. Почалося стале листування з тижня на тиждень, безперервний обопільний обмін думками.

Ольга духовно йде разом із Стефаником. Все, що появиться на книжковому ринку і гідне уваги, відразу посилається Стефаником до села Стечеви. Листи В. Стефаника й Ольги Гаморак — це документи про двох висококультурних осіб, що мають свої погляди на світ й стоять вище оточення. Є в тих листах і літературна критика і сама література, «є проблеми політичні і проблеми філософські».

Як до рідної сестри, звертається Стефаник до Ольги Гаморак за порадами в різних справах, утаємничує її в свої плани письменницької роботи. Ольга Гаморак виправдовує довір'я. Високоінтелігентна, з вродженою делікатністю і благородністю, вона вміла підтримати Стефаника в його відповідальній письменницькій діяльності.

Ольга Гаморак була тоді учителькою в Стечеві. Тяжка праця в школі виснажувала молодий організм. Дома треба було помагати в хатньому господарстві, яке по передчасній смерті матері вела тітка Емілія Волянська. Батьківський дім був осередком великого руху, бо гостинність господаря була широко відома. Сюди сходилися нитки політичного руху всієї Снятинщини, сюди приходили селяни не лише з самої Стечеви, але й цілої околиці за порадами в загальних і особистих справах.

Як посол до краевого сейму, Кирило Гаморак мав широкі зв'язки з визначними людьми того часу. Іван Франко і Михайло Павлик були в нього частими гостями і виносили з собою найкращі спогади про перебування в Стечеві. В кожній порі дня і ночі можна було сподіватися гостей. З дивним спокоєм і добродушним усміхом на лиці не раз вставав К. Гаморак і в час пізньої ночі, вітав молодих студентів і частував їх чим хата багата. Часом треба було прийняти на ночівлю 10—15 осіб, але нікому не відмовлено гостинних порогів. Господар любив молодь, вмів з молодими людьми розмовляти — тоді і сам молодів. За те студенти любили й шанували свого приятеля, і так кожного року збільшувався гурт молодих прихильників Кирила Гаморака.

Багато часу хатньому господарству віддавала Ольга. Щастя, що найбільший рух панував під час канікул, коли відпадали бодай шкільні обов'язки. Незважаючи на це, Ольга знаходила час і на читання книжок і на листування з В. Стефаником.

Від часу, як Василь Стефаник почав писати новели, він переживав дивні настрої. Були вони наслідком фізичної втоми і душевних переживань. Ті настрої відбивалися в листах, які писав до Ольги. Листи ті то потішали, то засмучували, бо психічний стан приятеля не був байдужий для неї. Почуття, що оволоділи нею у відносинах до Стефаника, давно переходили межі приятелі. Знала це Ольга, знав і Стефаник. Та поки що вони були друзями, бо Стефаник вважав її за друга, сестру і матір: «Ви мені найблисші і сестра, і мама, і — все. Якби-м не мав Вас, то здавало би ся мені, що земля, де би-м по ній ступав, всюди підо мною потавала, і я би робив денно всего десять кроків. Я мушу мати чоловіка найблисшого і для скарги, і для радості»¹.

І дійсно, Ольга розуміла Стефаника, як рідна мати і сестра. Своєю великою благородністю і ніжністю, живим словом чи листом заспокоювала його наболілу душу. Була справжнім другом Стефаника весь час, незалежно від того, чи його серце билося для неї чи ні. Вона знала одно: що її серцем і душею, всією її істотою заволоділа велика любов до того, хто називав її другом — до Василя Стефаника. Одначе ані в довгих розмовах у Стечеві, ані в листах ніколи навіть натяку не давала про те, що хвилювало її серце. Зате з кожного живого слова, з кожного листа, з кожної турботи про здоров'я свого друга пробивалася велика, до посвят готова любов молодой жінки, і велика любов матері, і щира любов рідної, одинокої сестри.

В. Стефаник відчував потребу ніжного, щирого слова своєї найближчої приятельки, тому листи Ольги Гаморак заспокоювали його. «Мені все приємно писати до Вас і мило читати від Вас листи. Ви пишіть, що хочете і як хочете, але пишіть, бо Ви тепер такий чоловік, що стоїте коло мене найблисше, від родини навіть блисше»².

¹ Лист до О. Гаморак з листопада 1900 р., том III, стор. 227.

² Лист до О. Гаморак з лютого 1900 р., том III, стор. 199.

Кожна вістка від Ольги Гаморак зв'язувала Стефаніка з рідними сторонами, нагадувала йому безтурботне юнацтво. «Я дістав поздоровлення з весною від Вас і від Олега Вашого. І я вас поздоровляю, моя Ви сестро добра, а поздоровляючи, біжу на той мій кавалочок землі і оглядаю его зі смутком, і йду з Вами під руку, і оповідаю Вам свої смутки, а Ви, як мила сестра, проганяєте їх від мене, і ми йдемо, йдемо геть аж за село. Я не хотів би ніколи покидати ні того кусня землі, ні Вас. Бо не найду я вже приятелів ліпших, як Ви, ані красшої землі, як наша»².

Найстарша сестра Ольги Євгенія вийшла заміж за Василя Калитовського, священника села Трійці біля Заболотова. Євгенія разом зі своїм чоловіком часто приїжджала до Стецеви, до батька, де зустрічалась зі Стефаніком. Його давнє сердечне знайомство з Євгенією поширилось і на її чоловіка. Стефанік став скоро другом Василя і Євгенії Калитовських, які запрошували його в гостину до себе, до Трійці. Стефанік не відмовлявся від запросин і разом з Ольгою або сам часто приїжджав до нових друзів.

Стефанік приємно почував себе в домі Калитовських, де його приймали як рідного. Вже саме розташування їх будинку навівало на нього спокій і погідний настрій. Перед хатою великий квітник, що утримувався в зразковому порядку, стежки посипані жовтим піском, посередині — клумби різних форм і різної величини. Далі йшов великий сад, а в нім пасіка, де любив працювати господар дому В. Калитовський. За садом левада, а далі дубовий ліс і густі луки аж до самого Пруту. Прекрасно було тут, особливо навесні, коли море квітів і в квітнику, і на леваді, і спів пташок та тьохкання солов'їв над Прутом наповнювали душу якимсь чаром та заставляли забувати про турботи дня.

Цій красі природи відповідали краса і порядок в хаті. Зі стін, з меблів, від усього хатнього обладнання віяло свіжістю і чистотою. На кожному кроці видно було дбайливу руку і естетичний смак господині. А прикрасою дому і перлиною того всього «раю на землі» була сама господиня дому — Євгенія. Поставна, струнка, рішуча в рухах і в ході, розумне лице з приємними

² Лист до О. Гаморак з березня 1900 р.. Твори, стор. 447.

синіми очима. До цього чистий, як кришталь, характер, чесність і велика строгість до себе самої¹.

Кожне перебування В. Стефаніка в Трійці заспокоювало його. Тут, у затишку, він почував себе якнайкраще і міг спокійно працювати. Але згодом після кожної гостини почав відчувати, що в його серці будяться почуття, яких він досі не знав. Відчував велику приємність говорити з господинею дому, відчував велику порожнечу, коли не бачив її. Якась сила опановувала його в присутності Євгенії. Досі твердий і не здобутий жодним жіночим серцем, тепер сам танув, як віск, хоча Євгенія ні думкою, ні словом, ні рухом, ні поглядом не давала приводу до цього. На сім літ старша від Стефаніка, вона спочатку навіть не передчувала, що стане причиною великих терпінь для того, кого так з великою шаною гостила в своїй хаті. З кожним днем Стефанік відчував, що тратить владу над собою, що беруть над ним верх сили, які досі не гостили в його серці, бо, крім любові до матері, не мав ще таких почуттів ні до кого. Правда, чув, він тепло ще кількох жіночих сердець, — він знав і відчував, що його люблять, — та це йому справляло лише приємність, він відплачував за те приязню, але не знав терпінь, серце його було спокійне. Велика чесність Євгенії імпонувала Стефанікові. Він відчував, що тій силі характеру готовий покоритися і служити. В голові засіли вперті думки, що лише Євгенія може його зробити людиною ліпшою, досконалішою. З часом ці почуття вирости у велику, ідеальну любов, самотність і найбільшу, яка могла зацвісти у великому серці письменника.

«До моєї душі належить і моя любов. Вона стоїть там спокійно, викута з таких елементів, що їм назви нема. Понад нею висить раз м'ягка, чорна ніч, то знов сине небо, то ще квіти з небес і з землі. Я сам, як до тої статуї зближаюсь, то мовкну і маю над собою єї, велику і святу, а довкола або ніч, або небо, або квіти... А тепер я чую, що як коли-небудь я за ню, мою любов, говорю, то потім терплю муки. Чую, що нема такої бесіди, аби єї висказала, що не вродився такий чоловік, аби найшов таку бесіду. Чую, чую і чую. Ще чую, що треба стати не самим собою, але висшим від себе, аби

¹ З розповідей Олени Плешкан.

хоть одно слово таке сказати за любов, щоби не було брехні. Відай, треба здуріти, або я знаю?! Очима, може, може, складом уст, може, музиков можна би дати хоть кришку правди за любов, але мовою ніколи. А ще кажу: любов то є статуя свята, форму має коханої, але житте, святість не єї, але божі. Власне, то, відай, і велич коханої, що дає собою якісь великі святости з царства богів і заковує в свої форми ті краси... А я вірю в того, що як видиться свою кохану, то можна бути щасливим поза границі щастя всего, бо видиться трошки правди з ідеалу»¹.

Така велика і благородна любов Стефаніка не могла не породити відгомону і в серці Євгенії, тим більше, що вона була незадоволена своїм подружнім життям. Але добра воля обох і увага до оточення наказували відкидати те, що могло їх різнити, а шукати того, що єднало їх і творило бодай для людей образ зразкового життя. Тепер на шляху її життя з'явився Стефанік — той, що був недосяжним для багатьох, за яким стояли всі ознаки ідеального чоловіка, слава письменника та великі скарби душі і серця. Піти за голосом серця — значило для Євгенії ламати за собою все: родинні зв'язки, традицію і добру репутацію. Лише від самої думки про любов робилося прикро, бо як можна стати на дорозі своїй рідній сестрі, що вже роками носила велику любов до Стефаніка? Не звертати увагу на почуття Стефаніка і відвернутися від нього — також важко. І почалася для Євгенії велика трагедія, тим більш велика, що любов для них обох була безнадійна.

Не менше терпів і Стефанік. Він бачив перед собою непереможні труднощі, які загороджували шлях до осягнення ідеалу, що заблищав зорею перед ним. «А на небі показалася дуга, а з-поза єї барв виринула его любов, велика і пречиста»².

Вона одна може освітити його життєвий шлях, вона одна може його натхнути до найбільших справ, до найблагородніших поривань. А тим часом на дні його душі росли сумніви. Він відчував, що скінчиться це все в тій

¹ З листа В. Стефаніка до С. Морачевської, без дати, «Українське літературознавство», випуск II, 1966 р., видавництво Львівського університету, стор. 139.

² Другий варіант новели «Дорога», т. I, стор. 299.

самій хвилині, коли розкриє своє серце перед своєю «статуєю святої».

В перших днях січня 1899 року Стефанік одержав від Калитовських запрошення приїхати на Різдво в гостину. Письменник почував себе щасливим, що побачить свою улюблену, образ якої в своїй буйній уяві розмалював фарбами веселки до найвищої досконалості. Але так довго бути не може, не може до безмежності мучити і себе, і її. Треба прояснити той непевний стан в обопільних почуттях, сказати правду, що чує серце. Але для нього — «мука давати слова за свою любов, бо таких слів нема. Проте показати такою її, якою вона є, він не годен»¹.

З почуттям щастя, але і з сумнівами та неспокоєм в душі поїхав Стефанік до села Трійці. Пробув тут цілий тиждень. Початкове захоплення після прибуття перейшло у велике страждання, яке передавалося і господині дому. В затишному дотепер домі Калитовських у двох серцях запав великий біль. Був він тим більш трагічний, що ті самі серця мусили підтримувати веселий настрій у хаті. Довше носити такий тягар Стефанік не міг. Він скористався відповідною хвилиною — розкрив свою душу і радив Євгенії обірвати за собою всі нитки, що в'яжуть її з Калитовським, і йти з ним.

— Не можу, — відповіла Євгенія, — не можу через своїх двоє дітей і свого батька!

«І він стратив силу. І зняв з душі всю росу і під очима его вона стала хрусталем.

І кинув їх у єї волосє. І вирвав очи блискучі свої і кинув до хрусталів.

І поцілував єї чоло і сказав:

— Ти стій і світи міні, бо я сліпий, бо я тобі дав все мое світло»².

І Євгенія пішла на жертву. Для добра дітей, задля спокою батька заглушила голос свого серця, в якому відтепер, крім терпінь, не було місця для інших почуттів.

В. Стефанік вернувся до Кракова з розбитим серцем. В душі виправдовував становище Євгенії, навіть сподівався такого, бо знав її характер. Та викинути її

¹ З неопублікованого листа В. Стефаніка до С. Морачевської, без дати, зберігається в музеї в Русові.

² Другий варіант новели «Дорога», т. I, стор. 299.

образ з душі не міг, бо чув, що без нього він жити не може. Все, що мав найкращого в своїх почуттях, заграло тепер найвищим акордом і заспівало пісню, правда, пісню сумну, але правдиву. 28 лютого — іменини Євгенії. В цей день Стефанік хотів обдарувати свою любов найкращим дарунком. І він пише нарис про себе — новелу «Мое слово», яку назвав «Confiteor» (латинське: признаюся, сповідаюся). Під заголовком написав: «Писано для Євгенії Калитовської на її уродини дня 28. II. 1899». Перед текстом епіграф: «Там сидить ясен сокіл білорезець. Смутен далеко сьє і видає». Дев'ять листків найкращого білого крейдяного паперу з золоченими берегами, списаних гарним каліграфічним почерком, перев'язаних золоченою ниткою, пересилає Стефанік до Стецеви на адресу Ольги Гаморак, щоб та вручила сестрі Євгенії.

«На Вашу адресу посилаю також мое «Confiteor» (признаюся), писане для сестри Калитовської. Тому посилаю до Вас, бо хотів би-м, аби, крім Вас двох, ніхто не читав. То є моя біографія, держана в тоні «Wahrheit und Dichtung»...¹ У вівторок вечером я буду також обходити уродини сестри. Сам, з вином в руках і бажанням, аби бути з Вами»².

«Confiteor» вразив Ольгу Гаморак своїм призначенням для сестри, але одночасно зажурих її психічний стан Стефаніка. По «Confiteor-i» з Кракова посипалися розпучливі листи і до Трійці до Євгенії, і до Стецеви до Ольги. В листі-відповіді до Стефаніка Ольга Гаморак пише: «Ваш «Confiteor» чекає Євгенії, щоб приїхала і взяла собі. Ваше признання дуже прикре. Тут показали-сьєтеся як безвихідний песиміст. Нічо веселого та щасливого нема ані поза Вами, ані перед Вами. Ви були щасливі тоді, як не знали-сьєте світа і людей, а пізнавши їх, котитеся в пропасть. Ваш світ чорний і без провітку. Признаю Вам, що Ваша біла вишня буде мати що збирати... Ви, син бідного народу, маєте бути сильні, щоб Ваша оборона була сильна... Я хтіла би мати над Вами таке магічне слово, щоб Вас випровадити з цього стану. Я думала, що Ви лиш до мене посилаєте чорні листи, але довідала-мся, що посилаєте такі самі до тої,

¹ «Правда і вигадка» (нім.).

² Лист В. Стефаніка до О. Гаморак, том III, стор. 172.

котру любите. Тими листами робите їй такі самі чорні безпросвітні хвилі, які самі перебуваєте»¹.

Трохи згодом до Стецеви приїхала Євгенія Калитовська і забрала «Confiteor». Зі Стецеви вона пише лист до Стефаніка, в якому дякує за такий великий подарунок: «Обдарували-сте мене найкращим дарунком, дарунком своєї власної зболілої душі! Приймаю його зі співчуттям і вдячністю і горджусь ним! Буде се найкраща і найдорожча пам'ятка моя... Читаючи его, мусіла-м чути радість задля великої краси, мусіла-м чути смутку, бо ані одного промінчика щастя не видко... Якби я хтіла принести Вам те щастя, не трошки, багато, хтіла би-м бути молодію, свіжою, не спутаною на всі боки! Але я твердо вірю, що щастя Вас не минуло, воно конче прийде до Вас, вірю і бажаю Вам його з цілого серця»².

Та бажане для Стефаніка щастя не приходило, а душу сповнювали непрошені терпіння. Під тягарем тих терпінь він писав до Трійці, а листи тривожили вже й так зболене серце Євгенії. В листі до Стефаніка Євгенія відписує: «Від Вашого листа голова мені пукала, скільки там великого терпіння!.. Скажіть, що мають робити Ваші приятелі, аби Вам добре було?»³

Всі друзі разом не були в стані зробити того, що могла зробити одна Євгенія, та їй не судилося.

Перший примірник «Синьої книжечки», який дістав Стефанік з Чернівців, він вислав Калитовській. На першій сторінці вмістив автограф: «Приятелям Калитовським. Ця книжочка з Вашого милого товариства, з Вашої ясної хати. Якби від того смутку гіркого, що чорними рядами в ню вгризся, хоч одно червоне серце побіліло, тоді віддячило б Вашу добру гостинність».

З Василем Калитовським, незважаючи на все, Стефанік жив у добрих відносинах. Почуття, що зв'язувало його з Євгенією, і любов, яка цвіла в їх серцях, були настільки благородні і знаходились на таких вершинах, що великий реаліст, яким був Калитовський, не міг почувати себе враженим. Калитовський був задово-

¹ Лист О. Гаморак до В. Стефаніка від 5. III. 1899 р., зберігається в музеї в Русові.

² Лист Є. Калитовської до В. Стефаніка від 9. III. 1899 р.

³ Лист Є. Калитовської до В. Стефаніка від 26. II. 1899 р. Згадані листи неопубліковані, зберігаються в музеї в Русові.

Василь Стефаник на відкритті пам'ятника Іванові Франкові у Львові.

В. Стефаник зі своєю сестрінцею Параскою.

Обкладинка першої збірки новел В. Стефаніка «Сина книжечка». Чернівці 1899.

Обкладинка першого видання збірки новел «Каміньний хрест». Львів 1900.

ська теж мала деякий вплив на Стефаніка як своєю повною жіночого чару зовнішністю, так і високою культурою, яку здобула вона на студіях і у спільному житті зі своїм висококультурним чоловіком. Стефанік часто відвідував свою приятельку в Строжинцях, куди вона приїжджала до батька зі своїми дітьми: сином Юрком і донечкою Євою. Окуневський високо цинив Стефаніка і радо його приймав у своєму домі. За кожною гостиною Стефанік лишав багато спогадів, що зміцнювали дружні почуття Морачевської. В цей час між друзями відбувалося сердечне листування.

Листи В. Стефаніка до Софії Морачевської — це справжня поезія, це художні твори, сповнені тяжкого переживання власної наболілої душі, це звіти про свою роботу та незрівнянні пеани на честь своєї матері. Написані вони в такому сердечному тоні, що мусили мати великий вплив на його подругу і викликати у неї щире захоплення.

Листи Софії Морачевської нав'яні тугою й сумом і великим бажанням бачити Стефаніка. Та не завжди Стефанік міг тишити своїх друзів, часто був у такому стані, коли міг їх лише смутити. Тоді не їхав, не погоджувався між ними, а листами виправдовував свою відсутність. Але і в цих листах було стільки сердечності, що викликали ще більше бажання бачити дорогого гостя: «А приїхати не можу. Я би Вас і гостей Ваших покомпромітував. Якби-м побачив лиш проблеск щастя на Вашім святім вечері, — то би-м розплакався і горячі мої сльози впали би на Вашу білу скатерть; а якби-м видів дрібку нещастя, — то би-м додав до него кілько свого, що страва Ваша застигла би і полином просякла, би. А якби я увійшов до Вашої хати, то Юрчинове деревце зломало би ся»¹, — писав він в листі до С. Морачевської.

В. Стефанік дуже любив сина Морачевських, малого Юрчика. Він називав його своїм малим другом і писав до нього свої чудові листи-малюнки — сценки з свого власного дитинства або дитинства сільських дітей. Писав про чари і красу села та родючих полів, про хлопчиків, що пасуть щоденно вівці і лише з заходом

¹ Лист В. Стефаніка до С. Морачевської з грудня 1896 р., том III, стор. 84.

сонця в хмарі пороку повертаються до села. Часом обдаровував малого друга байками. Як от: «Про хлопчика, що його весна вбила». Це остоорога для Юрчика, щоб не вірив весні, щоб заскоро не вибігав надвір і не лягав на зелену травичку. Щоб син краще розумів, мати перекладала йому листи Стефаника на польську мову, але Юрчик протестував: «Так читай, як він пише!»

Діти Морачевських виховувались на польській мові, але Стефаник радив, щоб знали й рідну мову матері своєї. В листі до Софії Морачевської він пише: «Юрчика вчить по-нашому говорити, бо то дуже файно буде, як він казати буде: «Ма, аді бодяк у долоньку заліз — вітьгиги!» А Ви його на коліна посадите, та й мете бодячки витягати!»¹

Так поглиблювалася дружба між Стефаником і Софією Морачевською. «Я Ваш приятель є і буду і все буду. Але Ви моїм не будьте, бо Вас можу затроїти, — а так приятелі не роблять... Ви мене не втратили, але я Вас. А як собі нагадаєте, що у Вас нема приятелів, то вдарите своїм чолом о мене, як о скалу, та й нагадаєте собі, що я є»².

Не забував Стефаник і про донечку С. Морачевської Єву і писав до неї також листи. Збереглася чудова картина-новела про маленьких хлопчиків і дівчат на селі, призначена для малої Єви. В листі до С. Морачевської такий вступ:

«Пишу, але не до Вас, а до Вашого дівчаткі. То я буду її від себе на пам'ятку розповідати.

Коло нас наперед воріт є толока. Як сонце ще золоте, то там сходяться хлопці, дівчата і вівці. Хлопці плачуть, дівчата плачуть, бо роса пече у ноги...»³

Такої моральної опори потребувала Софія Морачевська, бо після кількох літ дійшло до непорозумінь з чоловіком, згодом до окремого, хоч товариського життя для добра дітей. Дружба зі Стефаником була довгий час одинокою опорою в її житті. В листі до Стефаника вона пише: «Те, що мене лучить з Вами, то не романс,

¹ Лист В. Стефаника до С. Морачевської, без дати, зберігається в музеї в Русові.

² Лист В. Стефаника до С. Морачевської з грудня 1896 р., том III, стор. 84—85.

³ Лист В. Стефаника до С. Морачевської, без дати, зберігається в музеї в Русові.

а таке чувство, що до него доторкатися не можна, бо гріх — бо воно, може, лиш раз на сто літ цвіте межі людьми»¹. Та Стефаник для Морачевської більше як другом не міг бути.

Софія Морачевська до кінця свого життя глибоко шанувала Стефаника і так виховувала свого сина Юрка. Кожного року в день народження В. Стефаника — 14 травня — хата Морачевської набирала святкового вигляду. Син і мати в темних одягах, піднесений настрій. Мати сідала за фортепіано і грала на честь Стефаника найкращі речі Бетховена. З часом Юрко Морачевський став беззастережним шанувальником і найближчим молодим приятелем В. Стефаника.

Людина високого росту, але не сильної будови, з чорною бородою, з одухотвореним лицем і лагідними очима — це Юрко Морачевський. Освіту він здобував у закордонних університетах, добре говорив і писав німецькою, французькою й англійською мовами.

Юрко Морачевський працював на посаді судді міського суду у Львові. Ніхто й не догадувався, що багато цінних статей про українську літературу у швейцарських журналах на французькій або англійській мовах, підписаних скромно двома буквами «Ю. О.» (по матері Окуневський), — це робота судді Юрка Морачевського. Він переклав на німецьку мову дві новели Стефаника: «Вістуні» і «Вона — земля», які з'явилися в газеті «Neue Züricher Zeitung»² — відповідно в номерах від 20. IV. 1926 та 15. V. 1931 р.

Юрко дуже любив свою матір, а по її смерті з великим пієтизмом ставився до всього того, що мало найменший зв'язок з нею. Шукав її слідів у селі Белелуї (три кілометри на південь від Русова), звідки вона походила. Тут жила ще одна старенька жінка, що колись служила в Озаркевичів і добре знала його матір ще від дитинства. Кожного року до цієї бабусі в Белелуї приїжджав Юрко, обдаровував її дарунками, а вона розповідала йому про його матір.

З Белелуї заїжджав Юрко до Русова, до Стефаника.

— Я загостив до Вас, аби мати чим жити цілий рік! — говорив схвильовано.

¹ Лист С. Морачевської до В. Стефаника, без дати, зберігається в музеї в Русові.

² «Нова цюріхська газета».

В. Стефаник дуже тішився і приймав свого молодого приятеля якнайсердечніше.

Окремий світ для Стефаника становлять його відносини до Ольги Кобилянської. Єднали їх не лише спільні літературні проблеми, але й подібний погляд на життя. Вони познайомились ще за рік до появи «Синьої книжечки», навесні 1898 року. «Як прийшли Ви до мене по раз перший і я дивилася на Вас зчудованими очима. Великий якийсь птах, незнакомий мені, що злетів звідкись, чудний такий!»¹ Коли Стефаник був у Чернівцях, то часто відвідував свою товаришку. Як всюди, так і тут робив велике враження, і знайомство переходило згодом у приятельство. «Синя книжечка» і наступні новели Стефаника, а також твори Кобилянської ще більше зблизили обох письменників.

Одного року під час канікул Кобилянська перебувала в селі Белелуї у своїх Сингалевичів. Сюди приїхав і Стефаник. Пізніше Кобилянська пригадувала:

«Ми ходили довго по гарнім саду і оглядали розкішний зільник під вікнами приходства. Про що говорили, не пригадую... Може, про літературу і писання. Ми були трохи змішані»².

З того часу вони рідко зустрічалися. Зате зав'язалося листування, в якому, крім літературних питань, описували свої переживання і настрої. Ольга Кобилянська була першою, що по-справжньому глибоко розуміла кожний новий твір Стефаника та могла його належно оцінити.

Довгий час обох письменників хвилювало питання художніх творів про життя інтелігенції.

В листі з листопада 1898 року Стефаник писав: «Правда, я не люблю руської інтелігенції... Для неї, інтелігенції, я не маю серця. Писати для неї не буду. Не можна любити то, що... є маленьке та до того миршаве. Оправдати я годен, але любити не можу»³.

Навесні 1899 року Ольга Кобилянська написала фантазію «Поети», в якій кинула виклик інтелігенції, заявляючи: «В моїм краю поети — це жебраки». Під

¹ Лист О. Кобилянської від 28. IX. 1898 р., том V стор. 364.

² «Спомини Кобилянської з 1931 року». Хрестоматія критичних матеріалів, том III, стор. 137.

³ Том III, стор. 153.

впливом цієї публічної заяви Стефаник написав до «Літературно-наукового вісника» статтю «Поети і інтелігенція», в якій гостро виступив проти галицької інтелігенції, яка не виробила собі ні ідеалів, ні життєвих форм, тому не може прихилити до себе поетів, які малювали б її життя. Тип буржуазного інтелігента — це доробкевич, що кожної хвилини готовий продавати життєві інтереси народу. «Здається, що наш люд має в собі багато сили, щоби родити Шевченків, Федьковичів і Франків; здається, що вони не дозволять інтелігенції проярмаркувати інтересів того люду»¹.

Ольга Кобилянська була вражена цією статтею, стає на обороні інтелігенції і пише до Стефаника: «Мені жаль, що Ви не любите ту слабу інтелігенцію. Вона бідна, пане Стефаник, вона далеко слабша і нещасливіша, як сильний тисячлітній народ. За нею не уймається ніхто»².

Однак відмінні погляди на інтелігенцію не змогли захитати дружніх відносин між В. Стефаником і О. Кобилянською. В часах перед і після видання «Синьої книжечки» Стефаник переживав великі психічні терпіння. Листи, що писав тоді до Ольги Кобилянської, були надихані тими болями, в яких ще виразнішою ставала велика глибина його почуттів. «Ваші листи, — свідчить Кобилянська, — як пісні, вигравані впівголос. Між два листочки паперу замикаєте світ — світ Вашої душі, і посилаєте мені»³.

Ці пісні Стефаникової душі знаходили в адресатки пригожий ґрунт, де могли вирости «білі квіти лілії» і зробити в її душі неспокій, той неспокій, що загощує до людей раз у житті: «Мені все смуток виходить. Часом Ваші оксамитні слова его розганяють. Тогди я бачу виразно голову чорного птаха з густим буйним волосем. Та й собі гадаю: «Добре мати товариша з шовковою душею... і що вміє на арфі грати. В котрім нема самолюбства ані крихітки і в котрого серцю трусливість не має місця»⁴.

Збуджений в душі О. Кобилянської неспокій не міг

¹ Том II, стор. 82.

² О. Кобилянська, том V, стор. 373.

³ Там же, стор. 397.

⁴ Цей лист О. Кобилянської до В. Стефаника зберігається в музеї в Русові.

знайти затишної пристані, і тоді на її серце налягав смуток. «У Вас дуже много серця і багатства душі, успокойте мене»¹. Та життя хотіло, щоб обидва приятелі несли свої смутки кожен окремо, а спокою не мали ніколи.

Подругою В. Стефаніка була також найвидатніша серед співачок кінця XIX і початку XX ст., на два роки молодша від нього, Соломія Крушельницька. Походила вона з села Біла Бучацького району на Тернопільщині. Після закінчення Львівської консерваторії навчалася в Італії. В роках 1893—1894 була примадонною Львівської опери. Соломія Крушельницька була достойною партнеркою співаків світової слави, як Карузо, Шаляпін, Мишуга, Баттістіні.

«Незрівняну співачку запрошували на свої сцени найбільші театри світу. У Варшаві і Петербурзі, Парижі й Мілані, Римі й Неаполі, в Мадриді й Ліссабоні, в містах Африки і двох Америк їй підносили золоті вінки й корони»².

Світова слава співачки, зустрічі з великими композиторами, зокрема з Пуччіні, виступи на прийомах у королів, навіть у російського царя, не відвертали її думок про рідний поневолений народ³.

Демократичний світогляд Соломії, як і всієї прогресивної молоді Галичини того часу формувався під впливом І. Франка та М. Павлика. Перебуваючи за кордоном, вона підтримувала тісний зв'язок з ними та з В. Стефаніком. На виступи артистки в Коломиї, Львові і Кракові Стефанік завжди приїздив. Коли він був у залі, співачка докладала всіх сил, щоб найкраще передати улюблені пісні Стефаніка: «Ой під гаєм, гаєм...» та «У сусіда хата біла». Крушельницька знала, що другою піснею ранить душу письменника. Стефанік захоплювався цією прекрасною народною піснею, яка у виконанні славної співачки набирала особливої сили і краси.

23 червня 1898 року Соломія Крушельницька виступала з концертом в Коломиї. Після концерту на честь

¹ О. Кобилянська, том V, стор. 486.

² Журнал «Україна», № 37 за 1965 р., стаття Івана Деркача «Наша Соломія».

³ «Літературна Україна» від 9 травня 1966 р., стаття Зіновії Франко «Канва для фільму».

співачки відбувся великий комерс¹. На концерті та на комерсі був також присутній В. Стефанік. Комерс згуртував багато старших і молодих шанувальників славної та вродливої співачки. Виголошувалися гості, повні «патріотичних фраз» і захоплення голосом співачки. Дякуючи за увагу, проголосила тост на честь всього товариства, а зі Стефаніком поділилася своєю чаркою шампанського. Це викликало зрозумілу заздрість в інших, бо кожний в душі бажав бути на місці Стефаніка. Але Стефанік рівноваги не втратив. Коли приятелі запитали його про відносини зі співачкою, він відповів: «Все добре — чудовий голос, добра душа і незвичайна врода, але я чоловіком співачки бути не можу»².

В. Стефанік лишився сердечним другом великої співачки на все життя. Вже в старості він з приємністю згадував пісню «У сусіда», і коли хтось з голосом заходив до його хати, просив співати її. Тоді на його вустах з'являвся дивний усміх, ніби осіннє сонце з-за мряки.

Соломія Крушельницька вийшла заміж за італійця, адвоката за фахом, і жила постійно в Італії. Однак зв'язки з рідним краєм не порвала. Час від часу приїжджала на гостинні виступи до Львова, час від часу писала листи до Стефаніка. Останній раз зустрілася з ним у Львові, коли відзначали 60-ліття Стефаніка. Довгий час перед цією зустріччю через різних людей вона довідувалася, яку пісню тепер любить Стефанік. Довідалася, що тією піснею є:

*Лишень моя мила,
Як голубка сива,
Вона спати не лягає,
Дитину колише,
Дрібне листя пише,
З буйним вітром розмовляє...*

Почалися розшуки нот цієї старої покутської народної пісні. Ноти знайшлися, і Соломія Крушельницька заспівала їй й «У сусіда». Це був глухий відгомін їх бурхливої молодості, це був останній спів Соломії Крушельницької для Василя Стефаніка.

¹ Вечір, на якому вітають артистів.

² З розповідей Олени Плешкан.

Блиьким другом В. Стефаника був відомий художник і літературний критик Іван Труш. Зазнайомились вони ще студентами в Кракові, де І. Труш навчався тоді в школі живопису. Часто зустрічались вони в краківській «Читальні», де відбувались літературно-громадські вечори та бесіди. Через спільність громадсько-політичних і естетичних поглядів їхнє знайомство переросло в щире дружбу. Після Кракова друзі часто бачились у Львові та Відні. Про одні відвідини Стефаником І. Труша розповідає дочка художника Аріадна Труш у своєму спогаді про батька: «Якось одного зимового дня, уже під вечір, ми повернулися додому з гуляння. Вдома застали нещоденний настрій. В ідальні стіл був накритий вишиваною скатертю. На столі — почата банка з варенням. Мама, таємничо усміхаючись, сказали до нас: «Ви так пізно, а в нас був гість, Василь Стефаник». І вже півголосом промовили: «Приніс і залишив для вас шоколад». Ми з докором поглянули на брата, який затримав нас на прогулянці».¹

І. Труш був палким популяризатором творчості Стефаника. Написав дві статті про значення творчості свого друга, в яких вложив думки, актуальні і в наш час. В статті в журналі «Будучність», № 2 від 1. VII. 1899 р. І. Труш аналізує новели Стефаника, поміщені в збірці «Синя книжечка». Підходить до них з позицій реалізму, підносить велику художню вартість новел та їх емоційний вплив на читача: «... торгає він читача за нерви, якби щохвилі впускав в наше тіло сильну електричну струю». Особливо підкреслює автор суспільну роль новел: «... образки Стефаника мають не лише велику артистичну, але й суспільну вартість; звертають вони увагу інтелігентних читачів там, де ятриться болюча рана суспільна».

У музеї в Русові зберігається чудовий портрет Стефаника з краківських часів роботи художника І. Труша.

¹ «Літературна Україна» від 15 квітня 1966 р., стаття Аріадни Труш «Крізь серпанок років».

Медичні студії Василя Стефаника затяглися. Захоплений ідеєю служіння народним масам, він цілком віддався літературній роботі. Все інше пішло в тінь, навіть навчання, яке колись любив. Серце, напоєне любов'ю до сільської бідноти, не дало йому спокою. Воно хвилювалось від найменшої згадки про мужицький світ. В цей час Стефаник відчував у собі приплив великих духовних сил: «І чую в собі силу всіх спорохнявілих поколінь і всіх живучих, аби шукали щастя на землі»¹. Та напружена праця руйнувала здоров'я. Його почали мучити нервові болі, часом дуже сильні і навальні. Після таких болей приходила депресія й загальне ослаблення. За таких обставин мусив відмовитись від другого іспиту, дарма, що був добре підготовлений. Лікар заборонив і навчання, і літературну роботу. Як студент медицини, Стефаник сам знав, до чого може довести напружена праця над новелами, але погодитися з цим не міг. Правда, більших новел тепер не пише, а «свою писарську жилку згонить над листами», якими засипає своїх друзів. Велике листування В. Стефаника з тих часів майже не торкається особистих інтересів. Це переважно художні зарисовки, які зайняли почесне місце біля його новел.

Семен Стефаник нетерпляче чекав, коли його син закінчить навчання. Радився і розпитував дідича Теодоровича про тяжку науку сина, про необхідні витрати та про майбутнє сина. Теодорович заспокоював Семена та запевнював, що витрати незабаром скінчаться, бо син стане лікарем.

— Ви, Семене, повинні бути горді, що маєте такого сина, він вам честь і славу принесе, — не раз говорив місцевий учитель. — Про нього вже світ говорить, бо він став славним письменником, пише гарні оповідання з нашого мужицького життя.

Ніхто не міг переконати Семена. Для нього писати про мужиків — це річ пуста, бо хліба не дасть.

— Я його давав до шкіл, до того далекого Кракова, не на те, щоб він писарем став та про мужиків писав! Нема там про кого та що писати! Я хотів його чо-

¹ Лист до О. Гаморак з грудня 1900 р., том III, стор. 228.

ловіком зробити, аби не бідував. А він, замість пильнувати свою науку, товчється по селах, агітує перед виборами, а відтак їде до Кракова та пише за того Дідуха, що поїхав до Канади, або за того Антона, що стратив весь свій ґрунт. Яка там кому користь з того, що він пише! Оповідала мені стара, що люди плачуть над його книжками. Плачуть, певно, такі самі, як вона, що на кожному кроці лиш сльози.¹

Так роздумував Семен і гостро засуджував свого сина. Коли, за підрахунками батька, син повинен був кінчити навчання, відмовився надалі утримувати його. Настали для Стефаника тяжкі часи. Літературного заробітку не вистачало на життя. Тому багато енергії витрачав на роздобуття потрібних коштів. Друзі допомагали як могли, але Стефаник майже завжди відчував нестачу грошей.

Добра мати не могла вже допомагати так, як в перших роках навчання сина в університеті. Скінчилися ті часи, коли можна було приховувати від батька цілі міхи збіжжя та продавати заради сина. Тяжка праця й вічна журба підкосили вже й так підірване її здоров'я. Параліч з-перед п'яти літ пройшов, але лишив по собі наслідки, і мати з року в рік почувала себе все гірше і гірше. Хронічний бронхіт перейшов в астму, а потім долучився катар шлунка. Про лікування не могло бути й мови, бо на руках матері трималося все хатне господарство. Серед того безнастанного ритму праці, що панував на полі і подвір'ї Семена Стефаника, не було часу на відпочинок і лікування.

Стан здоров'я матері турбував сина. Сама думка про можливу смерть найдорожчої особи вносила великий неспокій. Тому він часто приїжджав з Кракова, щоб побачитися з матір'ю, привезти їй ліки, поговорити з нею, допомогти навіть фізично. Мати відчувала велику турботу сина і в його присутності була бадьора. Знала, що він став письменником: чула про це й від свого чоловіка, і від самого сина. Раз якось всі розійшлися по селу, а він, Василь, читав їй новелу «Вечірня година» — про Марію й вівці, згадав пісню про бузька, і вона пригадала давнє й залилася сльозами. Василь припинив своє читання і вибіг з хати. Від того часу вже нічого не хотів читати їй.

¹ З розповідей Григорія Івановича Стефаника.

Всі, крім батька, хвалили Василя. Але мати не тішилася цим.

— Не дуже щасливий мій син, коли люди плачуть над його писанням, — говорила вона до Ольги Гаморак, яка часто відвідувала хвору і про стан її здоров'я повідомляла Стефаника у Кракові.

Чим більше нездужала мати, тим більше вона турбувалася про долю своїх дітей, особливо Василя. Вона говорила: «Синку, за тебе пішла слава, а ти змарнів та й, віддай, умреш, бо то недобре, як за кого слава помежи люди розійдеться»¹.

Під весну 1899 року здоров'я матері значно погіршилося. З тривогою в серці син вирушив з Кракова додому. В листі до Софії Морачевської просив, щоб у вільний час до Русова приїхав її батько лікар Окуневський і оглянув хвору матір, бо до інших лікарів не має довір'я. Через кілька днів Окуневський приїхав. Його великі лікарські знання й досвід, дружній підхід до хворої та докладні й уважні огляди змінили погляд на медицину навіть старого Семена, що не дуже вірив лікарям, хоч свого сина і хотів бачити медиком. Окуневський вніс в хату нову віру й надію. Подав свій спосіб лікування та потішив матір і сина, що все йде добре і мати буде здорова. Після його від'їзду в хаті запанувала радість.

«Мама була жива і перед водила. Їй було найбільше весело із-за того, що єї Василь таких добрих панів має, що ті пани аж присилають свого старенького тата до неї. Тішилася небога, бо утіхи дочекалася з мене. Так воно мені відродно було у цілій родині моїй. Я чув таку тихеньку радість, як коли б якась нова надія примкнулася в нашу хату. Усі вірили, що мамі ліпше буде, і мене та віра навідала, така файна і велика, що я сів коло мами і тішився з нею, як давно»².

Весняне сонце й тепло підвели хвору. Тепер вона не мусить лежати, може бодай порядок підтримувати, власними очима всього доглянути. «Буде легше старому, не буде ходити, як хмара, і скося поглядати на

¹ Лист В. Стефаника до В. Морачевського з серпня 1899 р., том III, стор. 191.

² Лист В. Стефаника до С. Морачевської, без дати, зберігається в музеї в Русові.

постіль», думала собі мати і так потішала себе й обманювала.

Насправді до здоров'я було далеко. Але не мала часу і хворіти, бо з приходом весни і біля хати, і в полі закипіли нова праця, нове життя і рух. Відпочивати нема коли. Всю роботу біля хати і в хаті мусить доглянути вона, бідна хвора мати.

Доки сонечко добре припікало, доки надворі тепло було, доти мати могла своїми ногами ходити і все власними очима доглянути. Та під осінь, як день меншав, як наставали холодні ранки, як студена роса пекла пастухам босі ноги, — тратила сили з дня на день, аж нарешті жорстока слабість прикувала її до постелі. Докучали болі довгими осінніми ночами. Над хатою нависло марево чогось страшного, чого всі боялися і яке всі відчували, але ніхто не був у силі відвернути того зла. І батько, і син, і сама хвора були свідомі того, що зближається кінець. Син не може всидіти в Кракові, приїжджає додому, щоб рятувати матір.

Як листя з дерев падало, як газди закінчили польові роботи і обставили свої хати закатами, як повіяв холодний вітер і закрикали на городах ворони, як білий сніг приморозив землю, — заговорили в селі, що жінка Семена Стефаника буде вмирати. Затужили рідні і знайомі, бо нікому кривди не зробила, бо добре серце мала.

Син хотів якогось чуда і цілими днями сидів тепер край стола біля постелі та сумними очима супроводив кожний рух слабої. Але надія з дня на день меркла, бо слабкість посувалася далі.

А тимчасом праця в господарстві не зупинялася. Старий Семен вирішив ще до різдва закінчити молотьбу збіжжя.

На подвір'ї великий рух. Гуде молотарка, метушаться робітники — одні подають снопи, другі збирають солону і зерно. Працює й Семен. Ніхто до нього не підходить, бо ніхто не має відваги; він якийсь задуманий і суворий. Нема веселих криків і сміху, бо всі знають, що там у хаті бореться зі смертю господиня цього великого господарства.

До хати входить батько. Очі свої підводить до постелі й питає: «А як тобі, Оксано?» Хвора мовчить, а по блідім лиці течуть сльози. Семен постояв хвилинку се-

ред хати і сказав: «Ну, немого, лічив я тебе як міг, та нічого не помагає. Рад би-х, аби-с жила, та за тебе не вмру... Але я мушу йти до робітників, бо там робота стала»¹. Обернувся і вийшов з хати.

А мати вдивляється в свого сина і ніжним, уриваним голосом, майже шепотом говорить: «Василю, Василю, ти не знаєш, як тяжко вмирати. Ніколи не буду знати, чи ви, мої діти, мете щасливі, чи будете бідувати? Нічого за вас не буду знати ані трошки». Я сивію від цих слів. А мама файно вдивляється в мене, душа її ціла проміннями висипається крізь очі, обловлює мене тими проміннями і хоче мій образ собі так спам'ятати, аби смерть его не стерла»².

Через ніч стан погіршився ще більше. Хвилинами хвора тратила свідомість і говорила незрозумілі слова. В хаті повно сусідів і родичів, всі прощаються. В тих, що підходять до хворої з прощальними словами, голос обривається, дрижить, переходить в плач, а за ними плаче вся хата.

«А мама до них гладкими, майже декламаторськими словами говорить, аби її простили усі провини.

Каже, що завтра вмре. Найбільшу потіху має з отої громади дівчаток, що десь на подвір'ю стоять з чічками і білу смерть прогонять. Каже, що хмара очий отих дівчаток відвертають її бажану смерть»³.

Наступала ніч, а з нею відходила у вічність хвора. Дівчата з чічками ще довго бігали коло брами і виводили свої хороводи. Хвора пізнавала багато облич, кликала їх до себе, щось їм говорила, руками розводила. На лаві задрімав Семен, — він сьогодні навіть не роздягався, отак на всякий випадок... Сниться йому, що десь прийшли злодії та забирають збіжжя, виводять із стайні коні й худобу... Він крикнув і зірвався на рівні ноги... В хаті всі заголосили, хтось шукав свічки. Семен мав приготовлену на вікні, засвітив і вклав у руки конаючої дружини⁴. 1 січня 1900 року на 54 році життя перестало битися серце матері Василя Стефаника.

¹ Аутентичні слова Семена, передані Г. І. Стефаніком.

² Лист В. Стефаніка до С. Морачевської, без дати, зберігається в музеї в Русові.

³ Лист В. Стефаніка до Гамораків з грудня 1899 р., том III, стор. 196.

⁴ З розповіді Г. І. Стефаніка.

Тяжко переживав Стефаник смерть своєї матері. Не зміг погодитися з думкою, що вже назавжди втратив свою опору в житті, найщиріше серце й правдиву материнську любов. Після похорону поїхав до Кракова. В до-розі затримався на кілька днів у Львові в Морачевських. У Кракові довго відчував свою самотність і своє сирітство. Пригадував життя матері відколи запам'ятав і аж до її смерті і не міг знайти ясних хвилин у неї. Вічно тяжка праця й журба за дітьми, а потім довга й тяжка хвороба. Не раз потішав себе, що добре сталося, що мати вмерла, бо скінчилися її муки. Та такі думки недовго трималися в його голові, бо скоро налягали на душу невимовна туга і жаль. До Ольги Гаморак він пише: «З дому я їхав так, що поза собою не ли-шав нічо, лишень мамин гріб, а перед собою нічого не видів. Міг-ем станути посеред дороги і не вертатися, і дальше не йти».¹

Смерть матері закрила Стефаникові один період його життя, переділила його життя на дві частини: на од-ній була вона — мати, на другій — її гріб. Вона була джерелом найбільшої мудрості і найблагородніших по-чувань: «Я тепер нічого не роблю. Цілий день і полови-ну ночі я пригадую собі маму... І знахожу у тих спо-минах стільки гарного і пречудного, скільки великого і глибокого, що мені ні науки, ні людей, ані цілого сві-та вже не треба. Бо до кінця мого життя є чим жити».²

В тих тяжких хвилинах великого смутку й самотно-сті Стефаника підтримували його друзі. Сафат Шмігер ходив біля нього як найближча людина. Сам В. Сте-фаник дивувався, звідки береться м'якість у цій твер-дій людині. Шмігер умів відвертати думки Стефаника про матір, непомітно звертав розмову на інші теми і вводив його в інший настрій. Ольга Гаморак намагалася листами заспокоїти Стефаника. В листі від 7 січня 1900 року вона пише: «Добре, що вмерлі не чують, бо якби мама прислухалась Вашому жалю, то і там не бу-ло б їй добре. Мама не цього хтіла, вона хтіла Вас видіти щасливим і вдоволеним».³

¹ Лист до О. Гаморак з січня 1900 р., том III, стор. 196.

² Лист до О. Гаморак з лютого 1900 р., том III, стор. 201.

³ Лист О. Гаморак до В. Стефаника, зберігається в музеї в Русові.

В. Стефаник не скоро заспокоївся, занадто любив матір, занадто багато матері завдячував, щоб так лег-ко погодитися з долею. Коли для людей час є найліп-шим лікарем, то Стефаник боявся того часу, боявся самої думки, що такий час прийде. В душі обіцяв собі боротися з тим часом, щоб не закрит перед ним образу його матері: «Ненавиджу ту траву, що десь росте на маминім гробі, бо хоче слід її затерти».¹

Під весну Стефаник дещо заспокоївся і взявся до дальшої письменницької праці. Вже від довшого часу носився з думкою написати більшу річ, де була б по-казана класова боротьба на селі, боротьба між сільським багатцем і сільським пролетарем. Важке становище ма-лоземельних і безземельних спролетаризованих бідняків-наймитів під кінець 90-х років будило їх класову сві-домість і піднімало на стихійні виступи проти сіль-ських багатіїв.

Образ сільського багача бачив Стефаник в особі власного батька, а «необтесане й тяжке ярмо мужи-цького багатства», яке передчасно загнало бідну ма-тір в могилу, далось йому добре взнаки. Сільських ро-бітників-наймитів багато перейшло через обійстя його батька. Він знається з ними ще від хлоп'ячих літ, зжився з ними, знає їх болі й радості.

Пожар на обійсті батька, що був наслідком нав-мисного підпалу, допоміг В. Стефаникові глибше усві-домити неминучість класової боротьби на селі. В стат-ті «Під вражінням вистави «Землі» він писав: «А я доб-ре пам'ятаю старого Федора з «Палія» — він таки підпалив Курочку, бо сам мені признався, але Куроч-ка зараз побудувався, а Федір пішов жебрати селом».² Так зародився задум новели «Палій».

Про цю свою працю він повідомляв Ольгу Гаморак: «Я тепер борикаюся з пролетарієм сільським, з палієм, з анархістою. Пишу за него, а властиво за себе. Бо можна свої муки і розпуки класти кому-небудь на плечі, аби ніс межі людей, аби ними зівав на світ, як ве-ликою раною».³

¹ Лист В. Стефаника до О. Гаморак від 6. VI. 1900 р., том III, стор. 217.

² Том II, стор. 85.

³ Лист В. Стефаника до О. Гаморак з березня 1900 р., том III, стор. 206.

«Палій» коштував Стефаникові багато фізичних і моральних мук: «Хто знає, чи я буду годен сю річ довершити так, як хочу. Я не можу цілими днями дрожати в горячці, ані не можу мозгом так обертати, аби видіти все і найменшу гримасу пролетаря»¹.

На квітень 1900 року В. Стефаник поїхав у Тернопіль до Даниловичів. Приїхала сюди, до сестри, і Ольга Гаморак зі Стецеви. Тут Стефаник закінчив свою новелу «Палій».

В приміщенні «Бесіди»² відбулися сходини поклонників таланту Стефаника, на яких сам автор прочитав новостворену новелу «Палій». Для гостей С. Данилович улаштував прийом. Він же говорив про творчість Стефаника. Чи то з пошани до автора, чи тому що в'язала його присутність, крім Даниловича, ніхто не виступив. По прийомі Стефаник жартома сказав до Ганни Данилович: «Так наїлися, що забули язика в роті».

Гостинний дім Даниловичів для Стефаника завжди був відкритим. Тут він міг спокійно і відпочивати, і працювати. Атмосфера дому, яку створювала господиня, лагідно впливала на його нерви. Стефаник високо цинив своїх обох друзів і відплачувався їм своєю увагою до них. У творі «Серце» пізніше він писав: «Анна Данилович — пані, яка своєю безмежною делікатністю і інтелігенцією коло себе все ушляхетнює»³.

З часу смерті матері відносини Стефаника до батька погіршали. До Русова не приїжджав, бо не міг, — Русів і рідний дім без матері не являли собою для нього жодної вартості. Нічого його не тягло додому, бо батько ставився до нього досить холодно.

Вісті, які одержав від братів про батька, ще більше схвилювали Стефаника. Брати писали, що батько задумує скоро ожентися з молодою дівчиною. Це ще гірше порізнило батька з сином. Син прийняв це за велику образу й зневагу пам'яті доброї матері. В серці засів великий біль і жаль до батька, що так скоро забув матір. Стефаник робить все, щоб до цього не допустити. Пише до поміщика Теодоровича і просить, аби був посередником і відмовив батька від одруження. Він

¹ Лист В. Стефаника до О. Гаморак з березня 1900 р., том III, стор. 206.

² «Бесіди» — українські казинові товариства в Галичині.

³ Твори, стор. 288.

розуміє, що батько мусить ожентися, бо має велике господарство, але просить справу відкласти і ожентися зі старшою жінкою. «Прошу йому сказати, що приїду на його шлюб, і викопаю труну нашої мами, і покладу її на воротах церковних, і нехай пан молодий і панна молода перестрибують того дуба і трупа і нехай цілуються. Ох, яке то страшно!»¹ Та ні Теодорович, ані син не могли нічого вдіяти, бо рішмисть батька була твердішою. Після великодних свят відбувся шлюб Семена Стефаника з Марією Луцик.

Зближалися канікули 1900 року. В. Стефаник не збирається до Русова тепер тим більше, що господарює там молода мачуха. На цей раз Стефаника запрошує до себе Іван Плешкан, що мешкав у селі Чортовець біля Обертина. Стефаник радо приймає запрошення і в перших днях липня був уже в Чортовці. Плешкани оточили Стефаника якнайбільшою опікою й гостинністю. Старалися створити дорогому гостеві найкращі умови для відпочинку й праці. Стефаник почував себе тут добре. Погідні й сердечні господарі, веселе щебетання їхньої дворічної донечки Ольги та її швидке заприятення з гостем створювали бажаний спокій, що як бальзам впливав на нерви Стефаника.

Щоб забезпечити гостеві цілковитий спокій, Плешкани найняли для нього кімнату в панському дворі, в якому ніхто не жив. Двір потопав у зелені — перед ним великий сад, з другого боку парк. На обід Стефаник приходив до Плешканів.

Ще з Кракова В. Стефаник писав до Ольги Гаморак, щоб вона приїхала до своєї сестри в Чортовець. В її бік звернув Стефаник всі свої почуття після смерті своєї матері. Вона найкраще розуміла його душу, вона переживала найтяжчі проби свого серця щодо нього за весь довгий час їх знайомства. Стефаник тепер потребував жіночого серця, яке заповнило б порожнечу в його душі після смерті матері. Такою жінкою, що вміла його любити любов'ю матері, сестри і молодої жінки, була випробувана в щасті і нещасті добра товаришка — Ольга Гаморак. Правда, його відносини до Євгенії Калитовської були далі одною великою при-

¹ Лист В. Стефаника до Й. Теодоровича, травень 1900 р. Твори, стор. 448.

крістю для нього, але треба ж було вкінці якось погодитися з дійсністю.

Ольга Гаморак приїхала до Чортовця. Стефаник працював до полудня, потім приходив на обід. Обід звичайно тягся довго. Стефаник багато говорив і розважав усіх. Хвилини при столі були для господарів платою за ту працю і кошти, що витрачали для гостя. Стефаник умів зводити своїх співбесідників то на найвищі ступені людської думки, то знову несподівано перейти до веселих дотепів і жартів.

Після обіду В. Стефаник вибирався з усім товариством або лише з Ольгою на прогулянку в двірський сад або парк. Тут, в тіні старих дерев, серед моря зелені, тяглися довгі розмови двох великих друзів. Неспокійне серце Стефаника заспокоювалось, і він приходив до себе.

Раз після такої прогулянки Ольга вернулася додому дуже схвилювана і відкрила сестрі Олені велику таємницю і радісну вістку, що того дня Стефаник їй освідчився.

Після кількох днів гостювання Ольга мусила вертатися до Стецеви, бо там чекала її роль господині дому: до батька на час канікул приїхали родичі.

Тим часом В. Стефаник працював у Чортовці над новим своїм твором, новелою «Кленові листки». В листі до О. Гаморак він сповіщає: «А я пишу тепер. Часом то кровкою ряди веду вперед і вперед, часом безкровними вже губами лиш шепчу і не веду далі рядів»¹.

Про новелу «Кленові листки» Олена Плешкан оповідала мені так:

— Ми з чоловіком знали, що Стефаник пише в нас якусь нову річ, але ми його не питали про це, ані він нам нічого не згадував. Лише кілька разів питався мене, чи я не знаю якої народної пісні про кленові листки. Аж раз запросив мене з чоловіком до своєї кімнати і прочитав нам вже закінчений твір. Новела зробила на нас величезне враження. Стефаник скінчив читати, а ми з великого хвилювання не могли рушити з місця.

В томі X «Літературно-наукового вісника» за 1900 рік з'явилася друком новела «Палій», а в XII томі того самого року — «Кленові листки».

¹ Лист В. Стефанника до О. Гаморак від 23. VII. 1900 р., том III, стор. 218.

В Чортовці, в гостинному домі Плешканів, В. Стефаник провів канікули 1900 року. Після канікул повернувся до Кракова. Переживання по смерті матері і напружена літературна праця дуже відбилися на його здоров'ї. Стефаник частіше починає відчувати болі в ногах і загальне ослаблення. Його огортає великий неспокій, що ще більше погіршує стан здоров'я. Стефаника гнітить думка, що може стати калікою, бо болі в ногах мали нервовий підклад і не вщували нічого доброго. Ця свідомість не давала надій на дальшу розумову працю. В листі до Ольги Гаморак він скаржиться: «нерви такі розгукані, що їх не можна опанувати».

Серед таких обставин не можна було й думати про дальші медичні студії, з якими Стефаник вже й так дуже спізнився. Ще перед канікулами він погодився з думкою, що лікарем тіла не буде, бо вже минуло кілька літ, як став лікарем і володарем мужицьких дум. Але на цьому шляху служіння народові вже на 30 році життя він став майже фізичним калікою без жодної надії на особисте щастя й на здобуття становища в житті.

Перед літніми канікулами В. Стефаник був у Львові. Іван Франко радив йому покинути медицину і перевестися на філософський факультет у Львові. З такою думкою Стефаник погодився, бо філософія більш відповідала його літературним зацікавленням. Та дальшому навчанню у Львові чи Кракові на перешкоді стояв брак коштів на життя. Від батька не сподівався на будь-яку допомогу, тим більше, що до Русова навіть не показувався.

Між науковим товариством ім. Шевченка і Стефаником тоді була укладена така умова: від жовтня 1900 року до кінця 1901 року Стефаник мав дістати від товариства допомогу в сумі 50 злотих ринських місячно. За це товариство мало забирати гонорари від «Літературно-наукового вісника», що належали Стефаникові за друкування його новел. До того часу, тобто до кінця 1901 року, Стефаник мав закінчити філософський факультет. Здавалося, що матеріальне становище його поліпшиться.

Лікар з Чикаго Сіменович писав Стефаникові, що до кінця 1901 року постарається про стипендію в сумі 500 доларів на його подорож по Європі. Для здійснення цих планів треба було великої рішучості й здорових нервів. Та Стефаник не міг так легко розпрощатися з Краковом. Тут мав великі знайомства і зв'язки, тут панувала атмосфера, що будила до літературної праці, тут прожив 8 літ найкращої молодості, тут, у своїй кімнатці по вул. Любіча, 38, 1 поверх, почував себе якнайкраще.

У Кракові Стефаник перебував всю осінь 1900 року, хоч на медичні виклади вже не ходив і від дальшого навчання відмовився, бо хотів обов'язково підготувати нову збірку новел. Праця й переживання поглибили хворобу, яка чимраз більше брала Стефаника в обійми.

Ольга Гаморак занепокоїлася станом здоров'я свого друга і радить за всяку ціну перервати літературну роботу. Зате може видавати друком праці, що вже віддавна лежать готові. Вона просить Стефаника, щоб він видав «Confiteor» і «Дорогу», присвячені Євгенії Калитовській.

«Певно, прикро Вам давати людям те, що Ви писали для одного чоловіка, але Євгенія не тільки згоджується, а навіть хотіла б, щоб якраз ті твори побачили світ... А зачудуєте тим не лише русинів, бо і в світовій літературі такі твори рідкі, а я навіть не знаю пари «Confiteor-ові»¹.

Стефаник погоджується з думкою своєї подруги і вирішив надрукувати дві свої новели — «Confiteor» і «Дорогу». Прикро це було для письменника, бо обидва твори мали інтимний характер, нагадували йому про страждання і були призначені тільки одній людині на світі.

Ці два твори Стефаник дещо змінює: новелі «Confiteor» дає назву «Мое слово». В другій половині грудня 1900 року українсько-руська видавнича спілка видає збірку В. Стефаника «Дорога». До неї ввійшло 12 новел, в тому числі 8 нових. Новела «Мое слово» появилась в «Літературно-науковому віснику» за січень 1901 року.

¹ Лист О. Гаморак до В. Стефаника від 10. XI. 1900 р., зберігається в музеї в Русові.

Поява нової збірки викликала зацікавлення й розголос у краю. Вона не лише виправдовувала, але й перевершувала надії, які пов'язувала передова громадськість з особою Василя Стефаника після виходу «Синьої книжечки» і «Камінного хреста». Цією збіркою Стефаник зарекомендував себе одним з найсильніших тогочасних демократичних українських письменників. Правда, сила Стефаникового слова не була відразу зрозуміла для широкого загалу. Гурт його прихильників був ще малий, але він ріс із дня на день, і це було запорукою тріумфу його слова.

На адресу В. Стефаника посипалися листи від читачів, які висловлювали свої думки у зв'язку з появою збірки «Дорога». Єронім Калитовський, прочитавши «Дорогу», пише до Стефаника в листі від 23 грудня 1900 року: «Щоправда, забагато Ви накопичили горя й болю мужичого в такій малій судині, як та Ваша остання книжечка — але цей біль зовсім не лишає враження — принаймні у мене — безнадійності й розпуки, а втім віт з нього якась елементарна, надприродна сила й могутність, перед котрою кожний мусить набрати респекту... вони справді виходять — тоті босоногі Семенки й Оксани — нехай вже тепер із зародками будучих терпінь і болів, та все-таки настільки здорові, сильні та спосібні, що складають живе свідoctво «мужицтво є не смертельне»¹.

Твори В. Стефаника були високо оцінені прогресивними письменниками і критиками. Іван Франко в статті «З останніх десятиліть ХІХ віку», вміщеній в «Літературно-науковому віснику» за 1901 рік, називає Стефаника «найбільшим артистом, який появився в нас від часу Шевченка». Захоплений талантом Стефаника, він переклав його новелу «Скін» на німецьку мову та вмістив її в газеті «Zeit» за 1902 рік.

Поклонницею таланту В. Стефаника була Леся Українка. На зборах літературно-артистичного товариства у Києві вона прочитала реферат про Федьковича, Кобилянську та Стефаника. Тому, що «Синя книжечка» вийшла в Чернівцях, Леся Українка прийняла Стефаника за буковинця. Ольга Кобилянська в листі до Стефаника, згадуючи про цей реферат, додає: «Леся

¹ Лист зберігається в музеї у Русові.

Українка читала Ваші й мої кусні і викликала сильний ентузіазм». Реферат Лесі Українки був надрукований в журналі «Жизнь» у вересні 1900 року під заголовком «Малорусские писатели на Буковине».

Популяризації творчості В. Стефаника на Наддніпрянській Україні причинилася збірка його творів «Оповідання», що вийшла в Петербурзі 1905 року в типографії училища глухонімих. До збірки увійшло 36 новел — майже все, що до того часу створив автор, крім новел «Дорога» і «Мое слово».

Максим Горький відводив новелам Стефаника почесне місце в світовій літературі.

Про силу таланту і поважний вклад В. Стефаника до світової скарбниці культури свідчать численні переклади його творів на чужі мови.

Дорогу для Стефаника серед польського літературного світу мостив його друг Вацлав Морачевський. В журналі «Правда», № 43 за 1900 рік появилася його стаття, присвячена творчості В. Стефаника.

Крім згаданих уже перекладів В. Морачевського, В. Оркана та В. Яроша на польську, Івана Франка, Ольги Кобилянської, І. Роздольського, І. Поповича та Юрка Морачевського на німецьку мови, в 1904 році у Львові появилася збірка «Kłopotliwe liście» у перекладі М. Мочульського, до якої увійшло 18 новел Стефаника. В народній Польщі 1951 року в Кракові вийшла збірка «Вибрані твори» в перекладі І. Байковської, Р. Гейманової, К. Марської та А. Котецької.

Великою популярністю користувалися новели В. Стефаника серед російських читачів до і після Жовтневої революції. В 1907 році в Петербурзі вийшли «Рассказы» В. Стефаника в перекладі Козиненка. В 1930 році радянські літературознавці прихильно зустріли «Рассказы» в перекладі В. Ф. Дуткевича. Інтерес російського читача до творчості В. Стефаника особливо зріс після возз'єднання західних областей України з Радянською Україною. З 1939 року появляються переклади новел в журналах і окремими збірками. Російський читач хоче ближче пізнати гідних уваги представників культури нововозз'єднаних земель. Вже восени 1939 р. В. Россельс перекладає дві новели Стефаника «Рекрут» і «Синя книжечка», які появляються в журналі «Смена», а в 1940 році виходить його ж маленька збірка «Но-

веллы». Того ж року в № 2—3 журналу «Новый мир» побачили світ 11 новел Стефаника в перекладі Н. Ляшка.

До декади українського мистецтва і літератури в 1951 р. Державне видавництво УРСР видало зі смаком оформлену збірку новел Стефаника «Избранные произведения» зі вступною статтю С. Крижанівського та ілюстраціями народного художника СРСР В. Касіяна. В перекладі брали участь Н. Ляшко, Г. Шипов і А. Деев. Згадані перекладачі та І. Дорба і М. Пархоменко підготували нову збірку в 1959 році, до якої увійшли, крім новел Стефаника, його поезії у прозі, вибране листування та «Автобіографія».

Крім російської, Стефаник перекладався на інші мови Радянського Союзу — білоруську, грузинську, латиську, естонську, литовську, азербайджанську та татарську.

В 1909—1911 роках в журналі «Нова Ніва» появились новели В. Стефаника білоруською мовою в перекладі Р. Земковича. Шанувальник української прогресивної літератури визначний білоруський поет Максим Богданович переклав новели «Кленові листки» та «Скін» на російську мову.

В 1954 році вийшла в Тбілісі збірка новел В. Стефаника «Вибране» в перекладі В. Тордуа грузинською мовою. До збірки увійшли 42 новели й 4 поезії в прозі. Того ж самого року появились «Кленові листки» азербайджанською мовою.

Латиші читали на своїй рідній мові «Камінний хрест», «Кленові листки» та інші новели В. Стефаника в перекладі А. Тулька ще напередодні та в час першої російської революції, в 1901—1907 роках.

На литовську мову перекладено «Кленові листки» та «Новину», а на естонську — новелу «Катруся».

Єврейські читачі читають на своїй мові 4 новели Стефаника, а татарські — новелу «Палій».

Особливою популярністю користуються твори В. Стефаника в країнах народної демократії.

Чеські читачі досить глибоко ознайомлені з творчістю нашого новеліста. В 1905 році в Празі з'явилися «Powidky» В. Стефаника в чеському перекладі К. Рипачка. Після Великої Вітчизняної війни в Харкові видано збірку «Вона — земля» на чеській мові в пере-

кладі Рудольфа Гульки, а третю збірку, що вийшла в Празі 1951 року, переклали Марія та Іван Славікові.

«Кленові листки», «Новину», «Синю книжечку» та 5 інших новел на словацьку мову переклав Франтішек Вотруба.

Болгарські письменники зацікавилися творчістю В. Стефаніка вже після появи «Синьої книжечки». Письменник Петко Тодоров (1879—1916), перекладач творів Ольги Кобилянської, листувався зі Стефаніком, популяризував його творчість в Болгарії та знайомив свого друга з новинками болгарської літератури. Після прочитання новели В. Стефаніка «Мое слово» в листі до автора він відзначає, що в цьому творі Стефанік дещо відійшов від лінії, яку займав у попередніх творах («Новина», «Камінний хрест»), занадто суб'єктивне його «Слово» і нагадує модернізм:

«Мені здається, що нашим найміцнішим базисом є народ, до якого належимо, і що як для наших національних літератур, так і для чужих, ми будемо настільки цікаві, наскільки постараємось показати характерні й самобутні риси нашого народу»¹.

В 1910 році вийшла болгарською мовою «Дорога», а в 1912—1914 роках — «Мое слово», «Камінний хрест», «Новина» і «Діти».

В літературному журналі Народної Республіки Болгарії «Отечествен фронт» за 1949 р. появились новели «Лист» і «Гріх».

32 новели В. Стефаніка перекладено на хорватську мову (Загреб, збірка «Sinovi»).

Читачі НДР одержали в 1952 році збірку новел В. Стефаніка в перекладі Еріха Салевського.

Своїх любителів новели В. Стефаніка знайшли також в демократичній Румунії та Угорщині. В Румунії вийшла збірка новел в 1958 р., а в Будапешті в 1959 році. Для шкільних бібліотек Закарпатської області видавництво «Радянська школа» випустило в 1952 році збірку новел Стефаніка «Вибрані оповідання» угорською мовою.

Окремою збіркою вийшли новели В. Стефаніка в народному Китаї в перекладі Лі Мо-е.

¹ Лист П. Тодорова до В. Стефаніка від 10. V. 1901 р., зберігається в музеї в Русові.

В 1925 році появилися «Кленові листки» в італійському перекладі М. Липовецької.

Новелу «Злодій» Михайло Рудницький переклав на французьку, а Г. Рафалович на англійську мови.

Всі ці переклади є свідчення великої сили Стефанікового слова, яке висунуло його на арену світової літератури.

XV

Після появи збірки «Дорога» В. Стефанік закінчує всі свої справи в Кракові. Він вирішив покинути місто, яке відіграло таку важливу роль в його житті. Приїхав туди молодий, здоровий, але без життєвого досвіду. Там потрапив у вир, що виніс його на вершини людської думки та намітив дальший шлях його життя.

Тепер покидає Краків з докором в серці, що забув за себе, що не скінчив навчання. Потішає себе надією, що ще збере свої сили, закінчить філософський факультет й зробить докторат. Коли б тільки ті нерви заспокоїлися, коли б він знайшов такий куток на землі, щоб приніс йому той бажаний спокій і рівновагу; але Стефанік не бачив такого місця на рідній землі. Було таке місце там, у Русові, — біля рідної матері, та вже більше його нема.

Правда, друзі засипали його листами і кожний запрошував до себе. Та це ще болючіше було для нього, бо знав, що кожному справить клопіт своєю появою. Йому здавалося, що його приймають і величають тому, що за ним іде слава письменника. А це мучило його, бо він не шукав слави, а виконував обов'язок перед народом. Знайомі не раз хотіли почути з уст Стефаніка про його творчість, не знаючи, що тим роблять йому прикрість. Стефанік не любив говорити про себе, про свою творчість і обурювався на кожного, хто в його присутності мав би відвагу згадувати про його заслуги.

В другій половині грудня 1900 року Стефанік виїхав з Кракова до Городка біля Львова, до свого приятеля Леся Мартовича, що був тоді практикантом в адвоката Озаркевича. До Ольги Гаморак він написав:

«...я вїду 13-го грудня до Мартовича і побуду з ним трохи, аби-м нагадав свою маленькість і гарний час»¹.

Так розпочались мандрівки Стефаника від друзів до друзів, що тривали повних три роки. Озаркевичі² й Мартович в Городку, Калитовські в Трійці, Даниловичі в Тернополі, Микола Шухевич і Микола Заячківський у Львові — це доми, в яких то довший, то коротший час перебував Стефаник.

Різдвяні свята 1901 року Стефаник провів у Трійці в Калитовських, в Стецеві в Кирила Гаморака, відвідав батька й своїх братів у Русові та сестру Параску в Підвисокій. Відносини між сином і батьком дещо поліпшилися, але між ними і надалі лежала тїнь непорозуміння та докору. Батько сердився, що діти, зокрема Василь, відмовляли йому в праві ожентися по смерті матері і в своїй великій любові до покійної не хотїли розумїти батька.

Ще до Кракова батько переслав був такого листа до Василя: «Люба дитино, я не знаю, але ти чогось на мене гнїваєшся, через яку причину. Може, за те, що я газдюю і працюю, як ніч, так день, а ви, діти мої любі та й милі, на мене таку немилість взяли, що серце моє не може того стримати... за то на мене гнїваєшся, що я вам такі маетки зробив...»³.

Стефаник приїхав до батька, але лише в гостину. Якось не йшла їм бесїда, хоч обидва мали багато що говорити. І в батька, і в сина краялось серце, але один одному не скаржились. Відгадували один одного думки, хоч і не висловлювали їх. Син зрозумїв, що вже нема для нього місця побіч батька.

Після свят Стефаник повернувся до Городка, де перебув усю зиму. Час від часу приїжджав до Львова і відвідував Франка. Тут заприятнївся з д-ром Миколю Шухевичем і М. Заячківським. В Городку час минав скоро. Стефаник став бажаним гостем в Озаркевичів, які дуже сердечно вітали його у своєму домі.

В перших днях березня Стефаник поїхав до Тернополя до Даниловичів. Та кожен переїзд ще більше

¹ Том III, стор. 228.

² Озаркевичі — родина Івана Озаркевича, громадського діяча і письменника в Галичині.

³ З листа В. Стефаника до О. Гаморак, листопад, 1900 р., том III, стор. 225.

дратував і так хворі нерви Стефаника. В листі з того часу до Ольги Гаморак він пише: «Кожна зміна мене і фізично, і морально болить. Я би так хотїв на однім місці посидїти — а доля жене мене в колесо!»

В Тернополі Стефаник познайомився з Марією Крушельницькою (сестрою Соломії), що мешкала в селі Біла. Коротке знайомство зі Стефаником не лишилося без впливу на молоду дівчину. В її серці зародились почуття, що переходили межі звичайної уваги до його особи. Та в серці Стефаника не було місця для цих щирих почуттів.

22 березня В. Стефаник приїжджає до Коломиї, щоб виголосити вступне слово на концерті на честь Тараса Шевченка. Концерт згромадив багато публіки з Коломиї та околиці.

Після концерту Стефаник заїхав до Трійці, де перебув великодні свята. Бачився тут з Ольгою Гаморак, що приїхала на кілька днів до сестри.

Приїшла весна. Зазеленїли луги над Прутом, а бруньки на деревах в саду збільшувалися з кожним днем і чекали ще більшого тепла й сонця, щоб показати всю свою красу. Загудїло в пасїці Калитовського. Бджілки жваво метушилися і приносили на своїх лапках жовті кулечки-пергу — свою першу здобич з недалеких лугів. Вгорі дрижав жайворонок, виводив свої трелі й стрїлою падав на землю. Вся природа в якомусь таємничому і солодкому очікуванні перед приходом нового життя, яке будилося вже довкола — і на полях, і в садах, і біля хат. В повітрі пахло свіжою землею, що запрошувала мужицькі руки до нової праці.

Почався рух і в господарстві Калитовських. Господар дому то в пасїці, то в городі, то на подвір'ї. Євгенія пораяється на грядках і засїває ранню ярину. На свіжоскопаній землі господиня дому креслила різні форми — кола, трикутники та серця, які по черзі засївала або засаджувала різними квітами.

В Трійці Стефаник сподївався відпочити та набратися свіжих сил. Почував себе тут, як у рідної матері, забував за свої турботи, робився спокійним. Та на цей раз не міг знайти спокою. Ані весна з своєю красою, ані добрі господарі не впливали на нього заспокоююче. Разом з весною заграли нерви і збільшилися болі

в ногах. Стефаніка огорнув неспокій, що затруював і так невеселе життя письменника.

З Трійці він від'їхав назад до Мартовича в Городок. Тут пробував писати, але хвороба не давала нічого довести до кінця. Коли виходило не так, як сам хотів, нервувався і не раз уже цілі списані аркуші кидав у піч і заспокоювався аж тоді, коли сірий попіл затирав всякі сліди тяжкої праці. В цей час В. Стефанік був найбільш суворим і найбільш вимогливим до себе.

Ще в Коломиї В. Стефанік був у лікаря Кобринського, який радив йому обов'язково виїхати на купелі до Піщан в Чехословаччині. Стефанік спочатку не надав серйозної ваги цьому, але, коли хвороба прогресувала, вирішив бодай місяць віддати на лікування.

На перешкоді, як завжди, стояв брак коштів. Надії на більшу позичку в редакції «Літературно-наукового вісника» і «Видавничої спілки» не виправдалися. Стефанік писав у цій справі до Івана Франка та обіцяв у недалекому майбутньому вислати до «Вісника» велику новелу. Але обидва видавництва боролися тоді з грошовими труднощами, і Стефанік одержав за стараннями І. Франка лише невеликий завдаток на новелу.

На цей раз поміг Микола Шухевич, і Стефанік в середині червня 1901 року виїхав до Піщан. Околиці, що нагадували йому Вижницю, і місто подобалися, але робили прикре враження. «Саме місто гарне, але робить враження дивне, бо що другий, то каліка, а улицями їдуть візки з хорими на ноги»¹.

Купелі спочатку добре впливали на нерви Стефаніка, і він почав навіть дещо писати. Лікарі запевняли, що після двомісячного лікування зникнуть всякі болі і повернеться здоров'я. Стефанік висилає бадьорі листи до своїх друзів. Весело сходить час в товаристві нових знайомих. Та такий стан по двох тижнях урвався. Купелі спричинили загальне ослаблення. Веселі настрої Стефаніка пропав. Він почав уникати товариства і перебував на самоті у своїй кімнатці. В листі до О. Гаморак він пише: «Я вже тут так свої нерви роздражнив, що далі не витримаю. Дрожан-

¹ Лист В. Стефаніка до О. Гаморак від 15. VI. 1901 р., том III, стор. 233.

ня м'язів часом так сильні, що я, як черв'як, підлітаю з постелі на лікоть висоти»¹.

Серед таких обставин Стефаніка огортає знову великий неспокій. Хоч сам добре знав, що борні купелі викликають лише спочатку ослаблення, але немає терпеливості й нервів відбути послідовно весь курс лікування.

В листі до В. Морачевського він скаржиться: «Повинен я Вам щось за себе написати, але не можу, бо зуби заціплюють кожне слово і не пускають»².

І нерви не витримали. Після чотирьох тижнів лікування Стефанік покинув Піщани. Не допомогли запевнення лікарів, що купелі діють зовсім природно та що полегшення наступить значно пізніше.

12 липня через Будапешт і Лавочне Стефанік поїхав до Городка — до Леся Мартовича. Тут при всебічній підтримці добрих друзів — Мартовича та Озаркевича — Стефанік заспокоюється. В цей час і Лесь Мартович переживав велике психічне пригнічення, тому обидва друзі розуміли один одного дуже добре і один на одного впливали заспокоююче. Мартович без Стефаніка тратив рівновагу духу, тому тримався його як єдиного рятунку і не дуже радо пускав його від себе. Коли Стефанік перебував в Городку, тоді оживав давній, повний творчої енергії Мартович, після його від'їзду творчо працювати не міг.

Не ліпше почував себе тоді й Стефанік. Він потребував відпочинку й такого ласкавого слова, яке заспокоїло б розбурхану душу. Працювати не міг: «Я нічого не роблю, бо болить душа дуже, дуже болить, але їду чайкою сполудня по великім ставі і щодня ловлю рибу»³.

В Городку В. Стефанік пробув до кінця липня. Неспокійні нерви гнали його далі в надії знайти тиху пристань в іншому місці. Та де те місце має бути, не знав Стефанік. Свої найкращі молодечі сили віддав на службу народній справі, але про своє становище

¹ Лист зберігається в музеї в Русові.

² Лист В. Стефаніка до В. Морачевського від 27. VI. 1901 р., том III, стор. 234.

³ Лист В. Стефаніка до О. Гаморак від 27. VII. 1901 р., том III, стор. 236.

забув, для себе лишив неспокій, що перекидав його з місця на місце.

Лікарі радили Стефаникові виїхати в гори, де далеко від нервового ритму життя можна спокійно подихати гірським повітрям, таким ніжним і насиченим ароматами трав і дерев. Шум смерек і потоків, сама краса природи й безпосередня зустріч з нею могли корисно вплинути на душевний стан письменника. Хоч Стефаник гір не любив, цього разу поїхав на цілий місяць до Микуличина. Краса природи та відповідне товариство вже по кількох днях змінили настрої Стефаника. Він сипав дотепами направо й наліво. Хоч нарікав, що до гір звикнути не може, все-таки цілий серпень 1901 року перебув у Микуличині.

Тим часом зароджується туга за рідними сторонами. Стефаник забажав вернутися в середовище, з якого вийшов малою дитиною, з якого черпав свою творчість. В листі до В. Морачевського він пише: «Я здоровий трохи і тішуся, що їду до Русова. Хочу спокою і маленькості в душі і хочу раз дома бути»¹.

Відносини з батьком поліпшуються, обидва починають один одного розуміти. Син погоджувався, що батько мусив оженитися, мусив взяти до хати другу господиню, бо так вимагає вона — земля. Батько також ліпше тепер розуміє сина, як перед одруженням, бо тоді інакше і більш рожево уявляв собі господарювання з молодю дружиною. Тепер наступило життя, в якому мусило дійти до непорозуміннь, бо з одного боку стояв, хоч ще дужий і жилавий, але вже старий, поважний і спрацьований господар, а з другого — молода жінка, правда, працьовита й чесна, але яка життя розуміла по-своєму. Не так легко доводилося Семенові Стефаникові навертати свою дружину до свого способу життя, який здавався йому єдино правильним і доцільним: «Припадай до землі і працуй, а все інше прийде само».

З Микуличина Стефаник поїхав до Русова з думкою залишитись там на довший час. Батько купив хату в одного емігранта, що поїхав до Канади, привіз з Чернівців меблі і влаштував у ній Василя.

Селом і полями проходила осінь, дарувала бага-

¹ Лист В. Стефаника до В. Морачевського від 28. VIII. 1901 р., том III, стор. 237.

тим плоди землі і вносила в їх хати радість і задоволення. Від селянської бідноти відверталась і наводила в їхні халупки безконечну журбу і чорну розпуку. Осінь шелестіла біля хат вижатою кукурудзою, виблискувала головатими соняшниками, вбиралася в срібну тканину бабиного літа та всміхалась вдоволено до лагідного сонця. А коли господарі возили картоплю з поля додому, а ночами паслися коні на конюшинах, присідала до дерев і золотом малювала кожний листочок.

Люди покінчили роботи і на полі стало глухо, повіяв від хащі холодний вітер. Тоді заплакала донедавна пишна осінь дрібними сльозами і почала скидати з себе золоті шати. Що вітер повіє, то цілими жменями здирає золоті листочки, скручує їх у маленькі човники і кидає людям під ноги.

Як мандрівник припадає до джерела, так припав Стефаник до свого рідного села. Спивав красу і спокій осінніх полів і осіннього неба, насичувався ритмом праці, що кипіла довкола. Живі ставали перед ним герої, яких увіковічив у своїх творах. Кожна зустріч чи то з рідними, чи знайомими і сусідами, при праці чи відпочинку, в радості чи смутку ще раз підтримувала його віру в народну силу. Від них усіх, тих дітей села і землі, віяло життєздатністю і великим гартом. Того гарту, як цілющої води, потребував Стефаник.

Добре почував себе В. Стефаник в своїм світі, з якого вийшов і який сам собі створив. Ніщо його тут не дратувало, все було для нього зрозуміле. Багато спокою в душу внесли часті зустрічі зі своїм найбільшим і найближчим другом — Ольгою Гаморак. Кожного дня вони зустрічалися то в домі батька Гаморака в Стецеві, то на прогулянках серед полів між Русовом і Стецевою. Вже понад рік, ще від перебування в Чортівці та написання «Кленових листків», еднали їх вищі почуття, які Стефаник вважав найбільшою приязню, а Ольга — найвищою любов'ю.

Як рівно тече потічок серед полів, так рівно пливла розмова між цими двома людьми. Ольга знала душу Стефаника краще, ніж свою. Розуміла болі і неспокій, що цідилися крізь душу її великого друга. Тому робила все, щоб підтримати та заспокоїти його. Її велика інтелігентність, благородність, що віяла від

усієї її істоти, і велика, здатна на посвяту любов домагалася того, чого не могли вдіяти найліпші лікарі. Стефаник заспокоювався, набирався свіжих сил і брався до дальшої літературної праці.

Та не так легко можна на довший час заспокоїти серце, що з ранньої молодості було таке вразливе.

Як спали осінні сльоти й розмокли дороги, як сірі мряки зависли над русівською хащею — в хату Стефаника знову загощила нудьга. Він вирішив покинути Русів і відвідати Миколу Шухевича, що запрошував його до Львова. В листі до Шухевича Стефаник пише: «Я хочу поїхати тому, аби трохи скинути з себе сільську тяжесть, подихати великим містом, відновити знакомости і набратися оглади»¹. В другій половині грудня 1901 року Стефаник приїхав до Львова, щоб знову розпочати мандрівку з місця на місце і шукати спокою.

Так ще повних два роки він живе без свого власного і сталого кутка на землі. Впродовж усього цього часу неспокій в душі ганяє його з місця на місце, від друзів до друзів. І знову Городок, Львів, Тернопіль, Трійця та Русів — це місця коротшого чи довшого перебування Стефаника. Всюди він приїжджає з надією відпочинку і можливості праці, щоб після короткого перебування шукати нового місця і нових надій. Нестача власних коштів посилювала його неспокій і нервозність. Друзі задовольняли його потреби як могли, але ця свідомість, як черв'як, точила душу Стефаника. Багато помагали тоді М. Шухевич і М. Заячківський. У Львові Стефаник звичайно заїжджав до Шухевича, який умів за смаком гостя обладнати хату.

19 січня 1902 року помер Іван Плешкан, друг Стефаника ще з Коломийської гімназії. Ця смерть зробила на нього велике враження, бо багато доброго в житті та багато сердечності зазнав він в гостинному домі Плешканів. Цей удар був тим болючіший, що збільшував трагедію дому Кирила Гаморака, в якого передчасна смерть забрала синів, а тепер взяла зятя. В листі до Ольги Гаморак Стефаник пише: «Я вже ховаюся від смерті, бо боюся її. Боюся, аби не пожерла сонця, аби не змазала всіх моїх доріг, аби не поруй-

¹ Лист В. Стефаника до М. Шухевича з грудня 1901 р., том III, стор. 239.

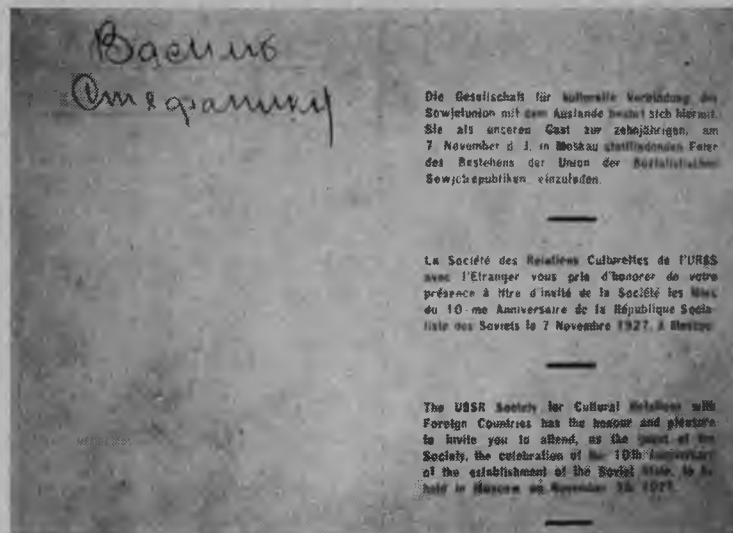

Погруддя В. Стефаника роботи скульптора М. Парашука.

Інсценация новели В. Стефаника «Сини» театром «Заграва» в Коломиї 1934 р.

Видання творів Василя Стефаника іноземними мовами.

Запрошення В. Стефанику на святкування 10-річчя Великого Жовтня в Москві 7. XI. 1927 р.

Вітальний лист В. Стефанику від українських учителів Снятинщини з нагоди 55-річчя письменника.

Похорон В. Стефаника.

Могила письменника в селі Русові.

нувала моїх приятелів, аби не лишила мене самого на світі»¹.

XVI

Стефаник довго виношував свої літературні задуми, поки з них народжувалися новели. Любив спочатку у товаристві оповідати тему, яка його хвилювала і переслідувала, а вже потім пускав її в люди на папері. Так довго передумане й кілька разів імпрізоване оповідання ставало тим кілька разів переплавленим матеріалом, з якого жилаві руки Стефаника витесували пам'ятники. Розуміється, ніколи сам не признавався і ніхто з слухачів не догадувався, що показаний ним в розмові малюнок — це майбутня новела. Одно, що зраджувало Стефаника, це його настрій під час такої розповіді. Подію, яку розказував, переживав, якось особливо дивився вперед, ніби те все діялось перед його очима і він бачив людей, мов на сцені.

Багато своїх задумів Стефаник не здійснив.

Вже сама техніка писання часто не дозволяла йому довести до кінця розпочату працю. Він не правив написаного: Коли йому що-небудь не подобалося, нищив цілий списаний аркуш паперу і починав роботу наново.

В. Стефаник ставив дуже високі вимоги і до себе, і до своїх творів. В листі до О. Гаморак в червні 1899 року він писав: «Перед очима отворяються такі високі цілі, такі сильні змагання, що я на них гляжу, як червак на сонце... Досягаю вершка чуття наймогутнішого і рівночасно чую під собою таку пропасть, що менший я від атома найменшого. А хотів би-м сильно вдарити в серце люцьке, так сильно, як часом грім лупить о скалу»².

Працюючи над новелами, Стефаник добирав найбільш значущих слів. Що не мало сили глибокого вислову, спалювалося. До таких спалених матеріалів належала драма, повість і поезії в прозі. Написати драму Стефаник мріяв все життя, і, може, тому, що ставив до неї дуже великі вимоги, вона не дочекалася

¹ Лист В. Стефаника до О. Гаморак з січня 1902 р., том III, стор. 240.

² Том III, стор. 187.

свого народження. Ця драма мала перевищувати все, що він написав. Треба було ще одного життя, молодого та сильного організму, який зміг би перетопити той дуже тяжкий матеріал, з якого мала бути збудована драма.

Ще в Кракові після «Камінного хреста» Стефанік вирішив написати драму. В листі до О. Гаморак він повідомляє: «Я пишу тепер, крім малих новел, і драму. Як вона вдасться, то буде велика утіха в нашій кружочку»¹. Драма мала називатися «Палій». Тема — конфлікт між сільським пролетарем і багатцем. В листі до В. Морачевського з червня 1900 року читаємо: «Новела «Палій» є списана живцем з такої ж драми, котру я хотів послати на конкурс, але знищив.

- I. В хаті Курочки. ~~сфатуриши~~
- II. В шинку за містом.
- III. В стайні панській.
- IV. В хаті Палія.

Такий був розклад актів. Третій акт був найкращий, але ціла драма мені не подобалася. Я не покинув гадки написати сю саму драму, але згоді, як буду трохи спокійний. А знищив-ем тому, аби нічим з давнього не путати собі рук»².

Під час хвороби матері Стефанік - драму спалив. Хоч тяжко переживав втрату своєї нелегкої праці, але потішав себе думкою, що ще драму напише. Коли покидав Краків, ставив перед собою різні завдання щодо дальшої літературної роботи та відносно здобуття особистого становища. Хотів закінчити філософський факультет і стати викладачем літератури в гімназії в Чернівцях. Все це були плани, які міг здійснити пересічний, з здоровими нервами інтелігент з думкою про особисте щастя. Стефанік того здійснити не міг, бо не мав спокою в собі.

Така доля зустріла і літературні задуми, які намаив він здійснити після від'їзду із Кракова. Виснаження після тяжкої праці в Кракові, нервозність і неспокій, які оселилися в його організмі, не дозволили нічого довести до кінця. Написавши «Камінного хреста», «Кленові листки» і «Дорогу», Стефанік ставив перед

¹ Том III, стор. 208.

² Том III, стор. 217.

собою ще вищі цілі, але до досягнення їх треба було довшого відпочинку.

В листі до М. Шухевича він пише:

«А чи годен я одну скибу нашої землі повернути до сонця, блискучу, як нитку шовкову, чи годен другі борозни класти коло першої і над ним посіяти спів нашого народа і его міцні руки покласти коло дороги, аби-м йшли і як перед хрестом голови наші хилили, і аби-м відти приносили силу?»¹

Чую, що я не годен, і знаю, що Ви і другі на те ж мені гроші даєте випрошені і позичені»¹.

Дотеперішніми своїми творами Стефанік вже посіяв спів народу, з якого цілі покоління будуть черпати для себе силу, але в обличчі нових творчих задумів під час хвороби після виїзду з Кракова у нього зародився сумнів у свої сили. На кожному місці свого хвилюючого перебування брався до праці, але кожна спроба закінчувалася невдачею — не був своєю працею задоволений і звичайно нищив написане. Навіть тоді, коли поїхав до Піщан на купелі, не кидав пера. Після короткотривалого заспокоєння він пише до В. Морачевського: «Тепер я роблю над своєю драмою, котру хочу в зимі виставити»². Однак нерви, що після купелів заграли з усією силою, не тільки не дали докінчити драми, але і те, що вже було написане, він мусив знищити.

Крім драми, В. Стефанік мріяв написати повість. Ця повість мала народитися з його безмежної любові до матері і мала носити назву «Листи до мамі». Він працював над цією повістю під час свого перебування у Л. Мартовича в Городку. З листів до приятелів, в яких Стефанік пише про свою матір, можна дізнатися, що задуманий твір мав бути великою задушевною піснею про синівську любов до матері. В листі до О. Гаморак Стефанік пише: «Здаєся, що поїду до Городка, аби докінчити свою повість «Листи до мамі». Я її зачав і написав вже багато»³. На жаль, повісті

¹ Лист В. Стефаніка до М. Шухевича від 1. VII. 1901 р., том III, стор. 234.

² Лист В. Стефаніка до В. Морачевського з червня 1901 р., том III, стор. 232.

³ Том III, стор. 240.

не бачили навіть найближчі друзі. І її Стефаник знищив.

XVII

12 і 13 вересня 1903 року в Полтаві відбулося свято відкриття пам'ятника Іванові Котляревському. Царська адміністрація хотіла надати цьому святу фіктивний, провінційально-малоросійський характер. Тому намагалася самостійно керувати ним, щоб не допустити до небажаних їй несподіванок. Тим часом полтавське свято стало маніфестацією української літератури і мови, яких за наказом російського самодержавства не могло бути і над яким тяжів царський указ від 1876 року.

Свято було заплановано на два дні. Першого дня відбулося відкриття пам'ятника і урочисте засідання міської думи. Другого дня літературно-музичний ранок, а увечері вистава п'єси «Наталка-Полтавка».

На це свято прибула делегація з Галичини й Буковини. В склад галицької делегації входив і Василь Стефаник. Делегація привезла 12 вінків від українських установ у Львові, між ними срібний вінок від наукового товариства ім. Шевченка.

Поява галичан у Києві викликала справжнє захоплення. Стрічались люди, які дотепер знали між собою лише з друкованого слова, деякі з них — це давні добрі знайомі. З Києва поїхали всі разом до Полтави.

Відкриття пам'ятника відбулося величаво і зробило величезне враження на багатолюдний натовп, що заповнив майдан. Увечері на засіданні міської думи після доповіді про значення Котляревського в українській літературі наступило читання адресів і привітань від різних установ. Тоді дійшло до небувалої демонстрації.

Крім представників з Галичини, не вільно було іншим промовляти українською мовою. Перші, як гості, виступили з привітаннями галичани, і з їх уст полилася українська мова. Для багатьох учасників свята це було щось нечуване, промовцям була влаштована сердечна овація. Коли ж на трибуну вийшла делегатка Чернігівського драматичного товариства і почала своє привітання українською мовою, голова міської думи

перервав і заявив, що не може дозволити цієї промови. Тоді делегати піднялись зі своїх місць і за кілька хвилин демонстративно залишили зал. По залу, де відбувалося те історичне засідання полтавської думи, пройшов гуркіт весняного грому. Через два роки той грім прогримів у першій російській революції, щоб ще через 12 років смертельно вдарити в тюрму народів — ненависну імперію Романових, і встановити народну владу — владу Рад.

Полтавське свято справило на Стефаника велике враження. Було чим жити, було що згадувати ціле життя. Пройшла фізична втома і той душевний неспокій, який вже роками його переслідував. Його талант, його слава вже відомого письменника та його особа підкоряли серця широкого кола інтелігенції Наддніпрянської України. Їх сердечна, безпосередня й широка натура промовляла до душі Стефаника. Тут зустрівся він з російськими і українськими письменниками — Володимиром Короленком, Лесею Українкою, Михайлом Коцюбинським, Михайлом Старицьким, Оленою Пчілкою, композитором Миколою Лисенком та іншими.

Особисто зустріч Стефаника з Михайлом Коцюбинським — це вже давня мрія обох письменників. Ще в червні 1901 року Коцюбинський звернувся листовно до Мартовича та Стефаника, аби взяли участь у виданні альманаха «Дубове листя». Ні один, ні другий не надрукували в тому альманасі нічого, бо Стефаник хворів, а Мартович був обтяжений адвокатською роботою, а пізніше відбував військові збори. Між Стефаником і Коцюбинським зав'язалося сердечне листування. повне взаємної пошани та бажання особисто зустрітись.

Перебуваючи на лікуванні в Піщанах, Стефаник пише до Коцюбинського: «Ваші писання читаю радо, і вони мені найбільше подобаються зі всіх теперішніх наших. Може, доля коли дозволить лично Вас побачити, то й радість буде»¹.

В листі-відповіді Коцюбинський ще раз нагадує про альманах, висловлює своє велике бажання прочитати нові праці Стефаника, щоб «...знов зазнати такі хвили на солоди, як тоді, коли упивався «Синьою кни-

¹ Том III, стор. 235.

жечкою». І далі: «Не менш бажав би я познайомитися з Вами особисто та побесідувати про спільні й дорогі нам справи»¹.

Альманах «Дубове листя» вийшов з друку в 1903 році без участі Стефаника й Мартовича. Зате сповнилося друге бажання — відбулася зустріч Стефаника з Коцюбинським під час полтавських свят.

Особливо радий був Стефаник зустрічі з Лесею Українкою, яку завжди дуже високо цинив. Вона була його «проводаторкою в Києві»², де затримався на кілька днів. Зналися вони особисто ще з 1901 року, коли Леся Українка приїздила в Чернівці до Ольги Кобилянської.

Вибираючись до Полтави, Стефаник планував поїхати до Петербурга, щоб здійснити свою давню мрію — особисто познайомитися з Олексієм Максимовичем Горьким. Знав, що стаття Лесі Українки «Малорусские писатели на Буковине» була надрукована в журналі «Жизнь» за рекомендацією Горького, який дуже високо цинив майстерність новел Стефаника. Та Горького в Петербурзі не було.

Вертаючись додому, Стефаник відвідав могилу Тараса Шевченка в Каневі. В листі до О. Гаморак він схвильовано пише: «Я сегодня з Іваном Стешенком побував цілий день на могилі Шевченка. Дніпер долом плине в Чорне море, за Дніпром Лівобережна Україна розіклалася лісами і степами, а там лани і мла синя аж геть в Московщину. Осе ж і місце, звідки я поклонився всій Україні»³.

По дорозі зупинився на кілька днів у Житомирі. Житомирська газета «Волянь» 13 вересня 1903 року повідомляла своїх читачів: «В настоящее время в городе гостит выдающийся украинский беллетрист и поэт г. Василь Стефаник. Как читателям «Воляни» известно, рассказы г. Стефаника переводились на языки русский, польский, чешский, французский и немецкий и встречены были критикой весьма сочувственно. Сим-

¹ Лист М. Коцюбинського до В. Стефаника від 28. X. 1901 р. М. Коцюбинський. Твори в шести томах, вид. АН УРСР, 1961—1962, т. 5, стор. 313. Лист зберігається в музеї в Русові.

² Том II, стор. 30.

³ Лист В. Стефаника до О. Гаморак від 21. IX. 1903 р., том III, стор. 243.

патичний наш гость пробудет в Житомире до субботы и затем вечерним поездом выезжает во Львов».

З Житомира Стефаник поїхав до Тернополя, де затримався на якийсь час у Даниловичів. Звідти вирушив у Львів до Миколи Шухевича.

XVIII

Повернувшись з Наддніпрянської України, Стефаник вирішив змінити свій спосіб життя. Йому надокучило блукання, вічна тимчасовість і брак власного кутка. Він забажав сісти на одному місці, причалити до якогось берега, взяти на себе якісь обов'язки та почати думати й про свої особисті справи. Протягом останніх трьох років він переконався, що далі писати не може. Треба довшого відпочинку, набратися свіжих сил і заспокоїти розбурхане серце.

В. Стефаник вирішив повернутися на село і стати господарем. Може, безпосередня зустріч з природою і людьми села дасть йому спокій і здоров'я. Ще дитиною покинув село, за яким завжди тужив. Тепер хоче повернутися до нього, щоб воно заспокоїло його.

Аби бути господарем, треба оженитися й завести родинне вогнище. З цією думкою Стефаник освоювався день у день, але одночасно і непокоївся. Правда, на своєму боці мав беззастережну, випробувану й вірну подругу в особі Ольги Гаморак, яка давно вже хотіла ділити з ним щастя і горе. Але там, десь на самому споді серця, відзивалась рана, яку ні літа, ні розум, ні добра воля до кінця загоїти не могли. Тою раною була сестра Ольги — Євгенія Калитовська. Вже довгий час і він і Євгенія намагалися не бачитися і розумом проганяли від себе любов.

Ще три роки тому Стефаник довів собі безнадійність своїх почуттів до Євгенії Калитовської і з чистим серцем зблизився з її сестрою Ольгою. Лише вона — Ольга Гаморак — могла бути його дружиною. Вона одна розуміла його і підтримувала вже довгі роки. Він потребував її цілющого слова, її доброго серця, бо вона в найтяжчі часи була для нього усім — і сестрою, і другом найліпшим. Стефаник вирішив одружитися з Ольгою Гаморак.

Щоб бути чесним з собою, щоб убити всякі сумніви в душі, щоб, може, не занедбати й останньої спроби, він поїхав до Трійці. Там він заявив Євгенії, що хоче женитися з Ольгою, та запитав, чи вона йому це дозволяє.

— Буду щаслива, коли це зробите, — сказала схвилованим голосом Євгенія.

В цім голосі Стефаник відчув і велику трагедію її душі, і остаточне схвалення, і рішучий наказ.

Сумнівів уже не було, і Стефаник поспішно готується до весілля, частіше зустрічається з Ольгою то в Тернополі в Даниловичів, то в Стецеві. Дедалі більше переконується в правильності, необхідності та невідступності свого рішення. Про свій крок не оповідав нікому. Про це саме просив і Ольгу. В листі до неї пише: «Прошу Вас не розголошувати нічого, бо я хочу оженитися так, аби всі забули язик в роті».¹

Шлюб Василя Стефаника з Ольгою Гаморак відбувся у Львові 26 січня 1904 року. Шлюбними батьками були Іван Франко і Северин Данилович. Прийом після шлюбу відбувся в готелі «Ванда». Від родини молодії були: батько Кирило Гаморак, братова Дарія Гаморак, Євгенія і Василь Калитовські, сестри: Марія Гаморак, Ганна Данилович і вдова Олена Плешкан. З родини Стефаника були: батько Семен, брат Юрко, шурина Тофан, чоловік сестри Параски. З близьких приятелів Стефаника: Іван Франко, Лесь Мартович, М. Черемшина, М. Шухевич і М. Заячківський.

Ольга Роздольська у своєму спогаді «З останніх років життя Івана Франка» пише: «Разом з Франком була я на весіллі В. Стефаника. Це була для нас несподіванка. Я вже була в ліжку, як хтось до нас подзвонив. Виявилось, що прийшов офіціант з готелю «Ванда» з листом, в якому знайомі, що зібралися там, просили негайно прибути в готель, що містився на теперішній Трибунальській вулиці. Ми зібралися і пішли, хоч не знали, в чому справа. Приходимо. Людей в залі чимало.

— В чому справа? — запитуємо першого знайомого.

— Як в чому справа? — відповідають. — Весілля Стефаника, і він хоче, щоб ви були присутні.

Заходимо у великий зал. Людей багато, але я звер-

¹ Лист В. Стефаника до О. Гаморак з Тернополя від 29. XI. 1903 року, неопублікований, зберігається в музеї в Русові.

нула увагу, що серед них мало жінок. За столом в центрі — В. Стефаник, коло нього його жінка, по праву руку — Франко.

Після привітання Стефаник, усміхаючись, каже: «Я вас покликав, щоб весільно заспівати. Тільки ви зможете організувати це». Тоді Франко проголосив прекрасний тост, в якому між іншим закликав, щоб Стефаник присвятив себе літературі, бо він, як ніхто, знає селянську душу, побут села, потреби селян. Він говорив дуже зворушливо і щиро. Брат Стефаника розплакався».¹

Вступали з побажаннями й інші присутні, виступив і Стефаник зі своєю схвилованою відповіддю. Чим далі в ніч, тим робилось забавніше. Співали багато народних пісень. Стефаник був у піднесеному настрої та в добром гуморі, дуже захоплювався піснею, яку співала Ольга Роздольська:

*Піду я в садочок, вирву я листочок,
А за тим садочком ще є три садочки.
А в однім садочку зозуленька кує,
А в другім садочку соловій ночеє,
А в третім садочку яра рута сходить,
А там мати сина за рученьку водить.*

*Ой, сину, мій сину, сину найвірніший,
Скажи мені правду, хто ті наймиліший.
Чи теща, чи жінка, чи рідная мати,
Скажи, сину, правду, хай я буду знати.*

*Теща мені мила, жінка наймиліша.
А рідная мати мені найвірніша.
Теща мені мила, бо жінку родила,
Жінка мені мила, бо моя дружина,
Мати мені мила, бо мене родила.
Як мене родила, сім раз умлівала,
Восковая свічка в головах стояла,
Крамная сорочка на смерть готувалась.*

*Готуй мати дочку в чужу стороночку,
Хто ж мені на старість випере сорочку?
А як дочка прала, легенько вздыхала,
Щоб моя матуся здорова ся вбрала!
Як постіль стелила, легенько вздыхала,
Щоб моя матуся здорова встала!*

¹ Журнал «Жовтень» за 1956 р., № 5, стор. 51.

*Як невістка прала, тяженько вдихала,
Щоб моя свекруха на смерть ся в ню вбрала!
Як постіль стелила, тяженько вдихала,
Щоб моя свекруха до ранку не встала!
Щоб моя свекруха до ранку не встала,
Щоб тая постеля мені ся достала!*

Рівно о 12 годині ночі Іван Франко встав, попросив пробачення в молодих і гостей, що далі з ними бути не може, бо його чекає ще праця, і вийшов. Тоді почалася ще свобідніша забава, що затяглася до білого дня.

«Коли розходилися, Лесь Мартович, великий любитель пожартувати, понапихав, кому зміг, у кишені торти. Дехто спочатку і не помітив, а хто помітив, витягав під загальний сміх, а Мартович промовляв:

— Я ж попереджав, що красти не можна!»¹

Стефанік і його дружина залишилися ще на тиждень у Львові.

ХІХ

Після весілля Стефанік поселився у Стецеві у свого тестя і почав вести його господарство. Господарство Кирила Гаморака, колись зразкове і багате, тепер було занедбане. Будинки віддавна не ремонтвані. Поле запустило, а й те, що земля родила, не було впору звезене додому. Збіжжя на подвір'ї замокало, зростало або гнило.

Від якогось часу Кирило Гаморак почав менше цікавитися своїм господарством. Його придавили смутки, які чорною ниткою снувалися перед ним від молодості. В молодому віці померла дружина, а тепер на старість, коли людина робиться безсила й безрадна, марево смерті зависло над його домом. Прекрасні три сини в силі віку вмерли один за одним. Ще не переболів втрати синів, а тут умер зять Іван Плешкан, на якого покладав великі надії і якому в опіку віддавав свій дім. Смуток огорнув Кирила Гаморака, він уникав людей, полюбив самоту.

На таке господарство прийшов Стефанік. Відразу всі відчули руку молодого господаря, який вмів і працювати, і керувати, і проявити свою волю. Олена Плещ-

кан говорила тоді про Стефаніка: «Всюдисущий, всевидючий». Вставав звичайно дуже рано — весною і літом о четвертій годині. Виходив на подвір'я і пускав господарську машину в рух. Не дозволяв бити коней і дуже гнівався на того, хто це робить.

За церквою була корчма Берка Айзенкрафта, туди заходив Стефанік вечорами на пиво. Була там маленька кімнатка, в якій засідав Стефанік і прислухався до нескінченних розмов селян. Жадібно ловив Стефанік кожне слово і милувався тими іскрами, що летіли з розпеченої мужицької душі. Часто виходив зі своєї кімнатки, приставав до гурту, докидав своє слово і зав'язувалася розмова. Обступали тоді селяни свого співбесідника, ловили його слова, важили їх у своїх тяжких головах і притискали їх до своїх сердець. Бо все, що він говорив, було ясне, правдиве, живцем взято з їх життя, вирване з їх душі.

Кілька разів на тиждень Стефанік їздив до Снятина. Справи полагоджував швидко і до полудня вертався додому. За обідом любив розповідати новини дня. Коли був у доброму настрої, то всі сідали до столу і слухали його. Так цікаво розповідав, що звичайні речі і події в його освітленні набирали якогось чару і небуденності. Коли вертався роздратований із Снятина, тоді ніхто його не чіпав.

З селом зжився дуже скоро, ніби родився в Стецеві і там свій вік прожив. Любили і шанували його молоді й старі, особливо бідняки. Недолюблював Стефанік багачів, зарозумілих, скупих і тупих. Серед робітників деяких виділяв і називав своїми приятелями. До таких належали старий Микола Королук, що вмів гарно розповідати, і Михайло Личук, що знав «два міхи байок». Часто заходив до Стефаніка Тодор Верига. Він був горбатий і прозваний в селі «Халаманом». Та умів так цікаво розповідати, що Стефанік дуже захоплювався ним.

Бував Стефанік всюди, ходив на весілля і хрестини, але всюди ненадовго. Прийшовши на весілля, віддавав господарям дари і, незважаючи на протести гостей і господарів, сідав десь скраю, щоб мати вільну дорогу до виходу. Під час прийому виголошував коротку, але сильну промову і серед загального захоплення і виявлення симпатії до нього вставав, прощався

¹ Журнал «Жовтень» за 1956 р., № 5, стор. 51.

і виходив. Жодна сила не могла тоді затримати Стефаника.

Тут, в Стецеві, народилися всі три сини Стефаника: Семен, Кирило і Юрко.

Мое родинне село Тулова, Снятинського району, лежить над річкою Прутом, за сім кілометрів на південний захід від Русова. Я поступив до підготовчого класу Коломийської гімназії, коли селами Снятинщини йшла слава про виступи В. Стефаника на селянських вічах. Зійдеться, бувало, гурток селян, і відразу бесіда зайде про Стефаника. Ділилися своїми враженнями від віч у довколишніх селах, але найбільше уваги приділяли Стефаникові, про якого говорили з хвилюванням.

В 1905—1906 роках в цілій Галичині проводилася масова агітація за загальне виборче право у зв'язку з виборами депутатів до австрійського парламенту. В селах Снятинщини почався великий вічевий рух, який зрушив широкі народні маси. Селянство відчувало свою силу, розгинало спину, гордо підіймало голову. Віча, які організовувались майже в кожному селі, були багатолюдні, бурхливі.

Ця стихія підхопила Стефаника. Він став душею вічевого руху, незмінним агітатором і володарем селянських дум. Слухаючи його, народ хвилювався, вогнем палав або, як дитина, плакав від зворушення. Промови Стефаника були короткі. Простими, сильними словами він малював перед слухачами образи з важкого селянського життя, відгадував найпотаємніші думки селян, вбирав їх у слова і надавав їм права громадянства. Картав і ганьбив мужицькі слабості, підносив добрі стори, закликав до єдності і боротьби.

В ті часи вічевого руху звернув на себе загальну увагу великий селянський промовець Снятинщини Гриць Запаринюк з села Вовчківці. Був він неписьменний, але добре орієнтувався в політичних справах, був прекрасним оратором. Чистий, як криця, характер, непоступливість у своїх переконаннях і рішеннях робили з цього зовнішньо простого і непоказного селянина видатного політичного діяча Снятинського повіту. Він приятелював з Іваном Франком. Часто Франко приїжджав до Запаринюка і перебував у нього по кілька днів. Любив з ним розмовляти і слухати його прегарних оповідань і ори-

гінальних думок. Коли, бувало, Запаринюк затужить за Франком, то пішки вибирався до нього у Львів. Свої промови він будував на прикладах з селянського життя. То були свого роду притчі. Запаринюка увічнив пізніше Стефаник в новелі «Дід Гриць».

Під час своєї агітаційної діяльності Стефаник зустрівся з Запаринюком, і вони часто виступали на вічах від радикальної партії. Душевно насолодою було слухати цих промовців. На віче Стефаник приїжджав звичайно тоді, коли вже народ зібрався. Енергійно зіскакував з воза, а присутні радісно вітали його. Відразу давав розпорядження відкривати віче і виходив на трибуну. Постапний, як грецька статуя, у чорному вбранні, з усміхом на устах і з борідкою клином. Буря оплесків, а потім тиша. Стефаник закладав пальці лівої руки за камізьку на грудях, правою потирив чоло, поводив кілька разів по голові і починав говорити. Ось як проходило віче у селі Вовчківцях в 1906 році в справі виборчої реформи. Стефаник оповідає про молодицю, що з малою дитиною працює на панському лану. Над ланом спека. Мати, розперезана, в подертій сорочці, жне, а там під полукіпком плаче її голодна дитина. Далі викладає слухачам думки цієї матері, тяжкі, як довбня, чорні, як земля. Народ хвилюється, в багатьох сльози на лиці. Інші схилили голови і понуро дивляться в землю. Стефаник тим часом майстерно пов'язує свою розповідь-новелу з актуальною темою віча — з рівним виборчим правом, серед загального захоплення закінчує і швидко сходить з трибуни.

На його місце стає Гриць Запаринюк — кременний, середнього віку, такий собі звичайний, без жодних претензій. «Був собі пан, — починає він свій виступ, — і мав дві пари волів. Одну пару добре доглядав, казав тих воликів добре годувати, чистенько їх в стайні тримати. Найкращого пахучого сінця казав їм давати, на прохід кожного дня пускати. Файно виглядали ті волики, око пана радували, гордістю для нього були. Добре жилося тим воликам, бо вони ніколи нічого не робили. Та не так велося другій парі волів. В бруді і нечистоті перебували, часто побоїв зазнавали. Мало їх слуги доглядали, стухлого сіна їсти давали. Не знали ті волики волі, бо щодня мусили тяжко працювати, панові землю орати... Той пан, — пояснював Запаринюк свою

притчу, — то цісар. Волики, яким добре поводилося, — то пани, що нічого не роблять; ті другі волики, що тяжко працювали, а погано відживлялися, + то ми». Потім закликав до згуртування селян.

Промови Стефаника мали великий вплив. Кирило Трильовський — популярний на Снятинщині організатор спортивного товариства — у своєму листі до Стефаника від 16. I. 1907 р. писав: «Ваші промови роблять величезне враження на мужиків, тому я дуже Вас прошу не лишати агітації... Дуже добре би було, якби Ви так котру з Ваших бесід списали і післали в «Громадський голос». Це була б не лише фрайда для читачів, але і подвиг для партії.»¹ На жаль, промови Стефаника мало хто записував.

Під час вічевого руху, коли Стефаник своїм словом підкорив мужицькі душі всього повіту, в 1906 році померла на запалення мозку Євгенія Калитовська. Зійшла в могилу жінка, що була музою Стефаника, джерелом його найвищих думок і почуттів, але й найбільших терпінь.

— Вона мусила вмерти, — сказав Стефаник, — бо годі жити з такою бурею в серці, яку вона мала.

А на старості літ у нарисі «Серце» Стефаник напише: «Євгенія Калитовська — мій найвищий ідеал жінки».²

В січні 1907 року під впливом революції в Росії австрійський уряд видав новий виборчий закон про загальне виборче право. Ще того самого року відбулися вибори до парламенту за новим законом. В окрузі Заліщики — Снятин балотувалися і були обрані: депутатом Володимир Охримович від народовців, його заступником Василь Стефаник від радикалів. 1 квітня 1908 року Охримович зрікся мандату на користь заступника. З цього часу Стефаник став депутатом до австрійського парламенту. Тепер мав можливість боронити інтереси народу з урядової трибуни. 26 червня 1908 року на 96-му засіданні XVIII сесії він виступив з інтерпеляцією в справі конфіскації п'ятої книжки журналу «Літературно-науковий вісник» за 1908 рік³.

¹ Лист К. Трильовського до В. Стефаника від 16. I. 1907 р., зберігається в музеї в Русові.

² Твори, стор. 287.

³ «Літературна Україна» від 15 червня 1965 р., стаття Володимира Гладкого «Ні, не мовчав Стефаник у парламенті».

Стефаник зачитав конфісковану статтю Михайла Лозинського «Убийство галицького намісника». Солідаризуючись з положенням згаданої статті, Стефаник засуджував підлу політику австрійського уряду, який розпалював національну ворожнечу в Галичині: ключ до розв'язання національного питання не в національній нетерпимості, а в класовості кожної нації.

З парламентської трибуни виступив Стефаник і проти «князів руської церкви», які не все однаково ставилися до порушення заповіді «не убий». Коли жандарми убивали селян під час виборів, то церква мовчала, не ставала в обороні заповіді «не убий». Коли згинув намісник Потоцький, то представники церкви засудили злочин, при тім без одного слова осуду тих обставин, які були політичним підкладом для тої смерті.

Стефаник був проти методу терору в політичній боротьбі. У згаданій інтерпеляції записано: «Доки людскість не знайде таких форм суспільного життя, які уможливили б кожній одиниці свободний і всесторонній розвиток, доти політичні вбивства, так само, як і бунти, революції не зникнуть з історії людскості»¹.

Після кожної сесії парламенту Стефаник складав перед своїми виборцями звіт про роботу цієї установи. Цікавим був його виступ на вічу в селі Задубрівцях Снятинського повіту 31 липня 1910 року. Обговоривши політику Польського Кола², перейшов до справи українського університету у Львові. Коли всі заходи Українського Клубу³ виявились безуспішними, академічна молодь взяла цю справу в свої руки. 1 липня 1910 року в мурах університету прийшло до трагедії — впав Адам Коцко. Далі Стефаник каже:

— Якби мати Адама була між нами, то я не говорив би того, що хочу сказати. Нас будуть мордувати, будуть проливати нашу кров, будуть падати молоді люди, а наше серце б'є і відчуває те все, і це шарпає наші душі. Це для нас є добрим знаком, що той молодий чоловік згинув на барикадах.

¹ «Літературна Україна» від 15 червня 1965 р., стаття Володимира Гладкого «Ні, не мовчав Стефаник у парламенті».

² Польське Коло — об'єднання польських депутатів у Віденському парламенті.

³ Український клуб — об'єднання українських депутатів у Віденському парламенті.

Тепер по Січинським і Коцку пізнаєте Ви, що наша молодь заразилась Вами, що вона — так як Ви здобуваєте свої права кров'ю і трупами — і вона, та наша молодь, скроплює свою ціль кров'ю і трупами встелює свою дорогу. На такій могилі, як могила Адама, ростуть великі квіти, за якими підуть усі і устелять дорогу тим квітам і здобудуть свої права. Ви не тратьте надії, що не здобудете кращої долі, бо Адам Коцко показав, що вже надійде той час, коли не будемо тікати із своєї рідної землі, коли і в нас запанує правда і воля. Коли через Вашу шкіру переходить страх, що Ваші сини впадуть, то Ви не падайте духом, але йдіть в боротьбу і виборіть собі право¹.

Творчій роботі В. Стефаник в цей час не може віддаватися. Літературні кола різно пояснювали собі його мовчанку, але ніхто не припускав думки, щоб Стефаник ще у силі віку, вже не міг дати літературі свого нового слова.

Занепокоївся мовчанкою Стефаника Михайло Коцюбинський. Він відновлює перерване після полтавських свят листування і на початку 1909 року пише Стефаникові до Відня: «... я ніяк не міг помиритися з таким довгим антрактом у Вашій літературній роботі. Не може бути, щоб Стефаник — наш, а особливо мій, любимий письменник, краса нашої анемічної літератури, щаслива оаза, — замовк назавжди»².

В 1909 році М. Коцюбинський перебував на лікуванні на острові Капрі, звідки також листується зі Стефаником:

«Ми тут з Горьким дуже часто згадуємо Вас, бо і він (Горький) великий Ваш поклонник.

Його роздратувало, що в якійсь статті Вас зрівняли з П. Альтенбергом. Він каже, що коли читав Ваші оповідання, то мало не плакав. Дуже мені приємно, що ми так сходимося з ним на цьому пункті»³.

В липні, повертаючись із Капрі, М. Коцюбинський зустрічається у Відні зі Стефаником вдруге. Радить вернутися до літератури.

¹ Газета «Громадський голос» від 7. IX. 1910 р., № 36.

² Лист М. Коцюбинського до В. Стефаника від 12. II. 1909 р., т. 6, стор. 87.

³ Лист М. Коцюбинського до В. Стефаника від 29 червня 1909 р., т. 6, стор. 122.

Але цим разом навіть М. Коцюбинський не зумів зрушити таланту Стефаника. Пізніше, вже на схилі свого життя, Стефаник з гумором згадує свою депутатську діяльність: «Ще Коцюбинський писав мені до Відня, щоб я плюнув на ту політику, та я мав тоді мого ровесника і мого приятеля від літ хлоп'ячих (Лев Бачинський), що все казав мені, коли руку підоймати, а коли ні, і я був коло нього спокійний, бо я йому вірив»¹.

З часу, коли Стефаник одружився, відносини між ним і його батьком та другою матір'ю почали налагоджуватись. Він часто відвідував батька в Русові, а батько приїжджав до сина в Стецеву.

Батько далі успішно продовжував діло, розпочате ще в молодості, і, як дотепер, з року в рік збільшував своє господарство. Правда, тепер вдавалося йому це легше, як замолоду, бо велике майно давало більші прибутки, та й Семен набув за довгі роки досвіду у веденні такого господарства. Хоч при одруженні перших дітей Семена багато поля відійшло, але цього він не відчував, бо на місце поля відданого у віні своїм дітям, докуповував свіже.

Мав Семен і великі невдачі в житті, але він цим не переймався, а ще з більшою впертістю збільшував маєток. В життєвому поході хазяїна не всі члени родини могли дотримуватися його кроку і падали серед шляху. Самі смерті позначили той шлях. Першою вмерла дочка Марія, потім дружина Оксана. Через чотири роки після її смерті на 25 році життя вмирає друга дочка — Параска, проживши з своїм чоловіком ледве 9 років. Невеликі надії покладав Семен і на синів Юрка та Володимира, бо вони не мали батькового здоров'я. Це його хвилювало і пригнічувало, бо знав, що земля потребує сильних рук до роботи на ній.

В праці та чималих турботах проходило господарювання з другою дружиною Марією. Господарська машина, приведена в рух ще 30 років тому, не сміла стати навіть під час смерті найближчих і найдорожчих. Той самий ритм праці, що панував у господарстві Семена Стефаника раніше, лишився й тепер. А тим часом приходять на світ другі діти: син Лука та дочки Олена,

¹ Варіант «Автобіографії», написаної з нагоди 60-річчя.

Параска і Тетяна. Збільшена сім'я вимагала від подружжя ще більшої праці і запопадливості.

Коли В. Стефаник став депутатом, він відразу виріс в очах свого батька. Беззаперечно віра селянських мас в його сина вплинула на тверду душу батька. Він був гордий за свого сина, хоч цього не показував нікому. Його серце наповнювалось гордістю, коли оглядав, як син веде господарство свата Кирила Гаморака. Це господарство знав старий Стефаник багато років, але ніколи воно не було так поставлене, як тепер. «Шкода було пускати цього сина у світ, який його лише збаламутив, — думав собі Семен, — а з нього був би добрий господар».

Вже в перший рік свого перебування в Стецеві Стефаник планував побудувати власну хату в Русові. Батько пішов йому назустріч, відступивши великий город, де можна будувати хату, і обіцяв дати 16 моргів поля. В затишному місці під горбом, край села, з боку Красноставців швидко росла садоба молодого Стефаника. Простора гарна хата під бляхою — кухня, три кімнати і вітальня, а з північного боку веранда з чудовим видом на хвилясті поля, ген далеко, аж на Городенківщину.

Після смерті свого тестя Кирила Гаморака в 1910 році Стефаник переїжджає до Русова, до своєї хати. Вся Стецева проводжала його до самої хати. Віз, на якому їхав Стефаник з дружиною, супроводили селяни на конях. В. Стефаник дуже хвилювався, кликав до себе розпорядників того походу, просив цього не робити, але без успіху. Село, в якому прожив цілих шість років, хотіло тепер показати приязнь і любов до свого депутата-захисника.

Ожило поле і господарські приміщення. Хата здригалася від веселих криків дітей — трьох синів. Як польові коники, стрибали вони всюди, ганяли по городу і подвір'ю, а потім наввипередки із великим галасом влітали до хати. Не могла їх вгамувати добра мати, що надавала своїй хаті якоїсь м'якості і ніжності. У дружини Стефаника уже тоді щораз більше занепадало здоров'я — підкрадалася грізна недуга легенів.

В хаті Стефаник мав меблі прості, естетично розташовані. Всюди панувала чистота. Стіни — біленькі, чисті, без прикрас: два-три малюнки, серед них в одній

кімнаті — портрет Л. М. Толстого. Та простота обстановки надавала хаті якогось особливого чару і принади.

В. Стефаник швидко вростав у ґрунт Русова, який залишив 25 років тому малою дитиною. Довкола близькі, рідні. Он там, на горбку, господарює брат Юрко, а недалеко від нього господарство брата Володимира. Зовсім близько, майже під боком, біля дороги в село, мешкає племінниця Параска. Про неї він особливо піклується, бо вона дочка сестри Марії.

В господарстві Стефаника всюди відчувалася дужа, але нервова рука господаря. В стайні — взірцева чистота. Коні були швидкі, повільних Стефаник не терпів. Вони знали свого господаря і з місця рушали бігцем. Стефаник не допускав, щоб коні працювали в полі до ночі, — перед заходом сонця обов'язково мали бути дома. Любив, щоб худоба була завжди добре і вчасно нагодована. Пильнував сам, щоб усе живе, що мав у господарстві, не було голодне.

Домівку свою дуже любив. Найліпше відпочивав дома, тому ніде довго не затримувався. Хата в нього, ніби жива істота, що постійно потребує опіки.

Як депутат, їздив до Відня на сесії парламенту, але довго там всидіти не міг — кожної суботи вертався до Русова.

Навесні 1912 року здійснилася моя мрія — познайомитись з В. Стефаником. Я поїхав до Русова з дядиною Оленою Плешкан, яка хотіла відвідати свою сестру Ольгу. Тоді я був учнем 5 класу Коломийської гімназії. З великим трепетом переступив поріг хати Стефаника. Я мав надію, що виручить мене дядина, коли забуду язика в роті. Але цієї допомоги не треба було, бо Стефаник виявився доступним, безпосереднім. Розпитував про моїх учителів, що читаю, що мені з прочитаного найбільше подобається. Мене дивувало, що Стефаник, у якого так багато всяких справ, міг приділити мені, тоді ще майже дитині, стільки уваги.

В. Стефаник — депутат, великий захисник бідного селянства. З'явиться він у Снятині, то зараз за ним тягнеться ціла хмара людей в різних справах — то до суду, то до староства чи скарбового уряду. Не відмовляв нікому і зараз сам або разом з тими, що зверталися до нього в справі захисту чи допомоги, обходив усі потрібні установи. Ходив завжди швидко, енергійно,

так що за ним інші підбігали. В установах не чекав ніколи. Вхпив відразу туди, куди потребував — до старости чи начальника суду, і там полагоджував справи.

— Ви, пани, собі гадаєте, що хлоп на те сотворений, аби його лише вічно карати, — починав Стефаник своє захисне втручання. Потім йшло кілька слів досадних чи жартівливих, — і урядовець просив пробачення у депутата та обіцяв виправити заповідяну кривду.

Начальником суду в Снятині був Микола Фірманюк, якого Стефаник високо цинив і приятелював з ним.

В. Стефаника непокоїли потерпілі не лише під час кожного його перебування в Снятині, вони майже щоденно відвідували його в Русові. Для селян Стефаник став найвищою владою. Йшли до нього після вжиття всіх урядових заходів, і він мав остаточно вирішувати дальший хід справи. Часом після довгих судових процесів приходили до нього посварені сторони, аби їх погодив. Коротка розмова з людьми розв'язувала найбільш заплутані справи. Чого не міг зробити суд своїми вироками, того добивався Стефаник своїм словом. Люди відходили від нього задоволені, ніби між ними ніколи нічого не було. Навіть ті, що не могли погодитись в подружнім житті, шукали поради у домі Стефаника. Сердечна розмова з одною і другою сторонами — і сімейне огнище врятоване.

Приходили до його дому і як до лікаря, з ранами та з різними хворобами. Стефаник терпеливо випитував хворих, давав поради, а в тяжких випадках відсилав до лікаря в Снятин. Був Стефаник для селян лікарем, адвокатом і найвищим суддею.

В 1912 році в Снятині відкрив адвокатську канцелярію Іван Семанюк (Марко Черемшина), великий друг Стефаника. Поет землі і поет гір добре розуміли один одного, їх відмінні вдачі доповнювали одна одну. Обидва селянські сини, обох обурювала й мучила соціальна несправедливість і недоля трудящих мас. Снятинщина гордилася цими двома своїми заступниками, з повним довір'ям віддавала їм у руки свою долю і, як до рідних батьків, звертала свої очі.

Стефаник і Семанюк стали в центрі громадсько-по-

літичного та господарського життя Снятинського повіту.

Під час кожного свого перебування в Снятині Стефаник відвідував Семанюка, щоб перекинутися з ним бодай кількома словами. Найкраще почували себе друзі в кав'ярні за снятинською ратушею, у «Зосі», де мали для себе окрему кімнату. Тут збиралася трійка: Стефаник, Семанюк і начальник суду Фірманюк. За кухлями пива велися цікаві розмови. Стефаник оповідав звичайно якусь найсвіжішу, пережиту ним сцену з життя села. Черемшина пересипав бесіду квітами і пахучими гірськими травами, а Фірманюк перетикав своїми веселими дотепами і жартами. Півгодини такої розмови — і друзі розходилися. Фірманюк і Семанюк до суду, а Стефаник сідав на віз і їхав до Русова. Не раз бував я свідком цих зустрічей друзів — і кожний раз зачарований вертався додому.

Часто Стефаник запрошував своїх друзів до себе в гостину. Тут, на селі, вони ставали ще більш безпосередніми і дотепними.

Серед гомону праці, коли Стефаник був саме в силі віку, в його хату почало вкрадатися нещастя: дружина злягла. Стефаник привозив із Снятина до хворої протягом всієї осені 1913 року свого друга лікаря Кушнерчика. Та хвороба виявилась сильнішою від найліпших лікарів.

Катастрофа наближалася.

Коли поля були засипані снігами, коли від русівської хащі тягнуло морозом, а зграї ворон кружляли над селом, померла Ольга Стефаник. Був тоді місяць лютий 1914 року.

Смерть дружини пригнобила Стефаника. Після десяти років спільного життя лишилися могила дружини й діти — сироти. На сина Кирила смерть матері зробила надзвичайне враження. Він плакав, кричав, лаяв батька, чому той допустив того. Цілими годинами Стефаник носив його довкола хати, тулив до себе і заспокоював, як міг. Коли малий Кирило увійшов до хати і побачив довкола мертвої матері свічки, то в своїй дитячій люті почав гасити їх і викидати. Ледве втихомирили дитину. Старший, Семен, перед смертю матері перебував у своєї тітки Даниловичевої у Бурштині. Як приїхав на похорон, то тяжко розплакався, але заспо-

коївся скоріше за Кирила. Тітці Олені Плешкан сказав:

— Правда, тьотю, що мамі ліпше, що вмерли, бо тепер їх нічого не болить.

Коли Ольга лежала на лаві, то Стефаник раз по раз відкривав двері до тієї кімнати і говорив:

— Дивіться, яке гарне чоло має Ольга, який розум б'є з того чола і прекрасного лица.

Стефаник купив у Снятині гарну, чорну металеву домовину.

Відбувся похорон. Багато довоколишнього селянства та інтелігенції проводжали дружину Стефаника на вічний спочинок...

Весною 1914 року в Галичині широко святкувалися соті роковини з дня народження Тараса Шевченка. На відзначення століття майже в кожному селі насипано високі могили. Відбувалися урочисті зібрання з промовами, присвячені пам'яті великого революціонера-демократа. Широким відгомонам продунали ці свята по селах Снятинщини, вони сприяли поширенню революційних ідей Шевченка, який закликав народ до боротьби за соціальне і національне визволення. В більшості сіл Снятинського повіту шевченківські свята відбувалися з участю Василя Стефаника.

xx

Початок першої світової війни застав Стефаника в Русові. Вже в половині вересня 1914 року російські війська зайняли села Снятинщини і рушили в Карпати.

Пусто і глухо стало восени і взимку 1914—1915 років. Села причаїлися, прислухались до глухого гуркоту гармат, що час від часу долинали з боку Русова. Громадське життя завмерло зовсім. Не стало тих, що його творили — забрала їх царська воля мобілізаційним наказом на війну, а старших, військовонезобов'язаних, австрійська вояччина силоміць посадила на їх власні вози і наказала теж собі служити. Жодної вістки від найдорожчих, що на різних фронтах кривавилися за царську справу, жодної відомості про те, що діється на широкому світі!

Таким тяжким життям прожив Стефаник разом із

своїм селом осінь і зиму першого року війни. Світ забитий дошками і привалений семи надгробними каменями. Різні вісті про війну переходили з села до села, з хати до хати, перетикані несамовитими страхіттями, тисячу разів перекручені і перебільшені. Довгими осінніми і зимовими вечорами до хати Стефаника сходилося багато селян, і радили раду. Оповідали про новини в селі і околиці, а Стефаник зважував усе і робив свої висновки.

В березні 1915 року повернулася австрійська армія і провела другу мобілізацію. Через кілька днів після її приходу за фальшивим доносом В. Стефаник був заарештований. Пізно вночі приїхала військова жандармерія, забрала його і посадила до в'язниці в Снятині. За телеграфним наказом із Відня Стефаника через кілька днів було випущено. Військовий комендант попросив пробачення у Стефаника за помилку і запросив його на бал, що мав відбутися в Снятині.

Стефаник категорично відмовився.

— До ваших послуг авто, пане после, — каже комендант.

— Ні! Дякую. Я поїду мужицькою фірою до Русова. Досить мені ваших гонорів тої першої ночі, — відповів Стефаник¹.

Від смерті дружини Стефаника підупало його хатне господарство, а діти лишилися без жіночої опіки. Довголітня, вже стара слуга Матіїха не могла заступити ані господині дому, ані матері дітям. Стефаник бачив це і поки що радив собі, як міг. Занадто синів любив, щоб з легким серцем міг обдарувати їх мачухою. Тому навесні 1915 року поїхав до села Орельця, де перебувала сестра дружини Олена Плешкан, і забрав її з дочкою Ольгою до Русова. Тоді сказав: «Будьте тут, опікуйтеся домом і дітьми, я Вам кривди не зроблю, а наші діти будуть рівні». Від того часу Олена Плешкан залишилась в Русові і зайнялась дітьми своєї сестри та хатньою господаркою Стефаника. Збулося бажання покійної Ольги Кирилівни. На смертній постелі сказала до своєї сестри: «Я б Тебе дуже просила, щоб мої діти були з Тобою, але Ти мені цього, мабуть, не зробиш».

¹ З розповідей Олени Плешкан

Вже на схилі свого життя в творі «Серце», згадуючи своїх найближчих приятелів, Стефаник напише:

«— Олена Плешканова — рідна сестра моєї покійної жінки, вірна моя приятелька в біді. У війні і по війні дала буйний ріст моїм трьом хлопцям:

- Семенові,
- Кирилові,
- Юркові»¹.

В травні 1915 року вдруге прийшла російська армія, яка цього разу пробула тут лише місяць. Стефаник жив у Снятині в Семанюка. До дому Семанюка часто заходив один російський солдат, родом українець, якийсь Петро Іванович. Він дуже любив розмовляти з Стефаником і виявляв до нього велику пошану. Семанюк, зайнятий іншими справами, рідко брав участь у їхніх розмовах. Одного вечора солдат запитав Стефаника, чим він займався до війни і чим зараз займається. Стефаник відповів, що працює писарем у адвоката, тобто у Семанюка. Солдат, захоплений балакучістю Стефаника, хвилину подумав і сказав: «Щось то не в порядку, бо ти теж можеш бути непоганим адвокатом».

Після відходу російських військ В. Стефаник вернувся до Русова. Війна була саме в розпалі і забирала чимраз більше жертв. Мобілізаційні комісії забирали на царську службу навіть калік, а війська реквізували у людей збіжжя і худобу. Стефаник ходив по різних установах, військових і цивільних, та робив, що міг, аби полегшити тягарі, що сипалися на беззахисне селянство.

Коли прийшло літо 1916 року, з боку Дністра почали озиватися гуки гармат. То розвивався наступ російських військ. З дня на день посилювався гук, а селами розійшлася вістка, що Австрія відступає, що росіяни іде, як трави та листу. Незабаром дороги вкрилися обозами відступаючої австрійської армії. За ними тяглися селянські вози, на яких їхали на купах лахміття замурзані і заплакані жінки і діти. До возів припнуті корови і вівці. А позаду них горіли села і гули гармати.

В. Стефаник вирішив залишити Русів і перебути

лихий час в іншому місці. Зараз за військовими обозами і сільськими біженцями подався в гори, до Косова. Тут на власні очі бачив і сам пережив жах, трагедію і грозу війни. Страшне враження робили на нього нещасні сільські втікачі, в очах яких малювалися розпука та безнадійність. Виглядали вони, як підстрілені птахи, прогнані силою зі свого гнізда. Женуть їх кудись у світи, а вони самі не знають куди. Цю сцену пізніше Стефаник увічнив у новелі «Марія». Діставшись через гори в Угорщину, Стефаник переїхав до Відня. На господарстві у Русові лишився брат Володимир, а домом і дітьми опікувалася Олена Плешкан зі своєю дочкою Олею.

У Відні Стефаник мешкав по вулиці Йозефштеттерштрассе, № 63. Після тяжких переживань в рідному краї і в дорозі через Карпати Стефаник поволі заспокоювався.

Громадськими справами Стефаник дуже цікавився, пильно придивлявся до всього, що діялося навкруги, і пізніше в товаристві висловлював свої дуже цінні зауваження. Теплим словом підбадьорював тих, на кого часом находили розпука і зневіра.

А думками жив переважно у Русові: біля своїх дітей, на своєму обійсті. І спомини про рідний куток, про рідну землю були головною темою його розмов у товаристві.

В. Стефаника тягло туди, де міг бачити селян, з ними говорити і їм допомагати. Тому часто відвідував табір утікачів і переселенців в Гмнді. Кожна поїздка коштувала йому багато здоров'я, бо за кожним разом переживав те, що бачив у таборі. Переживання були прикрі, бо безліч горя і трагедій крили в собі ті сірі одноманітні бараки. Завжди майже в гарячці повертався до Відня.

Про перебування Стефаника у Відні довідалося багато селян та інтелігентів з Покуття, тепер розсіяних по різних фронтах австрійської монархії. В різних справах звертаються до нього — одні листовно, інші приїжджають особисто до Відня. Всі потребують допомоги й захисту Стефаника.

В. Стефаник нікому не відмовляє, кожному робить все, що тільки в його силах. Кожне його слово має

¹ Твори, стор. 288.

значення, кожне його особисте втручання вирішує справу.

Початок грудня 1916 року. Діставши принагідно адресу В. Стефаніка, я теж приїжджаю з італійського фронту до Відня. Довкола великий рух, вечоріє. Зупиняюсь перед його квартирою. Оглядаю свій зім'ятий одяг і не наважуюсь вийти на другий поверх і постукати до його дверей. Може, незручно, може, буде йому прикро, що всякий докучає. Раптом пізнаю: він, Стефанік — поставний, з бородою, в чорному пальті, енергійний, збігає згори сходами і йде просто до брами. Переходжу дорогу, вітаюсь і прошу пробачення за свій «напад» на дорозі.

— А, то ти, небоже? — пізнав Стефанік. — Що ж ти робиш і звідки тут узявся?

— Я приїхав годину тому, дістав на шість тижнів відпустку, маю надію вчитися.

— То тобі на війні ще й наука в голові?

— Живий живе гадає, — відповідаю.

— Але чекай, ніч западає, а ти, певно, голодний, ідесь треба тебе примістити. Ходім до цього готелю навпроти, там будеш спати.

Слухняно йду за Стефаніком. Господар і кельнери низько кланяються йому, питають, чим можуть служити.

— Цей юнак, — каже Стефанік по-німецькому, — то мій краян і знайомий. Ви мусите його добре нагодувати і у себе примістити.

За хвилину ліфтом піднімаємося на другий поверх, де господар вказав нам кімнату.

— Ну, хлопче, ти тут переспши, а завтра рано о восьмій годині прийди до «Каффегаус інґріч», от там на розі вулиці — там буду чекати на тебе.

Рано заходжу до кав'ярні. Несміло займаю місце біля крайнього столика від дверей. Повно гостей, одні відходять, інші приходять. Крім німецької, чую й українську мову. За хвилину входить В. Стефанік.

— Мое поважання панові послові! — кричать по-німецькому кельнери. Стефанік кивнув головою, пішов у глибину залу, де від одних столиків відзивались до нього «Guten Tag», від інших — «Поважання». Вітається, відкланюється, з деяким перекинеться кількома дотепними словами. Ожила кав'ярня, гості заворуши-

лися. А Стефанік такий собі свобідний і в рухах, і в розмові, такий привабливий, ніби це не віденська кав'ярня, а Снятин або й Русів. Біля одного столика заметушилися, запрошують до гурту. Він повів поглядом по залу і побачив мене. Стефанік лишив своє товариство і підійшов до мене. Просить дати йому каву.

— Відай, ти, небоже, не маеш з чого жити в цім Відні, — каже по хвилині. — Але ти не журися, яось порадимо.

Витягає свій гаманець, відраховує 150 корон і передає мені.

Перебуваючи у Відні, я зустрічався зі Стефаніком дуже часто. Він завжди цікавився, як живу і чи не сняться мені рідні краї. Коли згадував про Русів, то яось урочисто — лице його тоді то хмурилось, то роз'яснювалось, а очі дивилися кудись далеко, бачили свою хату і дітей. Проханнями про допомогу я більше не докучав йому, бо бачив, що кожного дня до нього з'являлося все більше різних людей.

У Відні В. Стефанік повертається до літератури, від якої відійшов з 1900 року, тобто з часу, як виїхав з Кракова. Мовчав завзято цілих 16 років, хоч громадянство домагалось і чекало нових його творів. Мовчанку письменника обумовило багато причин.

Краківське середовище спонукало Стефаніка до творчості. Душевні і фізичні переживання в процесі творчості знесли молодий і сильний організм. Тривалий відпочинок був необхідний. Трилітня мандрівка від приятеля до приятеля після Кракова ще більше висотала його нерви. Заснування домашнього вогнища, господарювання в Стецеві і Русові, посольство і громадська діяльність не створювали таких умов, щоб Стефанік міг цілком віддатися літературній творчості.

Він знав галицьке село двох останніх десятиліть XIX століття і змалював його важке економічне становище в своїх безсмертних новелах краківського періоду. За час від 1900 року до першої імперіалістичної війни на селах відбулися великі зміни. Загострилась класова боротьба на селі, а соціалістичні ідеї знаходили серед спролетаризованих селянських мас своїх беззастерезних прихильників. На свідомість селян впливали

нові чинники, як політична агітація, читальні, вибори. Страхіття війни сколихнули село, потрясли і співця того села. Ця нова дійсність змусила Стефаніка взяти перо в руки.

Якось В. Стефанік відвідав Даниловичів, які перед третім російським наступом переїхали до Ряшева. Даниловичева оповідала Стефанікові, як під час бою над Дністром загинула мати-селянка, що з двома маленькими дітьми втікала від куль. Ця розповідь зробила на Стефаніка велике враження. Повернувшись до Відня, він замкнувся в своїй мешканні і написав новелу: «Діточа пригода».

Коли вночі прийшов додому Ярослав Весоловський, що мешкав разом зі Стефаніком, застав його блідого, до краю схвильованого, а за ним — цілу купу шматків паперу.

— Маєш цю дрібничку для свого календаря, — сказав Стефанік до приятеля, підсуваючи йому свій рукопис. — Але ж бо ти мене нанудив з тим писанням, а тепер сам бачиш, як тяжко мені це приходить.

Оповіданням «Діточа пригода» Стефанік розпочав новий період своєї творчості. За кілька тижнів після написання цієї новели він створив оповідання «Марія», яке присвятив Іванові Франкові. В цьому творі автор змалював жахи війни, трагедію зруйнованої війною сім'ї. зустріч з братами із-за Збруча.

Життя у Відні набридло Стефанікові. Всією своєю істотою він затужив за рідними сторонами, за своїм Русовом, своєю хатою і своїми дітьми. Правда, час від часу одержував вістки з дому через Червоний Хрест, але це не задовольняло. Він хотів власними очима побачити українське село, над яким уже третій рік лютувала війна, і весь її тягар могильною плитою лежав на плечах трударя.

Вибух революції в Петербурзі сколихнув уми багатонаціональної Австрії. Росли надії на швидке закінчення війни, на падіння не тільки царизму в Росії, але й австрійської імперії.

Василь Стефанік пильно слідкує за подіями на фронті, докладно перечитує щоденні повідомлення, неспокійний.

Тим часом російські війська почали загальний від-

ступ. В. Стефанік бере в міністерстві дозвіл на виїзд у воєнну смугу, покидає Відень і їде вслід за фронтом. Після відступу російських військ зі Снятинщини Стефанік прибуває до Русова.

Те, що діялося по селах Снятинщини по приході пруських та мадярських військ, не могло не вплинути на вразливу вдачу Стефаніка: війська плюндрували збіжжя на пні, забирали все, навіть рядна з постелі, і за все те іноді на плач і зойк переляканих жінок давали фіктивні розписки. Польська бюрократія, що повернулася слідом за армією, ставилася до селян з великою ненавистю. Користуючись своїм привілейованим становищем, вона намагалася на кожному кроці докучати населенню. Називаючи москвофілами всіх тих, хто не тікав разом з нею від російської армії, вона намагалася таким чином заглушити всякий протест села.

В. Стефанік мовчати не міг. Він заступається перед військовими та цивільними органами влади за покривджених селян. Щодня виїжджає до Снятина, бо кожний день приносив багато кривд з боку зухвалої, голодної вояччини і такої ж самої адміністрації. Очі заплаканих, пограбованих селян звертали до Стефаніка і благали рятунку. Щоб надати обороні села організованих форм, Стефанік разом із чільними людьми повіту — Семанюком і директором школи у Вовчківцях Василем Равлюком — вирішив відновити діяльність філії «Сільського господаря» в Снятині. Це товариство, як не політичне, не викликало підозріння в нелояльності супроти цісарської держави.

28 серпня 1917 року відбулися загальні збори філії «Сільського господаря». Відкриваючи збори, Стефанік, як передвоєнний голова товариства, сказав:

«Внаслідок воєнних подій, а особливо частих інвазій, завмерло життя філії і кружків тоді, коли наш повіт плюндровано. А нас в ту важку добу не гладили по голові, але скоботали посторонками по горлі. Хочемо відновити свою діяльність, хочемо працювати на своїй землі, поритій гранатами та кров'ю обтеклій, і сподіваємося, що успіх буде, бо народ наш серед гуку гармат охрестився. Отже, починаємо діло, хай ніхто не стане збоку поза товариством, хай і жінки до нього впишуться, і станьмо знов організованою силою. Нам треба самим

відбудувати і себе і розвалені хати наші. Отже, всі до роботи!»¹.

На тих самих зборах Стефаник просить увільнити його від обов'язків голови, бо, як депутат, буде частіше від'їжджати до Відня, через що потерплять справи товариства. Збори обирають головою Івана Семанюка, а Стефаника просять бути членом ради з правом заступати голову.

За короткий час філія «Сільського господаря» розгорнула широку діяльність у напрямку налагодження господарського життя в повіті і припинення беззаконних ревізій. Сам Стефаник забрав з філії по 40—50 покривджених селян і йшов з ними до органів влади та настоював, щоб виправити заподіяні кривди. Кілька разів їздив у справі «Сільського господаря» до міністерства та намісництва, а в справі приміщення для філії, яке зайняло військо, вносив інтерпеляцію в парламент, чим викликав гнів командування армії.

З ініціативи В. Стефаника 14 грудня 1917 року були скликані надзвичайні загальні збори філії «Сільського господаря», на яких обговорювались всі пекучі справи повіту. На збори були запрошені представники війська і адміністрації. Стефаник виголосив таку промову:

— «Ця нещаслива земля, цей нещасливий наш край знайшовся через війну в надзвичайно прикрій господарській і економічній ситуації. Дома лишилися тільки жінки і старці. Дякую вам, українські жінки, що-сте потрапили своєю роботою удержати все те, чим наш народ держиться на тій землі...

Всі однак недомаганя воєнної господарки не так входять із злих законів, як із того, що держава не годна була за 100 літ... витворити урядів, котрі були б близькі народу. І для того то панує страшне невдоволення нашого народу з урядів. Не можу сказати, що всі урядники без виїмку, робили зле народови, але напевно можу сказати, що всі урядники без виїмків, не зуміли допомогти народови. Народ кричить до них: «Дайте нам соли, світла, обуви, одягу!» А вони не годні! (Вигук з залу: «Але за масло то годні!»)...

Держава, видно, не була прилагоджена до пере-

¹ Книга протоколів філії т-ва «Сільський господар» у Снятині з 1917 року.

строю господарки. Не на то наші жінки та діти каправляли, аби ми мусіли чужинцям так дешево збіжя продавати. Але ми готові ще нисше наше збіжя продавати, але чому держава, що має колосальну силу, не постаралась о сіль, нафту, шкіру та залізо. Ми босі не будемо стерегти телефонів. Ми навіть стільки не дістаємо цукру, щоб дітей загулити. Ми домагаємося від держави тих речей до удержання життя. Нам позабиграрили пашу і збіжя, а ми чим будемо грітись? Пшениця подорожіла о 25 процентів, а сірники о 1000 процентів. Чи лиш нам, мужикам, диктується ціну, а великим фабрикантам ні?

Коли наші пани завидують мужикови причинків воєнних і кричать, що хлопи беруть мільони, — то я заявляю, що я не видів нічого більше ненормального і гидкого, як то, що всілякі люди в коротких сурдутах і в довгих чорних сурдутах зачали завидувати грошей мужикови. Нічо нема сумнішого, як брати гроші за каліцтво, за смерть свого мужа, сина, тата.

(Вигуки: «Ми даруємо ті гроші, най пани йдуть на війну!»).

Як жінка з дітьми дістає 1000 корон причинку, а її все зрабовано добрим і злим способом, то за одну корову мусить заплатити 2000 корон. Добре то рахувати сусіда, як не знаєся его видатків. Тепер пара чобіт коштує 120 левів. Най вже нам наші сусіди перестануть завидувати. Повторюю ще раз, що в причинковій комісії бракує нашого чоловіка, і я прошу присутного тут старосту, аби цей блуд направив якнайборше.

А тепер щодо млинів. Для нас нестримна річ — те приділювання нас до млинів. Бувають випадки, що співвластитель, або навіть властитель млина, мусить везти мливо до чужого млина, бо його там приділено. Це конче треба скасувати.

З евакуацією діялись страшні речі. З якої речі переведено евакуацію, біг знає — хіба на те, аби людей обрабувати і вимучити. Ціле населення тягнули на голод. Це найбільша несправедливість.

А тепер як ми маємо жити серед такого великого нещастя? Наших урядників не болить біда людська. Війна научила нас розрізнявати приятеля від неприятеля, і я вам раджу, аби-сте зятамили сю науку, та й

від нікого не чекайте добра, ані спасіння, тільки від себе самих. Організуйтеся, підпирайте один одного. Тримайтеся купою — будьте один кулак!

То, що наше господарське життя витворило в останніх 20 роках, то вже погинуло. Лишилися старці і діти. За 20 літ ми з колосальним трудом виховали покоління, а воно пролило кров за державу. Діти дичіють, старці зажурені, жінки запрацьовані, згорбатили. Наші жінки — це робітниці. Я протестую сильно, коли деякі панки називають наших жінок лайдачками. Це не лайдачки, це тихі робітниці. Хіба пані в капелюшках розлайдачилися!

Старайтеся, аби всюди була школа, аби молодь наша не дичіла. А наші учителі най беруться до тих дітей, до тої надії нашої. І тому прошу присутнього старосту, аби не уживав наших учителів до всяких послуг, бо на тім терплять хлопські діти.

Вірмо всі: ніхто не годен нас побороти, ні знищити. Такої нам віри треба, бо коли ми всі фронти зілляли нашою кров'ю, коли нами Талергоф заповнили, коли ми на краю війни стоїмо, то нам штуркують попід ніс, що нас до Польщі прилучать. Та ніяка держава не може змусити народ, аби йшов до ворога на погибіль.

Протестую проти таких підлих поголосок польського газетярства!

За фронтом, на сході, в найбільшій величчї встає новий світ. Звідти йде до нас світло для нашого розвою. Ми народ молодий, сильний, — підемо вгору!»¹.

XXI

Велика Жовтнева Соціалістична революція сколихнула й Австрію. В армії це стало відчутним відтоді, як із Росії почали вертатися полонені. Військове командування вирішило поповнити ними виснажені військові частини. Але цей захід приніс командуванню тільки багато клопотів. Полонені були свідками або навіть активними учасниками революційних подій у Росії. Присутність цих людей у військових частинах спричинилась тільки до цілковитого розкладу останніх.

¹ Книга протоколів філії т-ва «Сільський господар» у Снятині 1917 р. Промову Стефаника записав Марко Черемшина.

A black and white photograph of a handwritten signature in cursive script. The signature is written on a piece of paper and appears to be 'В. Косташук'.

Автограф письменника В. Косташуку.

Група українських радянських письменників біля пам'ятника В. Стефаніку в селі Русові. Зліва направо: А. Шмигельський, Ю. Мельничук, П. Козланюк, В. Козаченко, Д. Павличко. Фото з 1956 року.

Літературно-меморіальний музей Василя Стефаника в Русові.

В музеї письменника.

Імперіалістична війна швидкими кроками йшла до свого логічного кінця. В половині 1918 року вже цілком виразно визначилася поразка Австро-Угорщини.

Під кінець жовтня 1918 року В. Стефаника, як депутата австрійського парламенту, викликали до Львова у зв'язку з неминучим розпадом імперії. Тут його застав «галицький переворот» і війна між урядом Пілсудського та маріонетковим урядом ЗУНР. Серед різних пригод, вуличних боїв, під градом польських куль Стефаник залишає Львів і 10 листопада прибуває до Русова.

Нові умови збільшили неспокій Стефаника. Він був надзвичайно нервовий, мало говорив, чуже часто ляв нових представників влади у Снятині. Далі залишається оборонцем покровджених. Але тепер, крім українців, на вулиці його атакують своїми проханнями поляки та євреї. Стефаник не відмовляє нікому — тут заспокоює, там собі записує або негайно полагоджує справу.

Час від часу їздив до Станіслава, де тоді був уряд ЗУНР. Одного разу вернувся зі Станіслава дуже роздратований.

— Там, у тім Станіславі, зовсім подуріли, — каже Стефаник. — Пропонують мені посаду секретаря земельних справ. Думають, що як я є кепським господарем у Русові, то зараз можу бути добрим міністром земельних справ. Доконче хочуть зробити мене урядником, не знають, що я такий бідний зі своїми нервами.

І Стефаник не дався. Далі лишився самим собою — спостерігачем, викривачем і оборонцем.

В січні 1919 року в складі делегації з Станіслава Стефаник поїхав до Києва. Хотів на власні очі бачити, що діється на українській землі, мріяв зустрітися з письменниками, яких не бачив ще від полтавських свят 1903 року. Але Стефаник швидко розчаровується — в дорозі і в самому Києві, тимчасово захопленому українськими буржуазними націоналістами.

До Русова приїхав блідий і знервований. Про свою поїздку говорив скуппо і стримано.

Коли хто питав його про новини, на обличчі письменника відбивався біль:

— Це не та Україна, яку я довгими роками мріяв побачити.

З Києва вертався потягом, що його супроводжували озброєні петлюрівці. Про них Стефаник сказав:

— Держать ті револьвери, як протинки (коми — В. К.) між життям і смертю.

В другій половині травня 1919 року з боку Львова посувалась польська армія Галлера, а 24 травня перейшли кордон і зайняли Покуття румунські війська.

XXII

З приходом румунсько-боярських окупантів, а з вересня 1919 року — польської шляхти українське життя в повіті припинилося. Про те, що діялось на інших частинах пораненої і оскверненої землі, кружляли лише скупі і ніким не перевірені вісті. Були вони то повні надій, то жахливі, як смерть.

Ожили були надії, коли влітку 1920 року почувся від Дністра гуркоти гармат. Це Червона Армія, розгромивши на Україні війська Пілсудського, зайняла Поділля і швидко наближалася до Львова. В. Стефаник говорив: «Нарешті пропадуть наші пани».

Та мрії народу про возз'єднання зі своєю матір'ю — Радянською Україною тоді не здійснилися.

У Снятині почались арешти активних діячів. Стефаник приїжджає до Снятина й заступається за них, де може. Заходить сам до заарештованих, потішає, випитує, чого потребують. Зі словом Стефаника рахуються повітові представники польських органів влади. Вони знають про його авторитет серед селян, тому намагаються у розмові зі Стефаником бути підкреслено коректними. Крім того, властивий лише Стефаникові підхід до людей роззброював найбільш недоступних бюрократів повіту, через що майже всі його клопотання мали добрий успіх.

В. Стефаник заходить до кабінету старости і, ніби жартом, ніби поважно, говорить:

— О! Позасідали собі, як яка шляхта з XVIII століття, а мужиків до криміналу! Ви, панове поляки, думаєте, що добре робите, як наших найпорядніших людей арештуєте?

Ще один — два докори. Пани ніяковіють, просять пробачення і обіцяють полагодити справу.

В. Стефаник виходить, а в коридорі будинку староства збираються війти та секретарі громад, що з'їхалися на повітову сесію. Всі знімають капелюхи, деякі переходять йому дорогу й починають докучати своїми справами. Стефаник уважно вислуховує кожного, дає поради, а потім звертається до всіх жартома:

— Мой, хруні, тримайтеся добре, як порядні газди, а цю Польщу дуріть, як можете! — і швидкою ходою відходить.

Крупський П. С., колишній управитель школи села Любківці біля Заболотова, був свідком такої розмови між Снятинським старостою і Стефаником:

Староста:

— Скажіть, пане посол, як ставляться українці до польської держави?

Стефаник:

— Чи маю відповідати під присягою?

Староста:

— Ця розмова приватна, і присяга є зайва.

Стефаник:

— Як не під присягою, то я вам скажу, що українці ставляться до польської держави позитивно.

Староста зрозумів жарт, почервонів від люті, але удавано ввічливо подякував Стефаникові.

У той час В. Стефаник віддається своєму господарству, що ще за війни і його відсутності в Русові досить підупало. Серед піль, серед знайомих селянських облич він почував себе добре. У нього працюють люди, яких життя і багатії викинули з числа порядних і працьовитих. Ані пани, ані куркулі не беруть їх до роботи. Це або цигани, або прибиті горем люди, що серед злиднів несуть на собі несправедливий осуд оточення. У Стефаника працюють вони чесно, бо знають, що він не зробить їм кривди, загляне в їх душу і людську гідність їм поверне. Під час їхньої праці знайде хвилину й поговорить з ними так, як ніхто до них не говорив, хіба рідна мати, як вони перші кроки по землі робили.

До Стефаника зголошується п'ятнадцятилітній сирота й проситься на службу. Про себе не знає нічого сказати, ані звідки родом, ані свого прізвища. Одне знає, що його кличуть «Михайло». Стефаник прийняв його і заопікувався ним. Пише листи по всіх усюдах, і по довгих зусиллях найшов для Михайла в одному селі

на Косівщині і його прізвище, і далеких рідних, і належну йому «пайку поля».

Кілька років служив Михайло, згодом оженився. Стефаник допоміг йому в недалекому сусідстві побудувати хату, і так Михайло став повноцінним громадянином села Русова.

У вільні хвилини Стефаник любив сідати на лавочку в галереї і прислухатися до співу. Тоді говорив:

— Тепер повинна народитися нова пісня.

В перші повоєнні роки господарство дещо піднеслося, однак великих витрат дому покрити не могло. Своїх синів Стефаник віддає до гімназії в Коломиї. Тут наймає для них хату, куди переходить для їх опіки тітка Олена Плешкан.

В. Стефаник жив життям села, своїх рідних і сусідів. Його дім далі залишається притулком для селян. Він не лікар, а до нього приходять з ранами й болями, не адвокат, а його засипають скаргами і просять поради. Всіх потішить він своїми словами.

В цей час Стефаник переживає великі родинні прикрасі. Його брат Володимир часто хворіє. Восени 1919 року він умирає.

Батько Стефаника ще тримається, доглядає господарство сина під час його перебування у Відні. Та коли затихли постріли, старого Семена почали залишати сили. Чимраз рідше відвідував він сина, чимраз слабшою була його коліс залізна рука на власному господарстві. В жовтні 1920 року невблаганна смерть скосила старого.

З часу повернення Стефаника з Відня відносини між ним і батьком були сердечні. В приватних розмовах він чимраз більше згадує про батька, в своїх споминах розмальовує його найтеплішими фарбами. Дивується з його життя і його байдужості до смерті. Коли батько тяжко захворів, відвідує його щодня. У день смерті батько сказав:

— Ти, Василю, чого будеш коло мене сидіти? Іди додому, бо маєш господарство, а мені однаково вмирати¹.

Через чотири роки вмирає брат Юрко, і Стефаник залишається сам із своїми великими думками.

¹ З розповідей Г. І. Стефаника.

У травні 1921 року українське громадянство скромно відзначило його 50-ліття. Вийшла брошура «Василь Стефаник (з нагоди 50-ліття народин)». В «Українському віснику» з'явилася стаття «Співець селянської не-долі».

Снятинські повітові товариства, влаштовуючи цю річницю, вислали Стефаникові по-мистецьки розмальований адрес з підписами членів усіх повітових товариств.

Під кінець 1921 і на початку 1922 року в повіті оживає освітньо-культурне і господарське життя. Відновлює свою діяльність філія «Сільського господаря».

На загальне бажання селянства Стефаник стає головою повітової управи радикальної партії.

Варт було Стефаникові появитись на загальних зборах повітових товариств у Снятині, як йому відразу пропонували головування. Він відпрошувався, а коли це не помагало, то сварився:

— Дарма мені між люди показатися, зараз готові посадити всі голови на мої плечі.

На різних зборах довго не затримувався. Не раз було з'явиться вже під час наради, привітно усміхнеться, привітається і сяде. В залі тоді. настає похваляння. Кожний хотів би почути його слово, яке б воно не було — ласкаве чи в'їдливе. Та Стефаник на виступи тепер скупий, а коли промовить, то коротко, уривано.

Часто просили Стефаника, щоб він виголосив вступне слово на концерті на честь Шевченка чи Франка.

— Дайте мені спокій, я вже не вмю говорити, — ніби з гнівом відповідав. А коли і далі докучали, то обіцяв, що приїде, але для певності радив підібрати іншого промовця.

Пам'ятаю, раз він виступив на шевченківським концерті. Вийшов на сцену і почав:

— Що ж маю вам про Шевченка сказати? Так його, бідного, наліво й направо роздекламували, що крім декламації, нічого не лишили. А він ходив по українській землі, вщерть наповнений любов'ю до неї, і при дорозі, в болоті, найшов камінь. Ніхто перед ним не звертав на нього уваги, всі його обминали. А Шевченко притулив той камінь до себе і зачав очищувати, шліфувати, пригрівати вогнем свого серця, аж вийшов діамант. На диво всім, засяяв він на всю Україну. Се було його

слово. А з кожного його слова вибухає дотепер і навіки вибухатиме та любов, з якою воно родилося. Такий був Шевченко.

Захоплена зала, що сотнями своїх очей вп'ялася у постать на сцені, зацікавлена, а він кинув ще кілька слів і зник за кулісами.

Або раз промовляв на зборах студентів, де теж я був присутній:

— Ви молоді! На фронтах ви добре орудували гвєрами та машингверами. І як ті машингвери тарахкотіли у ваших руках, таким ритмом повинні битися ваші серця для народної справи. І як лавою ви наступали в бою, ще густішою лавою йдіть тепер в народ. Там знайдете те, чого вам до перемоги бракувало...

Дивний і нервовий був Стефаник навесні 1922 року. Якийсь внутрішній неспокій гнав його з місця на місце. Як і раніше, часто приїжджав до Снятина, але й скоро від'їжджав. Говорив з людьми коротко, ніби поспішав. Приїжджав у Русів, але й там не мав спокою. Виходив у поле і скоро вертався. Закривався у своїй кімнаті, а через годину виходив з неї блідий, з гарячково блискучими очима.

Ще від смерті батька В. Стефаник виношував думку вшанувати його пам'ять літературним твором. Тепер ця думка вилилась у новелу «Вона — земля».

Цього ж самого року Василь Стефаник пише новелу «Сини». В ній показаний трагізм батька, який втратив на війні двох своїх синів. Це горе породжує у старого бунт проти самого бога:

«...Господи, брешуть золоті книги по церквах, що ти мав сина, брешуть, що-с мав! Ти свого воскресив, кажуть. А я тобі не кажу: воскреси їх, я тобі кажу: покажи гроби, най я ляжу коло них. Ти видиш цілий світ, але над моїми гробами ти отемнів...»¹

Терпів тоді Стефаник разом з героєм новели Максимом, часто скаржився:

— Кожен волосок на моїй голові пече мене, як розжалений дріт. Моя голова горить від цього вогню.

В той період письменник все частіше починає говорити про свою старість. Пізніше в листі (20. I. 1925 р.) він скаржиться:

«...Можете зрозуміти, що кожда моя дрібниця, яку

¹ Твори, стор. 205.

я пишу, граничить з божевіллям, і я нікого в світі так не боюся, як самого себе, коли я творю. Ви можете зрозуміти, то я не пишу для публіки, а пишу на те, щоб прийти ближче до смерті. І коли Ви пишете, що я сиджу на скарбах, то це правда, і ті скарби є заляті, я їх відкопую і попадаю в руки чорта»¹.

Після новел, написаних у 1922 році, наступає майже трирічна перерва в його творчості. На різні пропозиції видавництва у справі нових новел письменник не відповідає.

На події в селі Стефаник реагував своєрідно, чого оточення часто не розуміло. От померла циганка — звичайна річ для селян. Бідна, не має родини, то й похорон бідний. Грязькою вуличкою в бік русівського цвинтаря посувається скромна процесія. Попереду постать у лахмітті, з зарослим обличчям несе хрест. Далі ступає дяк, за ним чотири чоловіки несуть домовину. А ззаду, за домовиною — він, Стефаник. Підпирючись палицею, йде разом з цією малою громадкою аж на могилу.

Люди в селі сприймали це по-різному. Одні ніяковіли, другі не могли зрозуміти, чому він шанує бідну циганку і віддає їй таку честь.

У Русові померла бідна вдова, недалеко сусідка Стефаника. Довгі роки вона бідувала з дрібними дітьми, яких вигодувала тяжкою працею на чужім полі. Мешкала сама-саміська в маленькій запущеній хатинці, бо діти порозходились у найми по сусідніх селах. Мало хто заглядав до баби за її життя, мало хто відвідав, коли лежала на лаві. Прийшов Стефаник. Поставив свічку в її головах, довго стояв у тяжкій задумі, а коли відходив, ніжно поцілував мертве чоло страдниці.

В. Стефаник цікавився розвитком політичного життя в Польщі і за кордоном та літературними новинками. Пильно перечитував пресу і коментував різні події.

Особливо пильно слідкував за розвитком літературного процесу на Радянській Україні. Читав твори Павла Тичини, Володимира Сосюри, Максима Рильського, Миколи Бажана, О. Корнійчука, високо ставив Ю. Яновського. Коли прочитав поезії П. Тичини

¹ Твори, стор. 472.

«Дума про трьох вітрів» і «Золотий гомін», у моїй присутності сказав:

— Тичина — це ясна зірка на нашому горизонті.

З особливою увагою перечитував твори російських радянських письменників М. Шолохова, І. Еренбурга, О. Толстого.

Часто початкуючі письменники прислали йому свої книжки й просили сказати свою думку про них. Особливо тепло відгукнувся Стефаник на книжку оповідань Григорія Косинки «В житах». Косинка, окрилений признаннями Стефаника, в березні 1927 року пише до нього: «Радісно мені було читати Вашого листа, такий він сердечний — та батьківський лист той. Ви, як то годиться батькам, перехвалили свого сина — Косинку з Дівич-гори»¹.

Щороку раз чи два рази Стефаник виїжджав на кілька днів до Львова. Тут відвідував приятелів і знайомих, заходив у редакції і товариства, всюди вносив багато пожвавлення й гумору. Оновлений містом, насичений враженнями й новинами, повертався до Русова, де серед свого оточення у вільні хвилини — звичайно під час обіду чи вечері — розповідав про Львів.

Польська шляхта на довгі роки загарбала західноукраїнські землі. Кожна ділянка громадського життя під загрозою, за кожен крок поступу треба боротись, часто безуспішно. Господарська криза з року в рік сильніше гнітить маси селян, а колонізаційна політика забирає з-під ніг останній шматок землі.

Боляче переживає це чутлива душа Василя Стефанника. Економічна скрута нагадує про себе у місті, у селі, у житті його рідних і сусідів, тягарем звальюється на його власні вже старі плечі. Ростуть діти, збільшуються й видатки. Мале господарство не може покрити витрат. Дім у Коломиї, де живуть сини, дедалі важче утримувати.

Селяни, як і досі, звертаються до Стефаника з надією на порятунок. Але постійне заступництво стає не під силу Стефаникові, тим більше, що його взаємини з представниками влади з року в рік гіршають, його мучить свідомість, що помагає лише одиницям, а загальної допомоги не може.

¹ Поштівка Гр. Косинки зберігається в музеї в Русові.

Починає скаржитися на фізичні болі, причиною яких був склероз серця. Часто говорить про свою старість, але сприймає її спокійно, як справу зовсім природну.

Життя в умовах нової дійсності висуває нові питання, на які треба дати відповідь. Кожний день додає до старих матеріалів нові, що хвилюють його душу і змушують глибоко переживати те, що переживає весь народ.

Після трьох років мовчанки народжується нове слово письменника. Тепер у творах Стефаника зазвучали нові мотиви — ненависть до окупантів і мрії про визволення. В 1925 році з'являється новела «Воєнні шкоди». В ній письменник показав настрої повоєнного села, яке вже не боїться панської Польщі, а молодь відкрито нападає на польського комісара, що приїхав описувати заподіяні війною шкоди.

Цього ж року Стефаник творить новели «Morituri», «Дід Гриць». Старі діди та баби з новели «Morituri» схвалюють революційні настрої молодих, бо вони «Польщі ані-ані не хочуть, а ґрунти хочуть розділити».

У 1922 році в селі Вовчківцях умер старий приятель В. Стефаника Гриць Запаринюк. Його світлій пам'яті Стефаник присвячує свій новий твір «Дід Гриць», в якому змальовує передових селян, що під впливом Франка виховали нове покоління.

Під час однієї гостини у Русові я розповів Стефаникові, як у моєму селі помер один 85-річний дідусь, що протягом свого життя не хворів жодного дня. В день своєї смерті попросив дати собі білу сорочку, ліг на постіль і заявив хатнім, що буде вмирати. Закликав внука і наказав йому грати на сопілці. Внук виконав волю діда. При цій грі дід і помер.

Розповідь зробила на Стефаника сильне враження. Цим епізодом і закінчується новела «Дід Гриць».

В. Стефаник довго виношував свої твори. Коли якийсь випадок чи картина були вже близькі до оформлення, розповідав про них своїм близьким, ані словом не згадуючи про свій намір написати твір. Картини з майбутньої новели звичайно розповідав у своїй хаті під час обіду. Наприклад, на різдво 1926 року ділився своїми дитячими спогадами про те, як до його батька прийшли з колядою браття, як батько носив

його на руках, а він цілував братам руки, аж губи спухли. Згодом появилася і новела «Браття».

Коли писав «Межу», нервовими кроками міряв свою кімнату і «правдався з богом».

У цей час з'являються також новели «Нитка», «Гріх», «Мати», «Роса».

В 1926 році у Львові виходить його збірка новел «Земля» з передмовою Дениса Лукіяновича.

В. Стефаник висилає свою нову збірку приятелеві В. Морачевському. Той у листі від 16. VI. 1926 року дякує за прислану книжку й пише: «Те, що говорите в «Землі», є знову та ясна, чиста правда і та одинока краса, що родиться на світанку, коли «червоне сонце кидає довгі тіні по землі». Як той кінцевий образ, так і Ваша думка доступна лише для тих, що оглядають світ не з одного року або одного місяця, але зі становища непромінаючої й незмінної вічності»¹.

Творчість тепер ще більше знесилоє письменника. З тугою згадує він молоді літа й відчуває, що його життєвий шлях минає вже останній поворот. Висловом цих настроїв стає його новела «Роса».

«Ех ти, божя водице, ти давала дужість і здоровля пшеницям та житам, але і я був від тебе дужий та різкий. Баную дуже, що ти мене не будеш зароскувати, як ти, святе сонце, родишся!»².

Коли травневого ранку 1927 року Стефаник диктував Олені Плешкан ці рядки, то весь час кризь відчинене вікно дивився в ясний простір і болісно, ніби сам прощався з природою, як молитву, проказував слово за словом.

26 грудня 1926 року у Львові на вечорі, влаштованому «Товариством письменників і журналістів», українське громадянство відсвяткувало 55-літній ювілей Стефаника.

На вечорі був присутній ювіляр. Зала повна народу, а він засів у сутінку призначеної для нього ложі і, незважаючи на загальне бажання публіки, не показується. Марко Черемшина привітав його найкращим своїм твором, прочитав свій чудовий етюд «Добрий

¹ Лист В. Морачевського, написаний польською мовою, зберігається у рукописному відділі Інституту літератури АН Української РСР.

² Твори, стор. 234.

вечір, пане брате!» Брильнянтами слів і морем чуття, закутими в мистецьку форму, обсіпав свого великого друга.

Від щирого серця говорив Михайло Рудницький¹.

Ювіляр не відзивався. Промовив аж за вечерею. Яка мила несподіванка для запрошених гостей! Михайло Рудницький у своїй статті від 7. I. 1927 року пише: «Слухаючи її (промову — В. К.), доводилось сотий у житті раз жалкувати, що час, витрачений у гімназії на латину та греку, не пішов на стенографію».

Звертаючись до молодих письменників, Стефаник радить не йти його слідами й не писати діалектами, а літературною мовою:

— Перетоплюйте це різноманітне слово українських діалектів, говорів, жаргонів на одну спільну, кришталено-чисту літературну мову.

Рівночасно застерігся проти закидуваного йому песимізму і назвав себе оптимістом².

Після ювілею на голову Стефаника спадають самі прикrostі. 25 квітня 1927 року вмирає Марко Черемшина. Поїхав до рідного села Кобак відвідати могилу свого батька. Тут, на могилі, розрив серця — і негайна смерть. Втрата дорогого друга й великого митця Гуцульщини потрясла Стефаника. Він не міг увійти до хати в Снятині, коли, одержавши повідомлення про нещастя, приїхав із Русова. Підійшовши в хаті до ка-тафалку, схилив голову й тихо сказав:

— Найбільшу дурницю в житті зробив ти, Іване!

Урядові кола намагалися надати похоронів офіційний характер. Семанюка, як члена міської ради, повітової шкільної ради та каси хворих, мали ховати на кошт магістрату з офіційним представництвом від усіх урядів. Та цей похорон перетворився на величну демонстрацію антишляхетських настроїв широких народних мас. Всі села зібралися тоді до Снятина, щоб поклонитися прахові письменника і організатора. За-

¹ Михайло Рудницький — літературознавець і журналіст. Свого часу був головою Товариства письменників і журналістів імені Івана Франка у Львові.

² Зі статті М. Рудницького «Його слово. Стефаник про себе», видрукованої в газеті «Діло» за 7. I. 1927 р. Газета буржуазно-націоналістичного напрямку, виходила у Львові (1880—1939).

мість каравану з магістратськими кіннями, домовину везли дві пари сірих волів. В хаті прощальне слово над покійним сказав В. Стефанік. Пригадую, він сказав таке:

— Се, що Семанюк був членом міської та інших рад, — це річ другорядна. Семанюк — це для нас Марко Черемшина, великий художник українського слова. Присутні тут пан староста й інші (вказує рукою) нехай собі не думають, що ми робимо такий похорон адвокатів або членів міської ради. За Марком Черемшиною плаче сьогодні ціла Україна. Про цю велику для нас втрату знає в цій хвилині і Львів, і Київ, і Харків...

Представники влади чули себе ображеними виступом Стефаніка, про що говорилось у Снятині довший час.

20 вересня 1927 року разом з іншими учнями Снятинської гімназії були заарештовані й сини В. Стефаніка за приналежність до таємної організації, метою якої було «возз'єднати неподільну частину держави — Східну Малопольщу — до Радянського Союзу»¹. Арештовані сиділи в коломийській, а пізніше у львівській тюрмах.

Цей арешт громом ударив Стефаніка, бо він любив своїх синів понад усе, своєю батьківською любов'ю і піклуванням намагався замінити їм материнську ласку, втрачену ще в дитинстві. Спочатку вірив, що через свої зв'язки й впливи зможе швидко вирвати їх на волю. Та справа затягалася тижнями, потім місяцями. Ходив у глибокій задумі. На очах старівся. Коли зустрічався з матерями інших арештованих, говорив:

— Яке щастя, що мої хлопці не мають уже матері!

Нарешті в першій половині травня 1928 року відбулася розправа. Обвинувачені під час допитів і на суді трималися гідно. Суд їх звільнив, але позбавив права вчитися в державних середніх школах Польщі.

¹ Зі слів сина письменника К. В. Стефаніка.

На Радянській Україні твори В. Стефаніка розходились масово. Після громадянської війни побіч творів Франка, Лесі Українки та Коцюбинського його твори стали дуже популярними.

В період відбудови народного господарства на Радянській Україні були досягнуті великі успіхи в культурному будівництві, народній освіті, ліквідації неписьменності серед населення, була створена широка мережа культурно-освітніх закладів, великими тиражами виходили книги, журнали і газети українською мовою. Про це з великим захопленням пише Стефанікові Григорій Косинка в листі від 13. II. 1924 р.: «...До речі, товаришу милий, літературне життя на Україні розцвітається буйним цвітом молодості: виходять товсті альманахи, періодичні видання, як «Червоний Шлях» у Харкові, «Нова Громада» в Києві...»¹

Цей видавничий рух зачепив і Стефаніка. Вже весною 1924 року з ним налагоджує зв'язки Харківське видавництво «Рух» в справі видання його творів. Ще в 1920 році в Києві були видані «Оповідання Стефаніка». Згодом накладом Державного видавництва України вийшла нова збірка «Кленові листки». До неї увійшли всі оповідання Василя Стефаніка, крім «Діточої пригоди».

В наступному 1925 році ДВУ видало збірку оповідань Стефаніка з короткою статтею про нього. У зв'язку з цим значно поліпшилось і матеріальне становище Стефаніка.

На Радянській Україні тепло зустріли львівське видання «Землі». У київській «Пролетарській правді» з'явилася дуже прихильна рецензія, а в першій половині червня 1926 року заходом Академії наук УРСР влаштовано літературний вечір, присвячений «Землі» В. Стефаніка. На цьому вечорі, крім доповіді літературного критика Михайла Могиланського на тему «Поранене серце», прочитано п'ять оповідань письменника: «Вона — земля», «Сини», «Марія», «Діточа пригода» та «Пістунка». Перші три новели з великою майстерністю прочитав Григорій Косинка.

¹ Лист Гр. Косинки до В. Стефаніка від 13. II. 1924 р., зберігається в музеї в Русові.

У 1926 році виходить друге видання збірки В. Стефаника «Кленові листки» під назвою «Твори».

У Стефаника оживає давня думка написати драму. Про свій намір він сповіщає в Харків. Справа п'єси набирає в Харкові і Києві великого розголосу. Згідно умови, п'єса мала бути передана у видавництво до кінця грудня 1926 року.

Тим часом недуга Стефаника не дозволяє йому виконати задумане. До франківських свят у 1926 році він має написати свої спогади про великого Каменяра. Та склалося так, що цього зробити також не зміг. Коли ДВУ почало, за словами Стефаника, «притискати до муру», вислав до Харкова свою автобіографію й новели: «Гріх», «Мати», «Вовчиця», «Давня мелодія» й «Славайсу».

Ці оповідання були надруковані в журналі «Червоний шлях». Автобіографія — у новому виданні оповідань Стефаника, що вийшло в Харкові 1927 року.

Написання п'єси Стефанік відкладав на ліпші часи, але такі не приходили. Думав про неї все життя, але написати вже не було сили.

На початку 1927 року на Радянській Україні відбулося свято з нагоди 30-ліття творчої діяльності Стефаника. Газети й журнали широко відзначали цей літературний ювілей.

Всеукраїнська спілка селянських письменників «Плуг», влаштовуючи 1 лютого 1927 року урочисті збори в Києві, висилає до Стефаника привітального листа такого змісту:

«Присутні на ювілейному святі Вашої творчості — вчителі, працівники преси та культури, робітники Києва — в кількості 700 душ усім збором посилають Вам сердечний привіт, засвідчують глибоку шану Вашому талантові й праці і прагнуть зустрічати Вас гостем на Радянській Україні...».¹

У своєму листі-відповіді від 7 березня 1927 року, надрукованому в журналі «Світ», Стефанік пише:

«Всім організаціям і товаришам з Радянської України... кажу, що стою на вуглі своєї хати і простягаю до Вас руки. Поздоровте від мене всі дужі таланти у Вас і привітайте Олену Пчілку та тіні Лесі Українки

¹ Вітальний лист В. Стефанику, зберігається в музеї в Русові.

й Михайла Коцюбинського... Стою ж на вуглі із любов'ю, чекаю на Вас, і ноги мене не болять».¹

Під час ювілейних свят Народний комісаріат освіти УРСР запрошує В. Стефаника приїхати на Україну. Вістка про приїзд Стефаника блискавкою облетіла Харків і Київ. Приїзд призначено на весну 1927 року. Прихильники Стефаника засипають його листами, обіцяють свої послуги під час його майбутнього перебування на Радянській Україні.

Але польські власті чимраз голосніше виявляють своє невдоволення дружніми взаєминами Стефаника з літературними діячами Радянської України. Коли Стефанік почав свої клопотання про паспорт, то повітові і воеводські власті довго зволікали, а вкінці відмовили.

1 жовтня 1928 року уряд УРСР призначив В. Стефанікові довічну пенсію. Гроші мали висилатись раз на три місяці. Стефанік переживав велику радість — матеріальні турботи відходили в минуле. Тепер можна було найбільш невідкладні борги або бодай «накипілі» проценти від них регулярно сплачувати.

Під час своїх поїздок до Львова, Стефанік заходив тепер до консульства УРСР, радісний повертався до Русова і з захопленням розповідав про будівництво нового життя в Радянському Союзі.

XXIV

В. Стефанік жив серед селян, тому й його побут уподібнювався до селянського. Свята відзначались в його хаті не з релігійних мотивів, а тому, що відчував потребу зустрічі з народом також і в святковій обстановці.

Під великдень наказував понапикати якнайбільше калачів та іншого печива, щоб було чим обдарувати дітей, яких до нього заходило дуже багато. Приходили вони до свого дядька й брали з собою своїх товаришів. І так цілою громадкою, як біленькі курчатка, ставали в кухні, тихесенько перешіптувались, а цікаві очі,

¹ Журнал «Світ», № 6, від 25. III. 1927 р., стор. 13. Журнал як орган Товариства письменників і журналістів імені І. Франка виходив на 16 сторінках двічі на місяць. Твори, стор. 474.

як вогники, бігали по стінах і зупинялися на дверях, звідки мав вийти добрий дядько.

З веселою усмішкою виходив він, а в руках — калачки, яблука. Підступав до своїх маленьких гостей, обдаровував їх і розпочинав з ними розмову. Для кожного мав тепле слово, розпитував про здоров'я родичів, питав, хто купив таку гарну спідничку або вишив комір на біленькій сорочці, називав парубком або дівкою.

Зразу несміла громадка по кількох його словах оживає, кожне щось хоче сказати. Всі почувають себе вільно, ніби оце вийшов до них їх товариш. Після короткої розмови діти з ясними, усміхненими личками виходять. Скоро перебігають галерею і подвір'я, щоб зупинитись за брамою, де ще довго вихваляються своїми подарунками й діляться враженнями.

— Слухай, небоже, аби громи били, аби світ падався, то ти маєш приїхати до Русова на різдво. Пам'ятай, першої днини, — говорив звичайно напередодні різдва Стефаник, коли зустрічав мене в Снятині. — Ще собі запам'ятай, — додав, — що все кожного року маєш приходити, чи я прошу, чи ні, бо я часом можу забути просити. Бери з собою свою жінку, що має повний рот зубів, та будете мені співати.

Нас не треба було просити вдруге. З 1925 року ми з великою приємністю щороку виконували волю Стефаника. Я тоді працював учителем у селі Тулові.

Різдво 1930 року.

Рано вибираємося до Русова. Дорога тяжка, снігом забита. Входимо в хату, поздоровляємо.

— Добре, що-сте приїхали, зігрівайтеся, сідайте та будете їсти. Тітка багато напекла і пририхтувала.

За столом русівські браття, а між ними дядько Проскурняк.¹ Біля них сідаємо і ми. Стефаник частує, припрошує:

— Наїдайтеся, аби-сте не були голодні. Випий, Василю, до дядька Проскурняка та заколядуйте. Але ви, газди, заспівайте мені старої, бо ці молоді — то дранте.

Газди поховали голови в долоні, сперлися ліктями на стіл, попливла давня-предавня коляда:

¹ Проскурняк — селянин з села Русова, родич В. Стефаника.

*То як Семен на горі орав,
Радуйся!*

Пісня, зразу несміла, захрипла, зривалася чимраз сильніше, колисалася в такт хитання сивих голів. Дядько Проскурняк випростовувався, старе поморщене лице прояснювалося, очі горіли і світилися якимсь дивним блиском. В пісні говорилося про господаря Семена, його сиві воли, про яру пшеницю, про вороні коні.

Стефаник зворушений, в очах блищать сльози. Підходить до голів біля столу. Цілує Проскурняка в сивий чупер. Задивившись кудись далеко, говорить до нас:

— Ви, молоді, хватайте цю пісню й ховайте її в свої пазухи, як найдорожчий скарб. Ця пісня в'яже вас з тисячоліттям. Так співали ще за Київської Русі. Так з покоління в покоління аж до нас.

Дядько Проскурняк провів рукою, і коляда скінчилася. Діди споважніли і задумалися, в хаті залягла тиша. Стефаник схильований ходить по хаті.

— Тепер, Василю, черга на тебе, співай мені народних пісень, гати щосили, аби хата дрижала! Для відваги напийся горілки, а ти, Ганнусю, — звернувся до моєї дружини, — помагай йому.

Ми співали «Лишень моя мила, як голубка сива», «Ой, пряду», «Подоляночку» і обов'язково «Корчму», яка на Стефаника робила сильне враження.

— Ой небоже, та коби ви знали, скільки то безконечних трагедій серед нашого народу в'язалося з корчмою! Лише послухайте:

*Був я в селі депутатом,
А в церкві старшим братом,
Жінка з вечерею на мене чекає,
А горілка не пускає.*

Чи ви розумієте, що діється в душі такого чоловіка, що його горілка не пускає? Василю! Ти маєш співати цю пісню на моєму похороні, — додав сміючись Стефаник. — Кириле, — каже до сина, — подивися, чи брама відкрита, і переконайся, чи далеко колядники.

Кирило вибіг і за хвилину вернувся задиханий із звісткою, що вже у сусідів колядують. Стефаник

нетерпеливо заглядає у вікно, перевіряє, чи є гроші. З-за брами виходять газди, ідуть повагом, передній має в руках скриньку на гроші. За ними сунуть молоді цілою лавою. По хвильці заповнилося все подвір'я, обступають хату. У світлиці аж померклося, а одночасно зривається, як буря, «Нова радість».

В. Стефаник ходить схвильовано по хаті, тішиться, врешті виходить надвір, сердечно з кожним вітається, дякує, дає гроші і просить до хати. Простора кухня наповнюється людьми, Стефаник серед своєї стихії. Частує кожного і просить ще раз заспівати. Тверді мужицькі голоси гудуть: «Радуйся, земле!»

На другий день страшна вістка. За годину після нашого від'їзду з Русова Стефаник тяжко захворів — права частина тіла була паралізована.

«Вже слідуємого дня приїхав до мене лікар, д-р Іван Подюк, зі Снятина. Цей розумний, молодий лікар, родом з того самого села, що Марко Черемшина, їздив цілісіньку зиму до мене і задармо, і серед великих невзгод погоди. Він може посвідчити, що я не був, навіть у хоробі, ні нещасливий, ні песиміст, і під час лікарських оглядин ми оба дуже добре забавлялися¹, — згадував письменник.

XXV

Хвороба прикувала Стефаника до ліжка на всю зиму й весну. Тяжко було йому погодитися з цим станом, бо завжди любив рух і зміну. Через це став ще нервознішим, не дозволяв себе відвідувати нікому, навіть родині, — не любив зажурених облич.

Лише один «Іван з поля» міг без перешкод кожний день відвідувати хворого. Це місцевий селянин Іван Дідух, довголітній приятель письменника. Вже сама його поява в хаті заспокоювала Стефаника.

— А що там, Іванку? Сідайте, — говорив лагідно, з усмішкою на лиці.

— Та нічого, прошу пана, — відповідав Іван, вівстався й сідав на вказане місце.

Потім розказував про новини в селі, про свої болі й радощі, а Стефаник слухав, розпитував.

¹ Твори, стор. 281,

— Я так виджу, — каже Іван, що вам з кожним днем стає ліпше.

— Ви готові, Іванку, за пару тижнів звести мене з цього ліжка, — відповідає Стефаник.

Коли сади зацвіли і травень ходив по полях та припадав до зелених нив, хворий підвівся зі своєї лежкі.

Та це була лише тінь давнього Стефаника. Колись ходив швидко, тепер, підпираючись палицею, ледве ступав крок за кроком. Став ще більш нервовий, скоро вибухав гнівом. Коли жартував, то в його словах крилося багато їдкості й болю.

Приїжджав до Снятина, але вже не так часто. Коло його інтересів ставало вужчим. Приїжджав до лікаря — купити ліків та почути новини.

На політичні події реагував живо. Відносини, які в 30-х роках запанували в Польщі й Європі, на його думку, були передвісником дуже великих потрясінь і то в недалекому майбутньому. Дуже переживав, обурювався, коли на західно-українських землях проходила «пацифікація». Коли карні польські відділи бродили по селах Снятинщини й наближалися до Русова, був готовий до всього. Йому радили покинути хату й сховатися.

— Ні! Зі своєї хати не уступлю! — відповів.

Хатніх порозсила на всі сторони, а сам з Плешкановою лишився. Убрався начорно, ходив по хаті й чекав. Але до його хати не заходив ніхто.

В 1931 році — Стефаникове шістдесятиріччя. Ще взимку згадував, що на день свого народження у місяці травні запросить своїх приятелів до себе в гості.

— Не люблю тих ювілеїв, бо ювілей — то смерть, але що зроблю, — говорив.

На два тижні перед святом у домі Стефаника — великі приготування. Предбачалося більше як двадцять осіб, тож на Олену Плешкан спадав немалий обов'язок — організувати для гостей гідне прийняття. Все це не легко було зробити при хоробі Стефаника. Великий рух у хаті дратував його; до того ж, за давнім звичаєм, він мусив усе знати і, як старий господар, усім розпоряджатися.

На цей час треба було доброї куховарки, та Стефаник про це й слухати не хотів. Але коли довідався, що пропонується куховарка таки русівська селянка,

погодився. Приязно говорив з нею, розпитував про її життя.

Коли приготування були в розпалі, селяни з не меншою енергією працювали на полях. Стефаник сказав:

— Люди сапають, а ти, дурню, ювілей роби!

За кілька днів перед ювілеєм В. Стефаник мусив їхати до Львова. Вночі перед виїздом померла стара Матііха, що допомагала Олені Плешкан вести домашнє господарство. Стефаникові прикро, але поїздки відкласти не може. По дорозі, у Снятині, купує домовину й черевики, а похороном зайнялася Плещканова. Згідно волі Василя Стефаника, Матііха лежала на катафалку в його робочій кімнаті.

24 травня 1931 року в театральній залі Народного дому у Львові відбувся на честь Стефаника святковий вечір. Вступне слово з великим хвилюванням виголосив приятель Стефаника Іван Труш. «Мое слово» декламувала артистка О. Кривицька, виступав хор «Сурма» у фортепіанному супроводі Н. Нижанківського. Ювіляра на цьому святі не було.

На другий день, 25 травня, у Русові, в домі Стефаника — ювілейне прийняття. Прибули запрошені гості. Присутні сподівалися пережити одну з найкращих хвилин у своєму житті. Та Стефаник, роздратований великим рухом у його хаті й останньою поїздкою до Львова, не почував себе добре між своїми приятелями. Не міг всидіти на одному місці, часто вставав, від столу, на лиці відбивалися біль і невдоволення. Цей настрій передавався гостям. При одному столі не було одної думки, сусід розважав сусіда от так, з чемності. Здавалося, ніби це зібралися принагідно випадкові люди в якомусь багатому ресторані, кожний зі своїми думками. Обстановку ускладнювало те, що Стефаник заборонив говорити про себе і свою творчість. Посидів хвилину біля В. Морачевського і вийшов до другої кімнати.

Обід тягнеться довго. Відчиняються двері — і Стефаник з порога майже сердито:

— Але ви сидите, якби вас хто попривалював!

Всі встали й вийшли в сад, на свіже повітря. Сонце хилилося до заходу за «Балку». Русів купався в зелені, земля дихала свіжістю. Гості малими гуртками розі-

йшлися по полях. Ми співчували Стефаникові, бо ювілей витискав із нього останні сили.

По заході сонця нас кличуть до хати. Стефаник як не той став. Просить співати його улюблені пісні, захоплюється ними, бере жваву участь у розмові, оповідає епізоди зі свого багатого на переживання життя.

Гості засиділися до пізньої ночі. Господар, змучений, пішов відпочивати раніше. В. Морачевський довго ще розповідав про свої зустрічі зі Стефаником у молоді літа.

На другий день увечері відбулося продовження ювілею. Стефаник запросив родину і сусідів. Два столи з гостями, між ними весь час Стефаник — спокійний, урівноважений, дотепний. Серед мужицької стихії почував себе добре. Сердечно частував, припрошував і, сміючись, звертався до газдів:

— Пийте цей портер, бо пани, що вчора були, не зміли пити!

Газди й газдині співали, а ювіляр ловив мужицькі співанки, притискав їх до свого пораненого серця й дув на нього, аби не боліло.

Здоров'я Стефаника з місяця в місяць погіршується, атеросклероз ослаблює серце. Але він ще не піддається, суворий до себе, як колись його батько. Далі тримає кермо свого господарства, пробує писати.

Ще перед ювілейним святом у Львові був організований ювілейний комітет, який ухвалив з нагоди Стефаникового 60-річчя видати повне зібрання його творів, а весь чистий прибуток з цього видання призначити для ювіляра. Для цього видання Стефаник написав ще три новели: «Дурні баби», «Червоний вексель» і «У нас все свято».

На жаль, видання цієї збірки затягалось. Вона вийшла аж 1933 року під назвою «Твори». Книжка не розходила, як сподівались, тому й скромний ювілейний дар мало поміг у матеріальному становищі Стефаника.

Повітові польські власті докучають Стефаникові чимраз більше, одверто висловлюють свій сумнів відносно його лояльності до держави і змушують Стефаника в кінці грудня 1932 року припинити свої зв'язки з Радянською Україною. Після цього його матеріальне становище значно гіршає.

У краю шаліє господарська криза, селянство залазить у борги, стоїть над краєм прірви. Селяни, що всім домом працюють від сходу до заходу сонця, заледве зводять кінці з кінцями.

Серед таких обставин мізерне господарство Стефаника зовсім себе не виправдовує. Не ставало навіть на податки. Борги ростуть з кожним днем, а їх величина вже лякає хворого письменника. Зрослі проценти, що нагадують про себе зі Львова, Делятина й Снятина, немає чим сплачувати. Листування з приятелями і його особисте життя в цей час переповнені нескінченними клопотами про фінанси. Микола Шухевич і брат Стефаника Лукин, що тоді закінчував медичні студії у Львові, — це ті адресати, до яких звертався Стефаник у справі своїх векселів у Земельному банку. Треба було пильнувати, аби своєчасно продовжувати терміни їх платності.

Щоб позбутися найбільш пекучих боргів, Стефаник після довгих вагань зважується на продаж частини свого поля. Уклавши угоду на продаж двох моргів, Стефаник вернувся зі Снятина сам не свій і роздратовано говорив:

— А то з мене господар! Якби так мій батько встав з гробу, не дуже тішився б своїм сином. Що скажу йому, як прийду до нього? А я в короткому часі таки ляжу біля нього!

Влітку 1933 року сильний серцевий приступ ще більше ускладнює хворобу Стефаника, про що заговорили навіть Львівська преса. Та Стефаник і цим разом не здається.

В листі до мене пише:

«Я завтра буду у Фірманюка і напишу письмо, яке Ти маєш тримати в себе запечатане і яке я тобі передам власноручно. Газети верещать даремно, бо я ще не вмираю»¹.

Бідний, занедбаний, старий і хворий, Стефаник замкнувся у своєму Русові, зціпив зуби і цілими тижнями без жодного золотого в кишені блукав по закутках свого господарства. Часом щось собі нагадає і на клаптику паперу тремтячою рукою напише: «Крім тютюну, передай, як можеш, хоч золотого, два».

¹ З листа В. Стефаника до автора від 23. V. 1934 р.

А в цей час серед громадськості утвердилася думка, що він живе в шасті й розкошах на «своєму хуторі».

Стефаник справді «багатир». Цілими днями пересиджує або в стайні або на подвір'ї. Підпираючись палицею, він у другій руці тримає вінчик і підмітає найменшу стеблину. Потім оглядається і поновлює порушений чужою рукою порядок. Там цебричок не на своєму місці, тут ланцюг на клинку недбало завішений, а там — ах, той Михайло! — упряж не складена. Скільки разів він усім наказує, та все не так зроблять, як треба!

Для різноманітності чекає його інше заняття. За-криває ворота від дороги й хвіртку від городу, бере в руки прутик і випускає свиней. Сам сідає на стільчик і читає газету. Свині бігають по подвір'ї або пасуться.

— Як приємно свиней пасти! — говорить посміхаючись.

Але й та приємність швидко уривається — прийшов час, коли не було чого пасти.

Число приятелів і знайомих, які позичають Стефаникові хоча дрібні суми, щораз зменшується. Якось оминають зустрічі із ним. Але перед таким знавцем людської душі нічого не приховаєш. Він відчуває все й не займе в такого, що в серці носить нещирість.

Кредит у Народній торгівлі обмежують, бо старі борги не сплачені.

Часом В. Стефаник з'явиться у Снятині. Важко, крок за кроком ступає по вулиці, ніби якась сила притягає його ноги до землі. Він опирається тій силі, аж голову хилить, щоб добре бачити те місце, де має ступити.

В. Стефаник ясно розумів своє становище і з послідовністю доброго господаря закінчував свої справи.

Ні жалю, ні скарги ні до кого, ні страху перед невідомим. Робив враження, ніби життя або смерть за-лежали тільки від нього, від його волі:

— Небожета, я буду умирати, але цього року ще ні. Маю ще деякі справи залагодити, от хоч би оженити свого Кирила. Семен не хоче женитися, а Юрко має ще час, нехай студіює.

Ще за свого життя хотів бачити сина господарем, тому дуже радо привітав його думку про одруження.

Шлюб Кирила з Оленою Филипчук і весілля від-

булися в Стецеві 16 лютого 1935 року. Незважаючи на поганий стан здоров'я, В. Стефаник тримався добре, був дотепний, просив співати.

Взимку 1933—1934 року українська громадськість галицьких міст і містечок переживала радісну подію. Пересувний театр «Заграва» ставив «Землю» Стефаника. Для інсценізації «Землі» були використані новели Стефаника «Вона— земля», «Сини», «Марія», «Злодій», «Побожна», «Moriguri», «Камінний хрест», «Кленові листки», «Палій» і «Басараби».

Вистави проходили з великим успіхом. Свою «Землю» на сцені бачив Стефаник перший раз у Коломиї весною 1934 року, а другий раз — влітку того ж року в Снятині. Виставами був задоволений.

У Коломиї глядачі привітали появу Стефаника овацією. Перед приміщенням Каси ошадності, де відбувалась вистава, через зал аж до почесного місця утворилася алея з селян довколишніх сіл. Тією алеєю проводили його, хворого та немічного, серед вигуків «Слава!» Він, здивований, ішов, як по жару ступав. Коли сів на призначене місце, сказав: «Богу дякувати, що це перебув».

Великий удар пережив Стефаник в лютому 1936 року, коли він довідався, що зійшов у могилу його приятель Юрко Морачевський, який помер 4 грудня 1935 року. На адресу дружини померлого Марії Морачевської Стефаник, хоч і з запізненням, продиктував короткого листа з вираженням свого співчуття: «Несподівано вмер... найкращий суддя між людьми, найкращий батько своїх двох дітей, найбільш працьовитий чоловік коло своєї хати, найвища постать серед українських патріотів, а для мене особисто найбільша втрата, якої я дочекався...»¹

У своїм творі «Серце» Стефаник писав: «Юрко Морачевський віддав би мені свою молодість, аби сховати мене від бруду світа»². Тепер не стало того, хто мав його «втягти... з пекла», як висловлювався сам письменник. Вірив, що Морачевський оборонить його честь від всяких можливих нападів за його життя чи після смерті.

¹ Лист В. Стефаника до Марії Морачевської, Русів, 27. II. 1936 р., зберігається в музеї в Русові.

² Твори, стор. 288.

В листі до Миколи Шухевича він пише: «Страшно мені знати, що мій один молодий чоловік, Юрій Морачевський, так несподівано забрався з цього світа. Мені чогось виглядає, якби я був винуватий в его смерті»¹.

Вацлав Морачевський після смерті сина писав до Стефаника: «Є чотири області людського духу, і в кожній з них Юрко був досконалим. Перша — то область світа і людськості, друга — ближчої батьківщини, третя — сім'ї, четверта врешті область особистого життя... Свою ближчу батьківщину любив найправдивішою любов'ю носив її в собі, як носиться власне серце, не говорячи нікому, ані не накидаючись, але відчуваючи кожний його удар»².

Під кінець життєвого шляху Стефаникові довелося пережити ще одне горе. Його син Юрко, не маючи надії одержати працю в Польщі, вирішив поїхати до Канади, щоб допомогти батькові в його скруті.

В листі до Миколи Шухевича Стефаник повідомив: «Мій Юрко за який місяць виїде до Канади, і тоді я буду годен полатити мої довги...»³

Виїзд до Канади був призначений на 5 травня 1936 року. Перед від'їздом у домі Стефаника відбувся прощальний вечір. Була найближча рідня, а з чужих — «Іван з поля».

Стефаник був пригнічений. Його промова до гостей була нав'яна великим сумом:

— До чого ми дійшли, що я свого сина, мені дорогого, мушу висилати в світ!

Щоб не бачити прощання сина з рідною хатою, Стефаник з Кирилом поїхали раніше поїздом до Львова. Тут у сина Семена і брата Лукина чекав на Юрка, щоб побути з ним ще два дні у Львові.

Батько і син добре усвідомлювали, що більше не побачаться.

Сили Стефаника вичерпуються, він ледве говорить. Семен і Лукин ідуть з ним до лікаря. Лікар після короткого огляду розводить руками і радить негайно

¹ Лист В. Стефаника до М. Шухевича від 19. XII. 1935 р., ще не опублікований, зберігається в музеї в Русові.

² Лист В. Морачевського до В. Стефаника, без дати, зберігається в музеї в Русові, переклад з польської мови.

³ Лист В. Стефаника до М. Шухевича від 10. XII. 1939 р., ще не опублікований, зберігається в музеї в Русові.

відвезти хворого додому, бо кожної хвилини загрожує йому катастрофа.

— Я сам не знаю, чим він ще живе, — сказав до Лукина лікар.

Стефаник, помітивши занадто велику опіку коло себе, питає Лукина:

— Чого ви всі хочете від мене?

— Лікар казав, що ви поважно хворі й повинні їхати до Русова.

— Бреше! — гнівно відповів Стефаник. — Не бійтеся, я тепер ще не вмру.

Та до Русова треба було повертатися, не ждучи від'їзду Юрка в далеку дорогу.

Додому прибув ніби врівноважений, оповідав, з ким бачився у Львові, але про Юрка не згадував.

Здавалося, що життя попливе старим шляхом. Надворі була весна — відцвіли вишні, ожили поля. Але сили залишали Стефаника з кожним днем. Навіть поїхати до Снятина було тепер тяжко.

Літня спека дужче послабила його хворе серце, тиск крові підвищується. Стан здоров'я погіршували й матеріальні нестатки. Матеріальне становище Стефаника стає влітку 1936 року барометром його здоров'я. Брак грошей на ліки, щоденні потреби і розрахунки з давніми вірителями пригнічували письменника. Здавалося, що катастрофа не за горами. Коли, бувало, приходила яка готівка, він здоровішав. Та готівка швидко розпливалася, а з нею разом і надія на довше утримання його при житті. Однак Стефаник ні на кого не нарікав і не мав ні до кого претензій. Раз не витримав і, гірко посміхаючись, сказав:

— Я знаю, наші вміють лише похорони робити. І на моєму похороні будуть декламувати й крикати, а тепер... — махнув рукою і не докінчив.

Наближалася осінь 1936 року, сльотлива й холодна. До старих хвороб приєднався ще бронхіт. Потяглися довгі осінні будні, сірі, як та мряка, що снувалася по полю. Один день подібний до другого, без надії на швидку зміну. Олена Плешкан розповідала:

«Я вставала вчасніше і в своїй кімнаті чекала, як пробудиться Стефаник. Нараз чула: «Цьоцю!» Я входила, приносила каву й ставила на стіл. Наперед подавала ліки, а по ліках він пив каву.

— А подивіться, цьоцю, чи є там у пушці нароблені папіроси? — ставив перше питання.

Як було мало цигарок, то я сідала і крутила, бо роблених машинкою не любив.

Стефаник курих і ставив друге питання:

— Як там надворі?

Я казала.

Входить Кирило. Оповідає батькові про стан робіт у господарстві, радиться й розпитує, яких потрібно ліків. Кожного ранку він розвідував, хто з сусідів або з рідні вибирається до Снятина, і передавав їм гроші на потрібні ліки й на часописи.

Потім тітка або Кирилова дружина розпалювали в його кімнаті. Коли ставало тепло, Стефаник вставав і одягався, після чого приходив до кухні, сідав на лавочці біля печі й розмовляв із своєю синою. Тут його одягали в пальто, він брав капелюх і палицю і десь о годині десятій виходив з хати. Повільно, нога за ногою, прямував на своє подвір'я. По дорозі заглядав до криниці, щоб упевнитися, чи там достатньо води. Криницю викопали влітку 1936 року. Далі заглядав до стодоли, стайні. Коли було тепло, то сідав на лавочці або в кріслі перед столою, коли було холодно або падав дощ, то сидів у стайні.

Раз його запитали, чому не йде до хати, а сидить у стайні. Стефаник відповів:

— Чого хочете від мене? Тут тепер мої салони!

Так сидів до обіду, який завжди подавався о дванадцятій годині.

По обіді кувив і лягав на годину спати, у ліжку трохи читав. Після того знову вибирався до своїх «салонів» у стайні.

Коли смеркало, входив до хати. Вечеря була звичайно о шостій годині. За столом любив говорити, був тоді спокійніший, ніж удень. Після вечері приходив «Іван з поля». Він вносив у хату багато ясності і м'якості. Стефаник радів його приходіві і охоче з ним говорив. Коли Стефаник почував себе добре, то Іван сидів годину, тепер — не більше півгодини. Після відходу Івана Стефаник лягав спати».

Прийшов сірий листопад, а з ним невблаганно наближалася трагедія. Письменник цілком усвідомлює це. Його зір й думки спрямовані на могилу, де спочи-

вають батько й мати. Там є місця й для нього, там спочиватиме між своїми найдорожчими.

У неділю, 15 листопада, я з дружиною приїхав до Русова. В'їхав на подвір'я Стефаника. Він сидів у кріслі перед стайнею. У капелюсі, пальті і з палицею в руках. Сумно дивився в землю. Осіннє сонце освітлювало подвір'я, стайню, відбивалося в плесі ставу перед stodолою й несміло заглядало в лице згорбленої постаті, немов боялося скаламутити задуму колишнього силача. Ми були близько, один від одного, але мені здавалося, що Стефаник десь дуже далеко, на тім роздоріжжі, де одна дорога веде в життя, а друга в вічність.

Побачивши нас, Стефаник устав, дуже сердечно привітався з нами. Лице його прояснилося.

— А! Дуже добре, що ви приїхали! Ідьте до хати, там цьоця і Кирило будуть тішитися вами!

Коли я спитав про здоров'я, очі Стефаника посумніли, він махнув рукою й не відповів нічого.

Повільним кроком увійшов з нами до хати. За столом говорив мало, був задуманий. Чогось усе дивився у вікно, з якого видно могилу його батька і матері.

— То, небожета, мені вже треба йти до моєї мами, — сказав по хвилині.

Коли вимовляв слово «мами», то голос його затремтів, стишився й розійшовся шепотом. Ніхто з присутніх не мав відваги ані потішати, ані звертати розмову на іншу тему. Запанувала мовчанка. За хвилину Стефаник встав і каже:

— Я йду до свого покою, а ви тут бавтеся або читайте, або що хочте робіть. Дуже мене тішить, що ти, Василю, любиш Кирила, а він тебе.

Перед заходом сонця ми попрощалися з господарем і ріднею та вернулися додому. Через два тижні, 29 листопада, я був знову в Русові. Стефаника застав у хаті. Надворі було непривітно — пронизливий холод і мряка. Господар не довго посидів біля столу. Був дуже хворий, але тримався. Старався тішити близьких.

— Коби вже скоріше сніг, аби я міг трохи рушитися з Русова. Я ще поїду до Снятина, може, й до Тулови, — говорив, але не чути було в його голосі віри в те, що каже.

В. Стефаник був уже в гарячці, часто пив воду, уста його були пошерхлі й обкидані.

— Ех, то вже забагато — від ранку мордує мене якась гарячка, на губах повикидало, як у біблійного Лазаря. Бриджуся вже сам себе! То вже пора — в яму!

Плешкан сказала, що не треба виходити на двір і сидіти там під час мряки. Це розгнівало Стефаника.

— Аби-сте знали, — сказав, — як я не буду виходити на двір, то й жити не буду!

Прийшов вечір 30 листопада. Стефаник розповів Кирилові про справи, які той мав на другий день залагодити в Снятині, і ліг спати. За хвилину крикнув: «Цьоцю!» Плешкан увійшла до кімнати. Стефаник звивався від болю, дуже тяжко дихав, тримався за серце. На його обличчі виступила смертельна блідість. Сильний сердечний приступ. Вся хата на ногах. Зразу послали коней за лікарем до Снятина. Тим часом хатні рятували хворого, як могли. За якийсь час Стефаник почав заспокоюватись і сказав:

— Але ж то було страшне!

О третій годині опівночі приїхав із Снятина лікар І. Подюк. До того часу Стефаник трохи задрімав. Коли побачив перед собою лікаря, сказав:

— Хлопче, рятуй! Мало-м не вмер!

Лікар зробив хворому ін'єкції, приписав ліки й наказав поставити банки. Домашніх потішив, що за день-два настане полегшення.

У неділю, 6 грудня, я приїхав до Русова. Входжу до хати. Обличчя домашніх перелякані, всі ходять на пальцях, говорять пошепки. Хвилину тому від'їхав лікар. Уночі повторився приступ, підвищилась температура. Лікар констатував запалення легенів і сказав, що стан безнадійний. З кімнати хворого вийшла його улюблена небога Параска (дочка сестри Марії) з заплаканим обличчям. Оповідає, що після банок дядькові стало ще гірше. Банки ставили дві селянки — сідки.

— Я знаю, — сказав хворий до них, — що ви милосердні жінки, як ті самаритянки, але дайте мені спокій, не мучте мене!

За хвилину входжу з Кирилом до хворого. Перед нами Стефаник веде останній бій за життя, у нього

на лиці маска смерті, блискучі очі. Мене пізнав: «Василію!» — сказав і повів очима на крісло, щоб сідав. Більше не сказав нічого. В його очах був і страх, і благаання рятунку.

Почалася агонія. Хворий ніби то западався в інший світ, то виринав із нього; то втрачав притомність, і тоді розмовляв зі своєю матір'ю й сестрою Марією, то цілком свідомо питав, чи худобі давав хто їсти і чи люди їли.

— Ти, Параско, йди до своєї роботи додому, бо що будеш коло мене мучитися! — ледве чутним голосом сказав до своєї небоги.

То згадував свого сина Юрка й потрісканими від гарячки губами шептав: «Синку, мій! Синку!», то збирався в далеку дорогу, просив принести його убрання:

— Я йду до своєї хати, це не моя...

Запала ніч, довга, томлива; останній день Василя Стефаника зайшов.

Хвороба перемагає, хворий марить, кидається, потім на хвилину опритомнює, щоб знову поринути в безодню марення. Дванадцята година ночі — 41 градус гарячки. Кирило робить ще ін'єкцію для підтримання серця. Попівночі хворий стихає... Кирило вибів надвір і спазматично заплакав. У сусідній кімнаті Олена Плешкан, її дочка Оля та дружина Кирила Оленка застигли в безмежному болю.

О 3 год. 30 хв. велике серце зупинилось...

Коломия, 1937—1958 рр.

Костащук Василий Андреевич
ВЛАСТЕЛИН ДУМ КРЕСТЬЯНСКИХ
(на украинском языке)

Издательство «Карпаты»,
г. Ужгород, пл. Советская, 3

Редактор В. С. Басараб
Художник В. І. Демидюк
Художній редактор М. С. Макаренко
Техредактор М. Р. Лучків
Коректор О. П. Плиска

ББ 00587. Зам. № 587. Здано до набору 29. 11. 1968. Підписано до друку 24. V. 1968. Форм. пап. 84×108 1/32. Друк. арк. 6+4 накид. Умовн.-друк. арк. 10,92. Видавн. арк. 11,14. Тираж 10.000. Ціна 60 коп. Папір № 12

Закарпатська обласна друкарня, м. Ужгород, пл. Корятовича, 16.